

PŘEDMLUVA

Vysokoškolská učebnice *Úvod do lingvistiky*, kterou držíte v ruce, vychází z osvědčeného textu *Základy jazykovědy*, který v uplynulých letech vyšel několikrát jako skriptum i jako kniha. Toto nové, upravené vydání vychází na základě textu posledního vydání z roku 1990. V textu byly provedeny jisté změny, spočívající dílčím doplnění literatury, aktualizace politické mapy světa ve výkladu geografickém. Samotné rozvržení textu obměněno nebylo. Ostatní úpravy se týkají jen drobností: změny některých formulací, oprava chyb, jež se do textu vloudily, inovace statistických dat, škrty a doplňky v seznamech literatury apod.

(editor)

OBSAH

PŘEDMLUVA

1 JAZYK. JAZYKOVĚDA

- 1.1 Jazyk, řeč, sdělení (promluva)
- 1.2 Společenský charakter jazyka
- 1.3 Znakový charakter jazyka, jazyk a myšlení
- 1.4 Systémový charakter jazyka
- 1.5 Metody zkoumání jazyka
- 1.6 Dělení jazykovědy, synchronie a diachronie
- 1.7 Místo jazykovědy

2 STRUKTURA PROMLUVY. JEDNOTKY JAZYKA

- 2.1 Suprasegmentální jednotky
- 2.2–3 Makrosegment, mezosegment, mikrosegment
- 2.4–5 Věta, slovo, morf
- 2.6–7 Syntagmatické a paradigmatické jednotky
- 2.8 Jazykovědné disciplíny

3 FONETIKA. FONOLOGIE

- 3.1 Artikulační fonetika
- 3.2 Akustická fonetika
- 3.3 Principy fonologické analýzy
- 3.4 Foném, třídění fonologických jednotek
- 3.5 Distinktivní rysy
- 3.6 Typologie souhláskových podsystémů
- 3.7 Typologie samohláskových podsystémů
- 3.8 Slabika
- 3.9 Intonace
- 3.10 Přízvuk
- 3.11 Delimitace
- 3.12 Hláskové změny

4 MORFOLOGIE

- 4.1 Principy morfologické analýzy
- 4.2 Morfém
- 4.3 Morfon, sémém, gramém
- 4.4 Lexikální morfémy
- 4.5 Afixy
- 4.6 Realizace morfémů; alomorfy, alternace
- 4.7 Morfonologické změny

5 LEXIKOLOGIE. SÉMANTIKA

- 5.1 Sémantický podsystém, sémantické pole
- 5.2 Vztahy mezi sémémy a morfémy (lexémy)
- 5.3 Klasifikace sémémů, komponenciální analýza

5.4 Sémantické změny

6 GRAMATICKÉ KATEGORIE

- 6.1 Gramém, gramatická kategorie
- 6.2 Vztahy mezi gramémy a morfémy
- 6.3 Rod (třída)
- 6.4 Diateze
- 6.5 Číslo (numerus)
- 6.6 Vid
- 6.7 Čas
- 6.8 Způsob (modus)
- 6.9 Určenost
- 6.10 Osoba
- 6.11 Pád
- 6.12 Slovní druhy
- 6.13 Gramatické změny

7 SYNTAX

- 7.1 Hlubková a povrchová struktura věty
- 7.2–3 Analýza věty, větné členy
- 7.4 Syntaktické vztahy; syntagma
- 7.5 Způsoby označení syntaktických vztahů
- 7.6 Transformace; souvětí; kondenzace
- 7.7 Modalita; druhy vět
- 7.8 Aktuální členění
- 7.9 Roviny promluvy
- 7.10 Textová lingvistika

8 JAZYK A SPOLEČNOST

- 8.1 Vznik lidské řeči
- 8.2 Diferenciace a integrace
- 8.3 Vývoj lidské společnosti a vnější dějiny jazyků

9 KLASIFIKACE JAZYKŮ

- 9.1 Sociolingvistická klasifikace
- 9.2 Areální (geografická) klasifikace
- 9.3 Genealogická (genetická) klasifikace
 - 9.3.1 Jazyky Evropy, části Přední Asie a Indie
 - 9.3.2 Jazyky severovýchodní Evropy, střední, severní a severovýchodní Asie
 - 9.3.3 Jazyky jihovýchodní Asie a Oceánie
 - 9.3.4 Jazyky Austrálie
 - 9.3.5 Jazyky Přední Asie a Afriky
 - 9.3.6 Jazyky Ameriky
- 9.4 Typologie jazyků

10 PÍSMO

11 HISTORICKOSROVNÁVACÍ JAZYKOVĚDA

LITERATURA
VĚCNÝ REJSTŘÍK

I JAZYK. JAZYKOVĚDA

1 Jazykověda (jazykozpyt, lingvistika; rus. *jazykoznanije*, angl. *linguistics*, fr. *linguistique*, něm. *Sprachwissenschaft*) je teoretická společenskovední disciplína, zabývající se zkoumáním přirozených lidských dorozumívacích kódů – jazyků. V této definici jsou zdůrazněny tři momenty: a) Jazykověda je teoretická disciplína, teoretické bádání o jazycích, nikoli praktická znalost jazyků (jak by mohl někdo z názvu soudit). Člověk může prakticky ovládat i několik jazyků, aniž by měl základní teoretické znalosti o jazyce. Naopak jazykovědec nemusí dokonale ovládat ani jeden cizí jazyk. – b) Jazykověda patří mezi společenskovední obory, nikoli mezi přírodní vědy (§ 1.2). – c) Jazykověda zkoumá přirozené jazyky; k jejím úkolům nepatří konstrukce umělých jazyků nebo umělých matematických kódů (§ 1.1.3).

1.1 Termínu „jazyk“ konkuruje v běžném úzu do značné míry termín „řeč“. Novější jazykověda přisuzuje těmto termínům (a některým dalším výrazům z téže oblasti) rozdílný, přesně definovaný význam: Řeč je obecně lidská schopnost sdělování (přenášení informací) pomocí jazyka. Jazyk je systém znaků (kód) sloužící k dorozumívání v určitém etnickém společenství (národ, kmen apod.). Je uložen v paměti příslušníků tohoto společenství, a proto není přístupný přímému pozorování. O jeho existenci a jeho vlastnostech si získáváme obraz jen nepřímou – zkoumáním konkrétních sdělení, realizovaných pomocí tohoto jazyka. – Rozlišování jazyka (fr. *langue*) a promluvy (fr. *parole*), resp. kódu a sdělení (fr. *message*) patří k základním tezím novější jazykovědy. Tohoto rozdílu si ovšem museli být vědomi už nejstarší popisovatelé jazyka – indiští a řečtí gramatikové –, jinak by nemohli dojít od nekonečného množství konkrétních sdělení (promluv, textů) k ucelenému popisu jazyků. Není také dost dobře možné, aby každý příslušník jazykového kolektivu uchovával v paměti prakticky nekonečné množství hotových sdělení. Ekonomičnost sdělování pomocí jazyka (srov. dále § 1.3.4) spočívá právě v tom, že pomocí relativně omezeného inventáře znaků se realizuje prakticky jakékoli sdělení. Vztah mezi jazykem a sdělením (promluvou) je dialektický: na jedné straně je nelze identifikovat (konstatovat, že jazyk je to společné, co nacházíme v individuálních promluvách [sděleních] příslušníků určitého kolektivu), na druhé straně je jejich existence vzájemně podmíněna – jazykové sdělení předpokládá existenci jazyka, jazyk sám pak je přístupný našemu pozorování jen ve sděleních jím realizovaných (neexistuje přirozený jazyk, který není nebo nebyl nástrojem sdělování).

1.1.1 Termín sdělení není plně ekvivalentní u nás běžněji užívanému termínu promluva: Promluvou rozumíme spíše proces sdělování – „fungování jazyka“, kdežto sdělení je už výsledek tohoto procesu – uzavřené sdělení, text. Tento poslední termín se v novější lingvistice běžně užívá nejen o sdělení psaném, ale i mluveném; vztahuje se vlastně k formální stránce sdělení, k jeho složení z lineárních jednotek. V běžném úzu se ovšem termíny sdělení, promluva a text namnoze zaměňují. Abychom se těmto terminologickým problémům vyhnuli, budeme tam, kde se jedná o jazyk = kód, užívat zpravidla termínu „paradigmatika/tický“ (paradigmatická osa, paradigmatické vztahy), tam pak, kde se jedná o promluvu = sdělení = text, zpravidla termínu „syntagmatika/tický“. Srov. dále § 1.4.3.

1.1.2 Protějškem dvojice „jazyk – sdělení (promluva)“ je dvojice pojmů „řeč – řečový akt (řečová aktivita)“. Řečovým aktem rozumíme proces přenášení informace od mluvčího

(vysílače) k poslouchajícímu (přijímači), totiž fyziologickou a akustickou stránku tohoto procesu (fungování centrální nervové soustavy, mluvidel, ucha, zvukové vlnění atd.).

1.1.3 Termínu „jazyk“ užíváme jednak ve výše uvedeném smyslu „dorozumívací prostředek určitého kolektivu“, jednak také ve smyslu „jazyk vůbec“. V tomto případě jde o vyšší stupeň abstrakce: na základě toho, že jisté základní rysy jsou společné všem konkrétním jazykům („jazykové univerzálie“), konstruujeme obecný model přirozeného jazyka. Tento abstraktní model je přímým protějškem řeči – reálně existující všelidské schopnosti dorozumívání pomocí jazyka. Zatímco takovéto použití výrazu „jazyk“ je plně oprávněné, nemělo by se termínu „jazyk“ užívat o uměle vytvořených matematických (kybernetických) kódech („jazyky“ BASIC, PASCAL, PROLOG apod.). Označení „jazyk“ přísluší pouze přirozenému lidskému dorozumívacímu kódu. Z tohoto hlediska by se vlastně nemělo mluvit ani o „umělých jazycích“ typu esperanta. Žádný z nich neslouží jako nástroj myšlení a kromě esperanta – ani jako nástroj dorozumívání. Proto by se mělo raději mluvit o „umělých jazykových kódech“ nebo podobně.

1.2 Při úvahách o podstatě jazyka vyvstávají především dvě otázky: patří jazyk k jevům přírodním, nebo společenským a je ve své podstatě materiální, nebo ideální. Na první otázku jsme odpověď vlastně už dali: zatímco řeč je každému jedinci druhu „člověk“ vrozena, získává si tento jedinec znalost konkrétního jazyka v prvních letech svého života od osob, v jejichž péči vyrůstá. Tento jazyk mu není vrozen: naučí se tomu jazyku, který slyší ve svém okolí, i když to není jazyk jeho přirozených rodičů (případy dětí uloupených v útlém věku rodičům, děti Evropanů vychovávané čínskými chůvami apod.). Pokud nemá dítě možnost slyšet ve svém okolí jazykovou komunikaci, zůstává němý: děti hluché od narození (a proto hluchoněmé), několikrát popsané případy, kdy dítě vyrůstalo mezi zvířaty apod. Je též známo, že i dospělý člověk po dlouhých letech pobytu v cizojazyčném prostředí zapomíná svůj „mateřský“ jazyk a přejímá jazyk svého okolí. To vše jednoznačně dosvědčuje společenský charakter jazyka.

1.2.1 Jazyk je tedy společenský jev („společenská instituce“) a jeho základní funkce je funkce komunikativní (sdělovací, dorozumívací), a to jak z hlediska diachronického (vývojového), tak i z hlediska synchronického (současného). Tato funkce není ovšem jediná. Ze základní (primární) funkce komunikativní vyplývají některé druhotné funkce jazyka: funkce výzvoová (apelová, excitativní), funkce estetická aj. Výzvoová funkce má takové sdělení, jež má záměrně vyvolat určitou reakci příjemce (činnost apod.), estetická funkce spočívá v záměru sdělujícího vyvolat u příjemce pocit estetické libosti. Druhá základní funkce jazyka je funkce mentální, nerozlučně spjatá s funkcí komunikativní: jazyk je nástroj myšlení, nástroj vyjádření myšlenek slovy, jejich sdělování jiným členům kolektivu. Srov. dále § 1.3.7.

1.3 Méně snadná je odpověď na otázku, zda je jazyk ve své podstatě materiální, či není. Lze říci, že jazyk zaujímá v tomto ohledu zvláštní postavení: ve své zvukové složce je nepochybně materiální, na druhé straně je však těsně spjat se světem ideální (s oblastí lidského vědomí).

1.3.1 Právě toto zvláštní postavení jazyka máme na mysli, jestliže mu přisuzujeme znakovou povahu, definujeme-li jej jako systém znaků. Učení o znakové povaze jazyka je velmi staré, setkáváme se s ním už u starověkých filozofů (Aristoteles, Augustinus aj.). Základní tezi moderní jazykovědy učinil z tohoto učení proslulý švýcarský jazykovědec F. de Saussure

(1857–1913). Od té doby se objevila řada variant znakové teorie (§ 1.3.9), lze však říci, že klasické pojetí znaku přece jen vyhovuje nejlépe (po jistých korekturách). Z n a k (nejen jazykový) podle této tzv. b i l a t e r a l i s t i c k é teorie představuje jednotu označujícího a označovaného. O z n a č u j í c í m (lat. *designans*, fr. *signifiant*) jazykového znaku rozumíme jeho zvukovou podobu, o z n a č o v a n ý m (lat. *designatum*, fr. *signifié*) určitý úsek lidského vědomí, představu, tj. odraz určitého úseku objektivní reality v našem vědomí.

1.3.2 Při vysvětlování, co je to znak a systém znaků, se obvykle uchylujeme k odkazu na jednoduché umělé znakové systémy, např. na systém tří světelných signálů, jimiž se řídí doprava na křižovatkách (poněkud složitější soustavy tohoto druhu představují např. dopravní značky na silnicích, návěští v železniční dopravě apod.). Na tomto jednoduchém systému, tvořeném třemi světlými různými barvami, se dají ukázat základní rysy toho, čemu říkáme znak:

- a) Označující znaku musí být vnímatelné lidskými smysly („materiálnost znaku“).
- b) Označující znaku je libovolné („arbitrární“) vzhledem k označovanému: červená barva jednoho ze tří dopravních signálů nijak vnitřně nesouvisí s tím, co označuje („stůj!“).
- c) Závaznost znaku vzhledem ke kolektivu, který daný systém používá: jednotlivec nemůže např. zaměnit červené světlo žlutým nebo dosadit za zelené světlo modré (k tomu by bylo třeba schválení celého kolektivu uživatelů).
- d) Závaznost znaku vzhledem k systému, jehož součástí tvoří: odstín červené a žluté barvy nemusí být ve všech případech stejný, ale musí tu být dostatečný rozdíl mezi oběma barvami.

1.3.3 J a z y k – přirozený systém znaků – vykazuje tytéž základní rysy:

- a) Označující jazykového znaku je přístupné smyslovému vnímání.
- b) Označované jazykového znaku („význam“) nijak nesouvisí s označujícím (jeho zvukovou podobou): tu část těla, kterou Čech označuje zvukovým spojením [*hlava*], označuje Němec komplexem [*kopf*], Francouz [*tet*] apod.
- c) Jazykový znak je závazný vzhledem ke kolektivu, který daného jazyka užívá jako dorozumívacího prostředku. Kdyby tomu tak nebylo, nemohl by jazyk plnit svou základní společenskou funkci: kdyby si jednotlivci svobodně volili označení jednotlivých věcí, lidé by se prostě mezi sebou nedorozuměli.
- d) Jazykový znak je závazný vzhledem k systému; o této závaznosti bude ještě řeč na mnoha místech.

1.3.4 I přes tyto základní společné rysy je jazyk kvalitativně odlišný od umělých kódů (přirovnání k dopravním značkám má jen pomocný charakter, slouží didaktickým účelům!). Jde zejména o tyto specifické rysy jazykových znaků:

- a) Označující jazykového znaku je zpravidla rozložitelné na zvukové prvky, jež se vyskytují i jako součásti formy jiných znaků. Tyto zvukové prvky tvoří v každém jazyce uzavřený inventář o počtu 13–80 jednotek.
- b) Jazykové znaky se dají spojovat ve větší celky, znaky umělých kódů zpravidla ne, anebo jen v omezené míře. Počet znaků je v každém jazyce velký (dosahuje desetitisícových hodnot), přece jen však omezený; počet konkrétních sdělení, která lze z těchto znaků sestavit, je prakticky neomezený. Dvoustupňovité uspořádání jazykového systému je tedy vysoce ekonomické: z nevelkého počtu zvukových jednotek se vytváří velký počet základních znaků,

z těch pak neomezený počet složitějších sdělení. Pro jazyk je dále příznačný výskyt zvláštní třídy znaků, označujících vztahy mezi částmi složitějšího sdělení; §§ 6.1n.

c) Arbitrérnost je společnou základní vlastností všech znakových systémů, právě v případě jazyka však podléhá závažným omezením. Forma (označující) některých jazykových znaků bezprostředně souvisí s jejich obsahem (označovaným); ve všech jazycích existují *z v u k o m a l e b n á* (onomatopoická) slova typu č. *bublat, kvákat, řinčet, kukačka* apod. Vedle těchto případů, kde forma je přímo motivována obsahem, se setkáváme – v daleko větším počtu – s případy motivace vztahem k jiným znakům. Tak se stává, že mnohdy porozumíme slovu (v našem nebo i cizím jazyce), s nímž jsme se předtím nesetkali, prostě proto, že obsahuje prvky (kořen, derivační přípony) obsažené ve slovech, která známe (§§ 2.4, 4.4.3).

d) Umělé kódy představují „uzavřené inventáře“ znaků: skládají se z nevelkého počtu jednotek a tento počet se zpravidla nezvětšuje. Naproti tomu jazyk představuje „otevřený inventář znaků: jejich počet je neobyčejně veliký a neustále vzrůstá. Tento kvantitativní růst jazyka je zčásti spontánní („lid“ tvoří nové výrazy), zčásti umělý (terminologie); samozřejmou podmínkou je ovšem společenská sankce (schválení nového znaku kolektivem uživatelů).

1.3.5 Nebude na škodu uvést na tomto místě jednu z nejužitečnějších definic jazyka, kterou zformuloval francouzský lingvista A. Martinet: „Jazyk je nástroj komunikace, jímž se lidská zkušenost analyzuje – rozdílně v různých společenstvích – na jednotky se sémantickým obsahem a zvukovým výrazem – monémy; tento zvukový výraz se dále člení na distinktivní jednotky následující za sebou – fonémy, jichž je v každém jazyce určitý počet a jejichž vzájemné vztahy jsou v jednotlivých jazycích různé.“ – K tomu je možno ještě dodat, že dvoustupňovité uspořádání („dvojitá artikulace“) odlišuje lidský jazyk výrazně od komunikativních prostředků zvířat (opic aj.). Ty jsou tvořeny omezeným počtem nerozložitelných zvukových signálů (u šimpanzů je jich devět), jež se nedají skládat ve složitější sdělení.

1.3.6 Znak definujeme jako dialektickou jednotu označujícího a označovaného, protože je tu vnitřní rozpor: na jedné straně nezávisí označující (forma) na označovaném (obsahu), je arbitrérní, na druhé straně tvoří obě složky nerozlučné spojení. Zvuková složka (označující) není schopna samostatné existence, jazykové zvuky neexistují mimo jazyk. Zde je možno poukázat na další rozdíl mezi jazykem a umělými kódy. Označující (forma) znaku umělého kódu bývá autonomní, existuje i mimo kód (např. světla různých barev).

1.3.7 Autonomní však nejsou ani designáty jazykových znaků: *m y š l e n í* je vázáno právě tak na jazyk, jako je jazyk vázán na myšlení. To platí především z hlediska vývojového, fylogenetického i ontogenetického. Proces vzniku lidské řeči je nerozlučně spjat s počátky pojmového myšlení. Co se týká ontogeneze jazyka a myšlení, je známo, že u dítěte, jemuž chybí jazykový kontakt s okolím, se nevyvíjí schopnost myslet (výchova hluchoněmých je vázána na vytvoření náhražkového znakového systému apod.). Ale i sám proces myšlení je zjevně spjat s řečovou činností: existuje vnitřní řeč, lišící se sice v jistém ohledu od vnější řeči, ale v podstatě s ní korespondující (srov. §§ 7.1n.). Experimentální výzkumy dokonce ukázaly, že i při (tichém) myšlení dochází k aktivitě mluvidel, jež se dá citlivými přístroji registrovat. Bez jazyka by myšlenky nemohly být ztvárněny, zafixovány a uchovány.

1.3.8 V této souvislosti je nutno znovu zdůraznit, že se jazykový znak nevztahuje přímo k objektivní realitě (jak se v některých definicích znaku tvrdí), ale k jejímu odrazu v lidském vědomí. Ten je někdy falešný, zkreslený: tak vznikají nesprávné, liché představy a jim odpovídající slova. Sem patří např. výrazy z mytologické sféry (*d'ábel, víla* apod.). Srov. dále § 5.1.

1.3.9 Znak chápaný jako jednota označujícího a označovaného je vlastně spojení jistého zvukového komplexu s konkrétní představou, tj. úsekem myšlení odrážejícím objektivní realitu. To ovšem platí jen pro znak v promluvě (sdělení), kdežto pro znak jazykový (jednotku kódu) je třeba tuto definici modifikovat: jeho označujícím je *z v u k o v á p ř e d s t a v a* (zpravidla komplexní), označovaným pak *p o j e m*, abstraktní představa. Např. slovo (= znak) „pes“ samo o sobě (jako lexém) označuje psa jako živočišný druh, psa vůbec – bez ohledu na rasu, stáří, velikost, majitele apod., tedy jakéhokoli psa. Teprve v promluvě zpravidla nabývá konkrétního významu („*Tamhle běží pes...*“). Toto zjištění znovu ukazuje, jak je důležité rozlišování jazyka a promluvy (sdělení). Jazyk je uložen v naší paměti jako soustava znaků, představujících spojení zvukových představ s abstraktními představami – odrazy jevů vnějšího světa; při sdělování pomocí jazyka dochází v oblasti označujícího k materializaci, v oblasti označovaného k aktualizaci (konkretizaci).

1.3.10 Jak už bylo uvedeno v § 1.3.1, existují i jiná pojetí znaků (tzv. *u n i l a t e r á l n í t e o r i e* pokládá za znak jen označující). Bližší údaje o tom lze najít v níže uvedené literatuře, zejména u J. Horeckého a L. Vašiny.

1.4 Všechny novější definice jazyka zdůrazňují jeho *s y s t é m o v ý c h a r a k t e r*. Systém bývá definován jako „jednota stejnorodých, vzájemně podmíněných částí“, „vnitřně organizovaný souhrn vzájemně svázaných a vzájemně podmíněných elementů“ nebo podobně. Důležitá je souvislost termínu „systém“ s termíny „inventář“ a „model“ (§ 1.5.1). *I n v e n t á ř* je souhrn (třída) stejnorodých prvků. Inventář je širší pojem než systém: systém má vždy charakter inventáře, nikoli však naopak (systém je vnitřně organizovaný inventář...). Ve vztahu k termínu „model“ je systém někdy *p r i u s*, jindy *p o s t e r i u s*. V tomto druhém případě jde o umělé systémy – inventáře uspořádané podle předem stanoveného plánu (modelu): systém škol, systém dopravy, systém opatření apod. U přirozených systémů je naproti tomu jejich vnitřní organizovanost imanentní – „od přírody“. Sem patří systémy chemických prvků, rostlin, živočichů apod. Stejnorodost jednotek tvořících příslušné inventáře je zřejmá na první pohled, méně zřejmé jsou však jejich vnitřní vazby, jež se u jednotlivých členů projevují nestejnou měrou. Podstata těchto vazeb zpravidla není přístupná přímému pozorování, a proto je nutno se uchýlit ke konstrukci modelu, jenž by umožnil vysvětlit vzájemné vztahy mezi členy přirozeného systému (§ 1.5.1). Zjištění, že určitý inventář má charakter přirozeného systému, je tudíž spojeno s vytvořením příslušného modelu: inventář chemických prvků může být pokládán za systém proto, že byl nalezen model vystihující vzájemné vztahy prvků a vysvětlující jevy, v nichž se systémový charakter inventáře chemických prvků manifestuje (Mendělejevova soustava).

1.4.1 Jazyk vykazuje oba základní rysy systému – stejnorodost a vnitřní vázanost prvků. Stejnorodost se projevuje v tom, že jazykové sdělení se za normálních okolností uskutečňuje jako sled akustických signálů (nikoli jako směs signálů akustických, optických, gest apod.). Vnitřní vázanost je vlastností všech k ó d ů (§ 1.3.2), v jazyce se však projevuje zvlášť markantně a ve zvlášť složité podobě: jazyk patří k systémům se složitou vnitřní hierarchií,

jazykový systém je složen z několika dílčích systémů (p o d s y s t é m ů). O tom podrobněji pojednáme v následujících kapitolách. Vzhledem k tomu, že jazyk není jako předmět zkoumání přímo pozorovatelný (§ 1.1), má každý jeho popis nutně charakter modelu (§ 1.5.1), ten pak nelze konstruovat bez přihlídnutí k systémovým vztahům (kdežto např. chemické prvky lze popsat jen jako členy jistého inventáře – bez přihlídnutí k systémovým vztahům).

1.4.2 S termínem systém nemůže být libovolně zaměňován termín s t r u k t u r a, rovněž velmi běžný v novější jazykovědě (to koneckonců ukazují jejich české ekvivalenty: systém = soustava, struktura = stavba). Strukturou rozumíme vnitřní organizaci objektu, jeho složení z prvků, třeba různorodých, ale pevně vzájemně spjatých. Struktura je analytický pojem, poukazuje na způsob rozčlenění celku na části, systém je naopak pojem syntetizující, poukazuje na spojení stejnorodých členů v celek vyššího řádu. I systém má svou strukturu, strukturu však mají i jevy, jež nelze definovat jako systémy. Také strukturu zkoumaného jevu lze nezdědkou popsat pomocí modelu (např. strukturu atomu).

1.4.3 V jazykovědě jsou pojmy systém a struktura úzce spjaty s pojmy p a r a d i g m a (t i k a) a s y n t a g m a (t i k a). Jazyk (v protikladu ke sdělení – promluvě, § 1.1.1) je systém se složitou vnitřní strukturou (je složen z několika podsystémů), jazykový systém je tedy složitý p a r a d i g m a (zpravidla se však tohoto termínu užívá jen o dílčích systémech nebo jejich částech – jmenných a slovesných paradigmatech apod.). Vztahy mezi jednotkami jazyka označujeme jako paradigmatické; jsou to vlastně vztahy asociativní, myšlené. Jednotky jazykového systému – jednotky paradigmatické – mají zpravidla názvy tvořené koncovkou -ém (§§ 2.6–7), odtud název „émické“ jednotky. – Termínu struktura užíváme naproti tomu především při výkladu o sděleních (textech). Sdělení (text) představuje řetězec lineárních (segmentálních) jednotek a tento řetězec má svou strukturu. O tomto řetězci lze užít termínu s y n t a g m a (ale zpravidla se tohoto termínu užívá jen o spojení dvou slov!), odtud pak termín syntagmatický označuje vztahy mezi jednotkami sdělení (promluvy). Sdělení (text) je tedy složeno ze syntagmatických jednotek (morfů, hlásek), tj. jednotek, jež následují za sebou v časovém sledu – vytvářejí řetězec (strukturu textu).

1.5 M e t o d o l o g i c k o u b á z í vědního oboru je filozofický názor zastávaný badatelem. Stejně jako u přírodních věd, hraje i v jazykovědě toto stanovisko jen zcela okrajovou úlohu. V minulosti zdůrazňovaný rozdíl mezi jazykovědou marxistickou a nemarxistickou se vlastně týkal jen několika základních teoretických otázek (např. společenská povaha jazyka – ale tu zdůrazňovala i většina představitelů „buržoazní“ jazykovědy!). Na řešení konkrétních otázek fonologických, morfolozických apod. však nemohou mít filozofické názory badatele žádný vliv.

1.5.1 M e t o d i k a m i rozumíme elementární badatelské postupy, společné různým vědním oborům, nabývající však v každém z nich specifickou podobu: pozorování (indukce), úvaha (dedukce), experiment (sem patří v jazykovědě i substituce – §§ 3.3.1, 4.1), abstrakce (odhlížení od nepodstatných vlastností, zejména při postupu od sdělení k jazyku) aj. Pro jazykovědu je důležitá abstrakce, při níž odhlížíme – z badatelských důvodů – od jedné stránky bilaterálních znakových jednotek a zkoumáme samostatně označující nebo označované: fonologické a morfonologické úvahy na jedné straně, sémantické na straně druhé (§ 4.3). Této metody se dnes hojně užívá v různých vědách. Totéž platí o tzv. modelování, k němuž se uchylujeme při popisu jevů, které se nedají přímo pozorovat. Příkladem z oblasti přírodních věd může být model atomu: pomocí tohoto modelu lze vysvětlit nejrůznější

fyzikální a chemické jevy, o jeho adekvátnosti se však přímým pozorováním nemůžeme přesvědčit. Také jazyk – kód uložený v naší paměti (§ 1.1) – nemůže být přímo nazírán: všechny jeho popisy (počínaje již řeckým a indickým) mají tudíž charakter modelů. Dílčími modely jsou grafická zobrazení fonologických systémů nebo jejich částí (§§ 3.6n.), gramatických kategorií (§§ 6.3n.) apod. Všechny nám pomáhají lépe pochopit příslušné jevy v jejich vzájemných vztazích, a to nejen z hlediska synchronického, ale také diachronického (závěry o vývoji jazyka).

1.5.2 Každá věda má ovšem své vlastní metody bádání, představující kombinace základních postupů (metodik). V jazykovědě jsou to čtyři základní metody:

- a) **Metoda strukturní analýzy** (s mnoha variantami a modifikacemi v oblasti jednotlivých plánů jazyka).
- b) **Typologická metoda**, tj. konfrontace souměřitelných jevů různých jazyků ze synchronického hlediska (§ 1.6.1).
- c) **Filologická metoda**, tj. zkoumání staršího vývoje jednotlivých jazyků na základě detailního studia literárních památek (těsně souvisí s literárněhistorickým bádáním – tzv. textová kritika).
- d) **Historickosrovnávací metoda**, tj. rekonstrukce předhistorického stavu a vývoje jazyků na základě jejich srovnávání (tzv. vnější rekonstrukce). Srov. kap. XI.

Tyto metody se přirozeně do značné míry překrývají a kombinují. Do jazykovědy pronikají i metody jiných vědních oborů a jejich kombinacemi s jazykovědnými metodami vznikla řada pomocných metod zkoumání jazyka. Tak je tomu v první řadě v oblasti zkoumání zvukové stavby jazyka: jazykovědně orientovaná fonetika užívá v rozsáhlé míře metod fyziologie, akustiky, elektroniky apod. (§§ 3.1n.). Aplikací geografických metod v jazykovědě vznikla metoda jazykového zeměpisu (důležitý doplněk především historickosrovnávacího bádání). Samostatná kapitola by mohla být věnována aplikaci matematických metod. Využití statistických metod v jazykovědě je už starého data: zjišťování frekvence jednotlivých hlásek v textu, frekvence slov apod. má nepochybně značný význam (tzv. kvantitativní lingvistika). Zvláštní pomocná metoda vznikla kombinací statistických výpočtů s historickosrovnávacím bádáním – tzv. glotochronologie (lexikostatistika) dělá z počtu slov příbuzných jazyků závěry o době, jež uplynula od jejich rozchodu. – Pro poslední čtvrtstoletí je ovšem příznačné především pronikání metod moderní logicky orientované matematiky a matematické logiky do oblasti jazykovědy. Tato tzv. algebraická lingvistika je ovšem hodnocena různě. Zatímco někteří badatelé tvrdí, že touto matematizací nabyla lingvistika charakter exaktní vědy a vstoupila tak do zcela nové vývojové fáze, zastává většina jazykovědců spíše skeptické stanovisko. Bádání tohoto druhu má bezesporu význam pro takové oblasti, jako je kybernetika, strojový překlad apod., představujíc vlastně jakousi novou pomezí disciplínu (příp. aplikaci jazykovědných poznatků v těchto oblastech – § 1.6). Její přínos k řešení základních otázek jazykovědy (podstata jazyka, jeho fungování, jeho historie atd.) je však sporný. Exaktnost popisu jazykových jevů, uváděná zastánci tohoto směru jako přednost proti tzv. tradiční (nematematické) jazykovědě, spočívá hlavně v terminologické inovaci a v užívání matematických symbolů; takovýto výklad je ovšem srozumitelný jen úzkému okruhu zasvěcenců. – Bližší poučení najde zájemce v dílech: A p r e s j a n 1971, Č e r n ý 1998, H o r e c k ý 1969, P a l e k 1989, R e v z i n 1977, S g a l l 1964, 1986, Z a s o r i n a 1974.

1.6 Vzhledem k širšímu objektu zkoumání a mnohosti metod se jazykověda dělí na řadu dílčích disciplín. Jako základní dělení se někdy uvádí rozlišování jazykovědy teoretické a aplikované. Protože jsme jazykovědu v § 1 definovali jako teoretickou disciplínu, zůstávají její aplikace mimo její rámec. Jde zejména o aplikaci v oblasti výuky jazyků („lingvodidaktika“), dále o zmíněné už aplikace v oblasti kybernetiky („aplikovaná lingvistika“ v užším smyslu) aj. Za základní dělení budeme považovat rozlišení obecné jazykovědy a konkrétních jazykovědných oborů. **O b e c n á j a z y k o v ě d a** se zabývá „jazykem vůbec“ (§ 1.1.3), jeho podstatou („filozofie jazyka“), metodami zkoumání jazyka, klasifikací jazyků apod. **K o n k r é t n í o b o r y** se zabývají jednotlivými jazyky nebo skupinami jazyků. S tím souvisí členění jazykovědy podle uplatněné metody (§ 1.5.2): rozlišujeme jazykovědu **p o p i s n o u** (založenou na aplikaci metody strukturní analýzy), **t y p o l o g i c k o u** (porovnávací, konfrontační), **f i l o l o g i c k o u** a **h i s t o r i c k o s r o v n á v a c í**. Historickosrovnávací jazykověda zkoumá vždy celou jazykovou rodinu (srovnávací jazykověda indoevropská, semitoamitská apod.).

1.6.1 V této souvislosti je třeba se blíže dotknout často zdůrazňovaného rozdílu mezi synchronickým a diachronickým přístupem k jazykovým jevům. **S y n c h r o n i c k á** jazykověda zkoumá jazyk v určitém bodu jeho vývoje (zpravidla současný jazyk), **d i a c h r o n i c k á** naproti tomu zkoumá proces vývoje jazyka (jazykové změny). Až do konce 18. století bylo bádání o jazyce zaměřeno převážně synchronicky (v podstatě chyběl historický pohled na jazyk), od začátku 19. století však naprosto převládla diachronická (historickosrovnávací) jazykověda a synchronické zkoumání jazyka bylo málem pokládáno za nevědecké (často bývá vznik historickosrovnávací jazykovědy pokládán – ne zcela právem – za začátek vědeckého zkoumání jazyka vůbec!). Tato situace se radikálně změnila v 20. letech našeho století, kdy se do popředí opět dostalo synchronicky orientované bádání (různé směry tzv. lingvistického strukturalismu). Objevily se dokonce hlasy, že jazyk lze zkoumat jako systém jen z hlediska synchronického!

1.6.2 V současné jazykovědě dochází k překonání tohoto zdánlivě nesmiřitelného rozporu. Jazyk je systém, který se neustále mění a vyvíjí a měl by – přísně vzato – být zkoumán jako takový, tedy z hlediska diachronického. Vývojový pohyb (změny) je však ve většině současných jazyků – s výjimkou jejich slovní zásoby – tak nepatrný, že je můžeme zkoumat jako stabilní systémy, tedy z hlediska synchronického. To koneckonců platí o literárně fixovaných jazycích minulosti. Takovéto odhlédnutí od proměnlivosti jazyka je naprosto nutné, chceme-li jej adekvátně popsat, ať už za účelem teoretických úvah, nebo za účelem aplikace. Synchronický popis jazyka postihuje jeden z jazykových stavů, jejichž nepřetržitý sled tvoří vývoj jazyka. Synchronický a diachronický přístup nejsou tudíž ve vzájemném rozporu, ale naopak se doplňují: teprve na základě důkladného popisu jazyka lze dělat závěry o jeho vývoji, ty pak nám umožňují lépe pochopit jeho současný stav.

1.6.3 Konečně se často též rozlišuje lingvistika vnitřní a vnější. **V n i t ř n í** lingvistika se zabývá strukturou jazyka a dělí se pak dále podle toho, kterému dílčímu systému se věnuje soustředěná pozornost (fonetika-fonologie, morfologie, syntax atd. – § 2.8). **V n ě j š í** lingvistika se zabývá vztahy jazyka a společnosti (sociolingvistika) a jazyka a myšlení (psycholingvistika, resp. mentalingvistika).

1.7 **M í s t o j a z y k o v ě d y** v hierarchii věd je dáno zvláštním postavením jazyka (§ 1.3). Moderní teorie vědy dělí vědní obory obvykle na tři velké skupiny: vědy fyzikální, biologické

a společenské. Stranou zůstávají základní teoretické obory: gnozeologie, logika a matematika. Společenské obory se dále dělí na vědy o základně (např. ekonomie), vědy o nadstavbě (teorie umění, literární věda, právní věda aj.) a vědy o člověku. Do této poslední skupiny pak patří různé vědy historické, psychologie a jazykověda. Někdy se mluví o zvláštní skupině sémiotických věd (tj. věd o znakových systémech), k nimž patří i jazykověda; vzhledem k tomu, že ostatní znakové systémy mají jen podružný význam nebo jsou z jazyka odvozeny, pokládáme však vydělování zvláštní skupiny sémiotických věd za neodůvodněné. Z této hierarchie vyplývají styčné body jazykovědy s jinými disciplínami: v první řadě s historickými vědami (jazyk a společnost) a psychologii (jazyk a myšlení), v druhé řadě s vědami o nadstavbě (literární vědou, etnografií aj.), ale také s vědami biologickými (podstata řeči) a fyzikálními (zvuková stránka jazyka). Srov. dále § 2.8.

Literatura ke kap. I

Bechert 1973; Benveniste 1966, s. 49–98; Bühler, H. aj. 1971, s. 3–23; Bühler, K. 1965; Coseriu 1975, s. 11–101; Černý 1998; Gleason 1959; Hjelmslev 1971, s. 31–65; Horálek 1967; Horecký 1969; Horecký 1983, s. 7–31, 47–71, 101–110; Koduchov 1974, s. 125–151, 202–280; Koduchov 1987, s. 21–44; La linguistique, s. 25–45, 163–180, 209–232, 318–329, 345–353; Le langage, s. 3–170, 367–434; Lingvistické čítanky I. Sémiotika; Lyons 1978, s. 21–113; Mańczak 1970; Maslov 1987, s. 7–32; Ondruš–Sabol 1984, s. 7–77; Palek 1989, s. 10–68; Panov 1987; Pelc 1982; sb. Principy opisanija jazykov mira; Revzin 1977; de Saussure 1922/1989/1996; Sgall 1964/1986; Solncev 1981; Stepanov 1975, s. 215–247; sb. Synchronischer und diachronischer Sprachvergleich; Vašina 1988; Voigt 1981; Zasorina 1974.

II STRUKTURA PROMLUVY. JEDNOTKY JAZYKA

2 Jak bylo zdůrazněno v § 1.3.1, představuje jazykový znak jednotu označujícího a označovaného. Tím jsou dány dva základní „plány“ jazyka: plán výrazový (formální) a plán významový (obsahový). Při analýze promluvy (textu), jež má vést ke konstrukci modelu příslušného jazyka, lze tudíž postupovat dvojí cestou – vycházet buď z formy, nebo z obsahu. Toto rozlišení má spíše teoretický význam: obvykle se obě kritéria navzájem doplňují.

2.1 Analýza promluvy (textu) začíná tzv. segmentací, tj. vyčleňováním úseků (segmentů) stále menší délky. Prvním krokem při segmentaci je ovšem izolace jednotek, jež tvoří jakousi nadstavbu nad řetězcem základních jednotek. O existenci těchto suprasegmentálních jednotek se přesvědčíme porovnáním segmentů stejného hláskového složení, lišících se však významem:

Půjdeme na oběd.

Půjdeme na oběd?

Rozdíl mezi prostým sdělením a otázkou je tu dán přítomností suprasegmentální jednotky – „větné intonace“. Podobně je tomu u ruské dvojice slov *múka* – *muká*: významový rozdíl je tu dán různou polohou suprasegmentální jednotky – „slovní přízvuk“.

2.2 Suprasegmentální jednotky jsou důležitým vodítkem při lineární segmentaci založené na čistě formálních kritériích. Analyzujeme-li text většího rozsahu, shledáváme v něm nejprve segmenty, oddělené od sebe pauzami. Tyto segmenty jsou nositeli intonace (projevující se zvláště výrazně na konci příslušného úseku). Např. č. promluvu

Kde je bratr? Jel do města.

Lze rozdělit na dva úseky tohoto druhu. Takovýto úsek se nazývá *m a k r o s e g m e n t*. Další krok spočívá v izolaci segmentů, jež mohou (ale nemusí) být odděleny od sebe pauzami a jsou nositeli přízvuku (slovního přízvuku). Takový úsek se nazývá *m e z o s e g m e n t*. V prvním z uvedených makrosegmentů lze vydělit tři takovéto úseky, v druhém toliko dva (*do města* pokládáme za jediný mezosegment). Někdy se ovšem makrosegment kryje s mezosegmentem. Např. výše uvedený text může pokračovat takto: *Kdy? Ráno. Žádný z těchto dvou makrosegmentů se nedá rozdělit na mezosegmenty (tytéž segmenty mohou mít ovšem v jiném textu charakter mezosegmentů: Ráno bylo pěkně.)*.

2.3 Další segmentací docházíme k tzv. *m i k r o s e g m e n t ů m*. Mikrosegment je nejmenší zvuková jednotka, kterou lze samostatně vyslovit. Počet mikrosegmentů (= *s l a b i k*) určuje objem (délku) segmentu vyššího řádu: mezosegment *ráno* se skládá ze dvou mikrosegmentů (*rá-no*), má tedy přibližně dvojnásobný objem mezosegmentu *kdy*. Uvedené příklady zároveň ukazují, že nezřídka platí mezosegment = mikrosegment, příp. makrosegment = mikrosegment (*Kdy?*). – Poslední segmentační krok spočívá v izolaci minimálních zvukových jednotek – *h l á s e k* (fonů). Mikrosegment (slabiku) lze většinou rozložit na zvukové jednotky, jež se vyskytují ve stejné nebo blízké podobě i v jiných slabikách, zjištěných v promluvách daného kolektivu. Tento poslední krok předpokládá jisté lingvistické znalosti analyzátorů (tj. minimálně jeho gramotnost): negramotný uživatel jazyka dovede zpravidla určit počet slabik v daném úseku, nedovede je však rozložit na hlásky. Někdy se ovšem slabika skládá jen z jediné hlásky, což přirozeně může platit i o segmentech vyššího řádu: lat. *i!* „běž!“ představuje jednohláskový makrosegment.

2.4 Při analýze založené na významových kritériích docházíme v první fázi k minimálním sdělným jednotkám – v ě t á m. Většinu vět lze dále segmentovat na jednotky mající charakter znaků – m o r f y. Větu *Zedníci stavějí dům* lze rozdělit na pět (vlastně šest – § 4.1.2) takovýchto jednotek (*zednic-i stav-ějí dům-0*), větu *Žák zdraví učitele* na pět, resp. šest morfů (*žák-0 zdrav-i učitel-e*) apod. Znakové jednotky takto izolované (morfy) jsou dvojího druhu: jedny jsou nositeli vlastního významu příslušných slov (*zednic, stav, dům, žák, učitel*), druhé označují jen jisté akcesorní vlastnosti a okolnosti anebo jen vztahy mezi větnými členy (*i í, e*). První se nazývají l e x i k á l n í morfy, druhé g r a m a t i c k é morfy. Mnohé z lexikálních morfů se dají dále segmentovat na jednotky, které už nejsou znaky v plném smyslu slova (*zed-ník, učí-tel*). Tytéž segmenty (příp. v poněkud obměněné podobě) se v daném jazyce obvykle vyskytují i jako komponenty jiných lexikálních morfů: *děl-ník, uč-enec, veli-tel* atd. Některé mohou v jiném kontextu fungovat i jako samostatné morfy (= znaky): *zed', uč-ím*. Srov. dále § 4.4.3. Neanalyzovatelné morfy a submorfy nelze segmentovat na ještě menší významové jednotky, další segmentace by vedla i zde k izolaci minimálních zvukových jednotek – hlásek (§ 2.3).

2.5 Jak už bylo uvedeno v § 2, uplatňují se zpravidla obě segmentační kritéria souběžně. Jednotky izolované při těchto postupech se ovšem kryjí jen na nejvyšší a nejnižší úrovni: makrosegment = věta; hláska. Mezosegmentu velmi často odpovídá spojení dvou nebo několika morfů (*do měst-a, učitel-e*). Mikrosegmenty (slabiky) se v jazycích typu češtiny zpravidla nekryjí s morfy, zato v tzv. amorfních jazycích (čínština aj. – § 9.4.3) platí rovnice slabika = morf. Běžného termínu slovo se v lingvistice užívá ve dvojm. významu: 1° Slovo jako fonetický celek = mezosegment. Tato rovnice ovšem neplatí bez výhrad: české spojení *do města* se v daném kontextu jeví jako jediný mezosegment, přesto však mluvíme v takovýchto případech o spojení dvou slov, k čemuž nás vedou jednak případy jako *do cizího města*, jednak pojetí slova uvedené sub 2. – 2° Slovo jako lexikální jednotka = morf (*měst/0/, učitel/0/* apod.). V prvním případě chápeme slovo jako syntagmatickou jednotku, v druhém jako jednotku paradigmatickou (jednotku lexikálního podsystému daného jazyka).

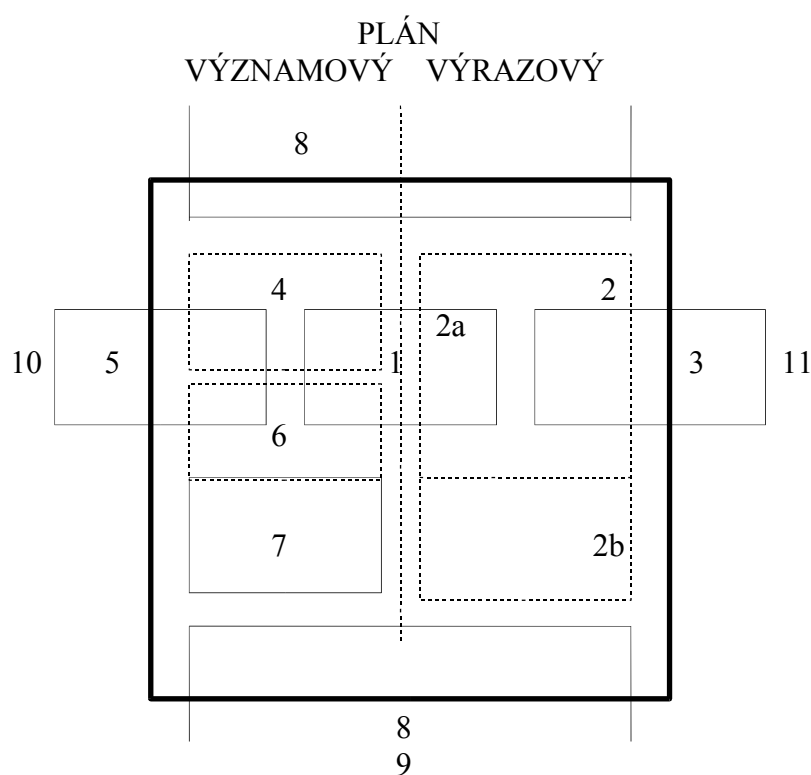
2.6 Na segmentaci bezprostředně navazuje druhá fáze analýzy – klasifikace, tj. stanovení paradigmatických jednotek, jejichž realizace představují segmenty zjištěné v první fázi analýzy. Jakým způsobem se při tom postupuje, ukážeme v §§ 3.3.1n., 4.1n. Na tomto místě uvedeme pouze formou tabulky paradigmatické jednotky, korespondující se syntagmatickými jednotkami (= segmenty) různých úrovní.

syntagmatické jednotky		paradigmatické jednotky
makrosegment	věta	větný vzorec
mezosegment		(slovní vzorec)
	morf	morfém
mikrosegment	slabika	slabičný vzorec
	hláska	foném

2.7 Jazykový systém tudíž zahrnuje jednak jednotky („monémy“), jednak vzorce („tagmémy“), a to na dvou základních úrovních (v souvislosti s dvojí artikulací jazyka – § 1.3.5): na úrovni zvukového plánu jazyka jsou to fonémy a fonotaktické vzorce, na úrovni lexikálněgramatického plánu jazyka (§§ 4.2n.) jsou to morfémy a morfotaktické vzorce. Fonotaktické vzorce řídí spojování fonémů (vlastně jejich realizací – hlásek) ve zvukové segmenty vyššího řádu: mikrosegmenty (slabiky), mezosegmenty (takty) a makrosegmenty (kóla). Nejdůležitější z nich jsou slabičné vzorce (§§ 3.8n.), kdežto při výstavbě vyšších

jednotek (složených ze slabik) přísluší hlavní úloha suprasegmentálním jednotkám (§§ 3.9n.) a předělu (§§ 3.11n.). Obdobně řídí morfotaktické vzorce spojování morfémů (vlastně morfů) v celky, kterým říkáme věty (větné vzorce = syntaktické vzorce, lze však mluvit i o slovních vzorcích). Lze říci, že vzorce obou druhů vlastně řídí fungování jazyka, tj. vytváření textů (sdělení) z jednotek jazyka. Oba druhy vzorců přitom fungují do značné míry nezávisle na sobě (morf ve většině jazyků neodpovídá slabice!), spojování morfů ve větší celky se ovšem děje v rámci možností daných fonotaktickými vzorci (to platí zvláště o slově, jehož struktura odpovídá jednak určitému vzorci fonotaktickému, jednak i morfotaktickému – § 2.5).

2.8 Z existence různých plánů jazyka a různých druhů jednotek a vzorců vyplývá členění jazykovědy na dílčí disciplíny, o nichž byla zmínka již v § 1.6.3. Hranice mezi nimi nelze přesně stanovit. Toto vzájemné překrývání, jakož i vztahy k sousedním vědním oborům (§ 1.7) můžeme znázornit schématem:

- 1 morfologie
- 2 fonologie
 - 2a morfonologie (fonémické složení morfonů)
 - 2b fonotaktika (kombinatorika fonémů, slabičné vzorce)
- 3 fonetika
- 4 lexikologie
- 5 sémantika
- 6 sémantická morfologie
(gramatika v užším slova smyslu)
- 7 syntax, morfotaktika
- 8 stylistika, poetika
- hranice jazykovědy
- 9 teorie literatury, estetika
- 10 logika, psychologie

11 fyziologie, akustika

Literatura ke kap. II

Benveniste 1966, s. 119–131; Čermák 1994; Gleason 1959; Horecký 1983, s. 72–76; Klimov 1967; Le langage 171–282; Lyons 1978, s. 182–221; Muchin 1976; Roždestvenskij 1969; sb. Sistema i urovni jazyka.

III FONETIKA. FONOLOGIE

3 Výrazový plán jazyka zahrnuje dva podsystémy: morfologický a zvukový. Morfologický podsystém přesahuje do plánu významového (§ 2.8), jádro výrazového plánu tvoří tudíž podsystém *z v u k o v ý* (fónický). Jeho zkoumáním se zabývají tři vzájemně úzce spjaté disciplíny: fonetika artikulační, fonetika akustická a fonologie. *A r t i k u l a č n í* (organogenetická) *f o n e t i k a* zkoumá zvukovou stavbu jazyka z hlediska fyziologického (= biologického), *a k u s t i c k á f o n e t i k a* z hlediska akustického (= fyzikálního), *f o n o l o g i e* z hlediska lingvistického (= společenskovedního). Mezi fonetikou a fonologií není zásadní rozpor – názor, že fonetika není součástí jazykovědy, patří dnes už minulosti. Fonetika zkoumá jen ty řečové zvuky, z nichž se skládá označující promluvových znaků (§ 1.3.9), fonologie zkoumá odpovídající oblast jazyka („zvukové představy“). Fonetika pracuje exaktními metodami přírodních věd, detailně zkoumá vlastnosti hlásek, kdežto fonologie odhlíží od podružných artikulačních a akustických vlastností a všímá si jen těch, kterými se foném liší od jiného fonému, zacházejíc přitom dost volně s fonetickou terminologií. Fonetický přístup je atomistický (detailní zkoumání jednotlivých hlásek), kdežto fonologie vidí především systémové vztahy. Fonologie tudíž tvoří jakousi nadstavbu nad fonetikou. Fonetické bádání bez této nadstavby se stává samoučelným, přestává sloužit jazykovědě, na druhé straně se však fonologie nemůže izolovat od své fonetické základny a operovat se systémem čistých vztahů (to by znamenalo popření materiální podstaty jazykového znaku). Řečeno s Trubetzkým, fonetika zkoumá řeč (saussuriánská *parole*) a fonologie jazyk (saussuriánsky *langue*).

3.1 *A r t i k u l a č n í* (organogenetická) *f o n e t i k a* zkoumá proces artikulace hlásek, a to jednak prostým pozorováním činnosti mluvních orgánů (mluvidel), jednak pomocí přístrojů; většinou dost jednoduchých. K mluvidlům patří: a) dýchací orgány (plíce s průdušnicí, hrudní koš, bránice), b) hlasové orgány (hrtan s hlasivkami), c) rezonanční dutiny (ústní, hrdelní, nosová), d) vlastní artikulační orgány (artikulátory) pasívní a aktivní. Pasívní (pevné) artikulátory jsou: horní ret (lat. *labium*), horní zuby (*dentes*), dásně (*alveolae*), tvrdé patro (*palatum*), měkké patro (*velum*), čípek (*uvula*), zadní stěna nosohltanu (*pharynx*) a hrtan (*larynx*). Aktivní (pohyblivé) artikulátory: dolní ret (*labium*), špička jazyka (*apex linguae*), hřbet jazyka (*dorsum linguae*) a hlasivky (štěrbina mezi nimi se nazývá *glottis*).

3.1.1 Základní složkou každého zvuku lidské řeči je *v z d u c h o v ý p r o u d* vytvářený dýchacími orgány. Zpravidla tu jde o výdechový proud (hlásky *e g r e s í v n í*), v některých jazycích však existují i hlásky artikulované při vdechovém proudu vzduchu (hlásky *i n g r e s í v n í*). Setkáváme se s nimi zejména v afrických jazycích; nejznámější jsou mlaskavé souhlásky (angl. *clics*) v paleoafrických j. – Vzduchový proud může mít různou intenzitu: na kontrastu úseků různé intenzity se zakládá exspiratorní (dynamický) přízvuk (§ 3.10.6).

3.1.2 Hlasové orgány přetvářejí vzduchový proud v *l i d s k ý h l a s*. Chvěním hlasivek přitom vzniká *t ó n*. Ten je různé výšky – podle délky a napětí hlasivek. V jazyce jsou tyto rozdíly využity jen v omezené míře (intonace – § 3.9), tvoří však podstatu zpěvu. – Účast hlasivek je ovšem příznačná jen pro část hlásek – samohlásky a znělé souhlásky, kdežto u neznělých souhlásek ke chvění, a tím ke vzniku tónu nedochází (srov. dále § 3.1.6). S tím souvisí i funkční rozdíl mezi samohláskami a souhláskami: *s a m o h l á s k y* mohou tvořit samy o sobě slabiku, souhlásky fungují pouze jako okrajové elementy slabiky ve spojení se

samohláskou (odtud název: *con-sonans* = *sou-hláška*). V některých jazycích mohou ovšem tvořit slabiku i souhlásky – ty z nich, jež se vyznačují vysokým stupněm zvučnosti (chvěním hlasivek), tzv. *sonanty* nebo *sonory*. Srov. dále § 3.6.1.

3.1.3 Samohlásky se dále liší od souhlásek chyběním artikulační překážky; jejich různost vyplývá z různého utváření ústní rezonanční dutiny, přičemž rozhodující úlohu hrají jazyk a rty. Podle horizontálního posunu jazyka rozlišujeme samohlásky *střední* (*a*), *přední* (*e*, *i*) a *zadní* (*o*, *u*), podle vertikálního posunu samohlásky *vysoké* (*i*, *u*), *středové* (*e*, *o*) a *nízké* (*a*). Podle účasti rtů rozlišujeme samohlásky *labializované* (zaokrouhlené – *o*, *u*) a *nelabializované* (nezaokrouhlené – *a*, *e*, *i*). Dále se rozlišují samohlásky *otevřené* a *zavřené*; tento rozdíl se do značné míry kryje s rozdílem mezi samohláskami nízkými a vysokými. Co do trvání (kvantity) se rozlišují samohlásky *krátké* a *dlouhé*, *plné* a *redukované* (někdy ovšem jsou tyto rozdíly doprovázeny rozdíly kvalitativními).

3.1.4 Pro souhlásky je zejména typická existence *překážky*, jež se staví do cesty výdechovému proudu. Ta může být buď úplná (*závěr*), nebo částečná (*úžina*), a to různého druhu. Podle tohoto základního kritéria („způsob artikulace“) rozlišujeme:

1° Souhlásky *závěrové* (*okluzivy*) (např. čes. *p, b, t, d, t', d', k, g*).

2° Souhlásky *polozávěrové* (*frikáty*): artikulace začíná závěrem, jenž pak přechází v úžinu (čes. *c, č*).

3° Souhlásky *úžinové* (*konstruktivy, spiranty*) (čes. *f, v, s, z, š, ž, j, ch, h*).

4° Souhlásky *bokové* (*laterály*): artikulační překážka (jazyk) je neúplná, kombinovaná s postranními úžinami (čes. *l*).

5° Souhlásky *kmitavé* (*vibranty*): v průběhu artikulace se kmitáním překážky (obvykle jazyka) úžina zvětšuje a zmenšuje (čes. *r, ř*).

3.1.5 Místo artikulace (tj. překážky nebo úžiny) je dáno kontaktem pasivního (pevného) a aktivního (pohyblivého) artikulátoru. Podle pasivního (pevného) artikulátoru se rozlišují labiály, dentály (interdentály), alveoláry (prealveoláry, postalveoláry), palatály (prepalatály, postpalatály), veláry, uvuláry, faryngály a laryngály. Podle aktivního (pohyblivého) artikulátoru se rozlišují labiály, apikály, dorzály (predorzály, postdorzály) a glotály. Obvyklá klasifikace je převážně založena na místě pasivního artikulátoru:

1° *bilabiály* (labiolabiály), např. čes. *p, b*, angl. *w*,

2° *labiodentály*, např. čes. *f, v*,

3° *interdentály*, např. anglické frikativy *T, D* (psané *th*),

4° *prealveoláry*, např. čes. *t, d, s, z, r, l*,

5° *postalveoláry*, např. čes. *š, ž, č*,

6° *palatály*, např. čes. *t', d', ň, j*,

7° *veláry*, např. čes. *k, g, ch*,

8° *uvuláry*, např. franc. *r*,

9° *faryngály*, např. některé arabské souhlásky (*H*),

10° *laryngály*, např. čes. *h* a tzv. *ráz* (laryngální závěr).

Podle aktivního artikulátoru lze řady 3°–5° charakterizovat jako apikály, řady 6°–8° jako dorzály.

3.1.6 Jak už bylo naznačeno v § 3.1.2, mohou při artikulaci souhlásek hrát úlohu i hlasivky: šum způsobený artikulační překážkou může být doprovázen tónem. Jde nejen o to, zda hlasivky vibrují, či nikoli, ale také o šíři mezihlasivkové štěrbiny a způsob jejího uzavření nebo otevření na přechodu k následující samohlásce, jakož i stupeň napětí svalstva ovládajícího mluvidla, jenž se může projevit v povaze souhláskového šumu. Jestliže je vlastní artikulace souhlásky doprovázena v plném rozsahu chvěním hlasivek, jde o souhlásku *z n ě l o u* (lat. *media*). Není-li doprovázena chvěním hlasivek (ty zůstávají rozevřené), je souhláska *n e z n ě l á*. Jestliže se hlasivky po překonání artikulační překážky ihned sevrou a bezprostředně následuje samohláska, jde o prostou (neaspirovanou, neglotalizovanou) *neznělou* (lat. *tenuis*). Jestliže hlasivková štěrbina zůstává po překonání překážky ještě okamžik otevřená, je artikulace doprovázena více nebo méně silným přídechem, souhláska je *a s p i r o v a n á* (lat. *aspirata*). Jestliže se okamžitě po překonání artikulační překážky hlasivková štěrbina uzavře a znovu otevře (vytvoří dodatečný, tzv. glotální závěr), je souhláska *g l o t a l i z o v a n á* (lat. *abruptiva*). Souhlásky artikulované s větším napětím svalstva mluvidel jsou *s i l n é* (lat. *fortes*), v opačném případě *s l a b é* (*lenes*). Z akustického hlediska zaujímá fortis střední postavení mezi aspirátou a prostou neznělou, lenis střední postavení mezi neznělou a znělou.

3.1.7 Hlasy, o nichž byla dosud řeč, se artikulují v dutině ústní (*o r á l n í* hlasy). Existují však také hlasy, na jejichž artikulaci se podílí i rezonanční dutina nosová (*n a z á l n í* hlasy). Jde především o souhlásky, a to zpravidla znělé (jen výjimečně se setkáváme i s neznělými nosovkami): *m, n, ň*. Vzácnější jsou nazální samohlásky (pol. *a, e*)

3.1.8 Některé hlasy mají složitější artikulační průběh – dají se eventuálně chápat jako spojení dvou prvků, které se (v tomtéž nebo jiném jazyce) vyskytují jako samostatné hlasy (jako komponenty složené hlasy mívají ovšem poněkud jinou podobu). Ze souhlásek by se takto daly chápat afrikáty, aspiráty, glotalizované souhlásky a příp. i souhlásky s tzv. vedlejší artikulací (palatální, labiální, velární, faryngální). U *p a l a t a l i z o v a n ý c h* souhlásek (rus. *t', k'*) lze pozorovat dodatečný pohyb jazyka k tvrdému patru (místo artikulace souhlásky *j*), u *v e l a r i z o v a n ý c h* k měkkému patru (místo artikulace velár), u *f a r y n g a l i z o v a n ý c h* zúžení faryngální dutiny, u *l a b i a l i z o v a n ý c h* (např. *k^w*) spoluúčast rtů (typickou pro bilabiálu *w*).

3.1.9 Spojení dvou různých samohlásek v jedné slabice se nazývá *d v o j h l á s k a* (diftong). Nejběžnější typ diftongů představuje spojení nízké (otevřené) samohlásky s vysokou (zavřenou) samohláskou: *ai, ei, oi, au, eu, ou* apod. Takovéto diftongy se nazývají *k l e s a v é*. U *s t o u p a v ý c h* diftongů je naopak na prvním místě vysoká (zavřená) samohláska: *ie, uo* apod. Artikulace vysoké (zavřené) samohlásky bývá přitom pozměňená a blíží se artikulaci frikativ *j, w* (tzv. *k l o u z a v é* samohlásky, angl. *glide*). Méně časté jsou jiné typy diftongů (*ea, oa* apod.). Existují i trojhlásky (triftongy). Od diftongů je třeba odlišovat tzv. diftongoidy, tj. případy, kdy se v průběhu artikulace dlouhé samohlásky mění její kvalita.

3.1.10 V pracích věnovaných fonetické problematice se pro jednotlivé hlasy užívá zvláštních znaků (zčásti převzatých z latinky nebo jiných abeced, zčásti uměle vytvořených úpravou latinských písmen apod.). V následujícím přehledu znaků pro fonetickou transkripci souhlásek odkazují čísla na levé straně na místo artikulace (§ 3.1.5), čísla v záhlaví na způsob artikulace (§ 3.1.4). Řada 5a jsou tzv. cerebrály (kakuminály), písmenem *n* jsou označeny nazály (§ 3.1.7).

	1 (okluzívy)	3 (frikatívy)	n (nazály)	4 (laterály)	5 (vibranty)	(polosamohl.)
1	p b	ɸ β	m			w
2		f v	ɱ			
3	t̥ d̥	θ δ	ɳ			
4	t d	s z	n	l	r	ɹ
5		ʃ ʒ				
5a	t̥ d̥	ʂ ʐ	ɮ	ɭ	ɽ	
6	c ʃ	ç j	ʒ	λ		j
7	k g	x ʒ	ŋ			
8	q G	X ɣ	N		R	
9		ħ ʕ				
10	ʔ	h f̥				

Znaky pro fonetickou transkripci s a m o h l á s e k jsou uspořádány takto: na vertikální ose jsou samohlásky seřazeny podle výšky (otevřenosti), na horizontální ose podle timbru (vlevo jsou přední...); z každé dvojice znaků označuje první samohlásku nezaokrouhlenou, druhý zaokrouhlenou. K označení délky slouží dvojtečka (:), k označení nosovosti vlnovka nad písmenem. Slovní přízvuk se označuje svislou čárkou umístěnou na začátku přízvučné slabiky ('ta). Další diakritická znaménka na tomto místě neuvádíme.

i	É	i	Ä	u	u
e	ø			ó	o
ε	é	ə		ó	o
	æ	e			
	a			ɑ	ɒ

3.1.11 Vedle této tzv. mezinárodní fonetické abecedy existují ovšem i jiné způsoby fonetické transkripce. Ve výkladech o konkrétních jazycích nebo jazykových skupinách se obvykle užívá originálních abeced (tj. latinky, resp. azbuky s různými doplňkovými grafémy, řeckého písma, cyrilice, arabského písma apod.), nebo jistých ustálených způsobů transliterace těchto abeced do latinky. Z rozdílů proti výše uvedené fonetické abecedě uvádíme aspoň tyto:

33	ṭ ḏ	(= θ δ)			
53	š ž	(= ʃ ʒ)	č Ć		(= tʃ ɕ)
5a	t̥ d̥ ɳ	(= t̥ d̥ ɳ)			
6	t̥ d̥	(= c ʃ)	ś (= ç)	y (= j)	ñ (= ɲ) ɾ (= λ)
7	ch Ž	(= x)			
9	(= ʕ)	(= ħ)			
10	ʔ (= ?)				

Palatalizované souhlásky se označují pomocí $'$ nebo y (k' , k^y), labializované pomocí o nebo w (k^o , k^w), aspirované pomocí c nebo h (k^c , k^h), glotalizované pomocí l nebo L (k , k^L). U samohlásek se většinou vystačí s obvyklými písmeny evropských abeced (zaokrouhlené samohlásky se píšou $ö$, $ü$ apod.). Délka samohlásek se označuje vodorovnou čárkou nad písmenem, přízvuk svislou čárku nad písmenem (jako délka v češtině). Nosovost samohlásek se označuje polským způsobem (a , e). Slabikotvorné sonanty se označují pomocí kroužku pod písmenem. – V této příručce bylo nutno provést ještě další zjednodušení transkripce tak, aby se mimo tabulky vyskytovala jen běžně užívaná písmena. K označení hlásek, jež se v češtině (slovenštině, němčině apod.) nevyskytují, užíváme zpravidla verzálek: T , D (33), N (7n), H (9, 10), R (85) apod. Délku samohlásek označujeme (pokud je to nutné) českým způsobem, redukovaný vokál písmenem E .

3.2 Akustická fonetika zkoumá zvuky lidské řeči jednak prostým poslechem (auditivní metoda), jednak pomocí přístrojů, namnoze velmi složitých. **Auditivní** metoda rozlišuje na základě sluchového dojmu souhlásky výbuchové – **explozivní** (tj. okluzivní), třené – **frikativní** (tj. konstriktivní) a zvučné – **sonorní**. K sonorám patří **nosovky** a **likvidy** (plynné souhlásky: r , l). Alternativní termín **sonanty** se obvykle užívá o slabikotvorných sonorách (§ 3.6.1). Přístrojová akustická fonetika zaznamenala v poslední době velké pokroky. Nejdůležitější aparatura tohoto druhu je zvukový spektrograf neboli sonograf. Obrazy zvuků jím pořízené se nazývají **zvukové spektrogramy** (sonagramy). Právě k těmto obrazům se vztahují některé termíny, jichž užívá binaristická teorie distinktivních rysů („kompaktní“, „difúzní“ aj. – § 3.5.3). Bližší poučení o moderní akustické fonetice poskytne níže uvedená literatura.

Literatura k §§ 3.1–3.2

Dvončová 1980; Hála 1962; Hála–Sovák 1962; Jespersen 1926; Koduchov 1987, s. 101–130; Král–Sabol 1989; Malmberg 1968; Mluvnice češtiny I, s. 9–106 (a další lit. uved. na s. 529–531); Romportl 1975; Sabol 1982.

3.3 Lidská mluvidla jsou schopna produkovat velké množství rozličných hlásek: cvičené ucho fonetika jich zaregistruje v mluvě jediného člověka několik desítek, exaktní metody moderní fonetiky pak zachytí tak nepatrné zvukové rozdíly, že počet takto zjistitelných zvuků jde do mnoha tisíců. Jistý počet zjištěných zvukových rozdílů slouží v daném jazyce k rozlišování významů slov, valná většina však tuto funkci nemá. V prvním případě jde o tzv. **relevantní** zvukové rozdíly: záměna jedné hlásky druhou mívá za následek změnu významu slova. Takové hlásky představují realizace různých fonémů. Ostatní zvukové rozdíly jsou **irelevantní**. V tomto případě může jít o realizace jediného fonému – o jeho **varianty**, a to buď kombinatorní (podmíněné hláskovým okolím), anebo **individuální** (podmíněné výslovnostními návyky mluvící osoby), příp. **expresivní** (podmíněné citovým vzrušením mluvící osoby, snahou herce charakterizovat hranou osobu apod.). – Při běžném poslechu řeči vnímáme toliko relevantní zvukové rozdíly: tak např. jako Češi „neslyšíme“ rozdíl mezi dentálním $[n]$ a velárním $[ŋ]$, mezi různými variantami samohlásky $/e/$ apod. (tyto rozdíly vnímáme teprve tehdy, zaměříme-li pozornost bezprostředně na zvukovou stránku sdělení). Takovýto způsob vnímání je nepochybně velmi výhodný v rámci určitého jazykového kolektivu, působí však nemalé obtíže, učíme-li se cizímu jazyku: při vnímání zvuků cizího jazyka se nám neustále vnučuje „fonologické síto“ mateřského jazyka –

relevantní zvukové rozdíly často nevnímáme (protože jsou v našem jazyce irelevantní), zato slyšíme leckdy rozdíl tam, kde v daném jazyce není. Čechovi působí zpočátku velké nesnáze zaregistrovat rozdíl mezi zavřeným a otevřeným *e* ve francouzštině nebo v angličtině; mezi anglickou sykavkou *s* a frikativou *T* apod.; Francouz zase neslyší rozdíl mezi českým *d* a *d'* (ve francouzštině ten rozdíl sice existuje, ale je irelevantní). Angličan pokládá hindské *t* a *th* za varianty jediného fonému (jako v angličtině), Ind naopak slyší v anglických slovech *tone* [*thown*] „tón“ a *stone* [*stown*] „kámen“ dva různé fonémy apod.

3.3.1 Základní metodou, jež se uplatňuje v druhé fázi lingvistické analýzy (při tzv. klasifikaci), je *substituce* (komutace). Spočívá v hledání elementů, jimiž je možno zkoumaný segment v dané pozici zaměnit. Pokud jde o fonologickou analýzu, ptáme se, jakými jinými hláskami můžeme zaměnit zkoumanou hlásku v dané pozici. Několik příkladů z češtiny:

ona : oka : oba : osa
nová : ková : chová
bílý : balí : bolí apod.

Jednotky, jež lze takto zaměnit, stojí ve vzájemném vztahu *volné* (kontrastivní) *distribuce*. Dosazení hlásky *x* za hlásku *y* má ovšem za následek změnu významu slova, jehož součástí hlásky *x* tvoří: právě tato změna ukazuje, že rozdíl mezi *x* a *y* je fonologicky relevantní. Při zjišťování inventáře fonémů zkoumaného jazyka vycházíme tedy z tzv. *minimálních párů*, tj. dvojic slov různého významu lišících se od sebe jen jedinou hláskou (resp. přízvukem nebo pod.). Tak např. o relevantnosti rozdílu *n : ň* v češtině svědčí minimální páry jako *nemá : němá*, *ony : oni* apod. O relevantnosti rozdílu *n : ŋ* v angličtině svědčí páry jako *thin : thing*, *win : wing*, *bun : bung* apod.

3.3.2 Jestliže nelze jednotku *x* zaměnit v dané pozici jednotkou *y*, stojí tyto jednotky ve vzájemném vztahu *komplementární distribuce*. Např. v češtině existuje vedle nosových souhlásek *m*, *n*, *ň* ještě velární nosovka *ŋ* (*raňka*, *struňka* apod.). Toto *ŋ* se však vyskytuje toliko v pozici před velárními okluzivami, kde nemůže být nahrazeno dentální nosovkou *n* (a naopak ji nemůže nahradit ve výše uvedených pozicích: *ona*, *nemá* apod.). České hlásky *n* a *ŋ* stojí tudíž ve vztahu komplementární distribuce (na rozdíl od angličtiny a jiných jazyků).

3.3.3 Syntagmatické jednotky (např. hlásky), vytvářející spolu volnou (kontrastivní) distribuci, jsou zpravidla realizacemi různých paradigmatických jednotek (např. fonémů), syntagmatické jednotky, vytvářející komplementární distribuci, bývají naproti tomu realizacemi jedině paradigmatické jednotky. Toto distribuční kritérium ovšem samo o sobě nestačí ke spolehlivému vyřešení všech klasifikačních problémů a musí být doplněno dalšími vodítky. V oblasti fonologie jde především o míru fonetické podobnosti; dalším vodítkem může být tzv. symetrie systémů. Hlásky vytvářející spolu komplementární distribuci mohou být pokládány za realizace jediného fonému (jeho alofony) jen tehdy, jsou-li foneticky příbuzné. To neplatí např. o německých souhláskách *h* a *ŋ*, jež spolu vytvářejí komplementární distribuci (*h* se vyskytuje jen na začátku, *ŋ* jen na konci a uvnitř slov); jde tedy o realizace dvou různých fonémů.

3.4 Základní jednotka zvukového pod systému – *foném* – je definována různými školami různě:

- a) Foném = minimální jednotka zvukového plánu jazyka, sloužící k vytváření a rozlišování významových jednotek jazyka – morfémů a slov.
- b) Foném = třída hlásek (realizací fonému) = třída alofonů (§ 3.3).
- c) Foném = svazek distinktivních vlastností (rysů). D i s t i n k t i v n í m i v l a s t n o s t m i (rysy) rozumíme ty fonetické vlastnosti, jež jsou společné všem realizacím daného fonému.
- d) Foném = zvuková (akusticko-artikulační) představa, uložená v lidské paměti.
- e) Foném = relační jednotka, určená vztahy k jiným jednotkám téhož podsystemu (foném A = nonB, nonC atd.).

Tyto různé definice fonému se navzájem nepopírají, ale spíše doplňují: každá z nich postihuje určitý aspekt jednotky zvané foném. Definice a) vychází ze základní funkce fonému jako jednotky tzv. druhé artikulace (§ 1.3.5), tj. zvukového plánu jazyka. Definice b) a c) se vztahují k realizaci fonému, postihují vlastně materiální charakter této realizace. Definice d) se vztahuje ke způsobu uložení fonému v paměti (§ 1.3.9). Definice e) zdůrazňuje charakter fonému jako jednotky systému (§ 1.4.3). Žádná z těchto definic by ovšem neměla být absolutizována, neboť to vede k jednostrannému pohledu na foném. Nežádoucí je zejména absolutizace algebraického pojetí fonému (e): znamená vlastně chápání jazyka jako systému čistých vztahů, tedy jeho odtržení od materiální substance (srov. též § 4.2). V určitých případech je nicméně takovéto pojetí fonému užitečné, a to zejména v oblasti diachronické fonologie (vysvětlování cyklických mutací fonémů apod.).

3.4.1 K rozlišení fonému a jeho realizací (alofonů) užíváme zpravidla různých druhů závorek: /foném/, [alofon].

3.4.2 Jak už bylo uvedeno v § 2.1, shledáváme při analýze promluv vedle zvukových jednotek následujících za sebou (lineárních segmentů) také zvukové jednotky tvořící jakousi nadstavbu nad řetězcem lineárních segmentů (souhlásek, samohlásek). Na tomto zjištění se zakládá rozlišování dvou druhů fonematických jednotek: segmentálních a suprasegmentálních. Také intonaci a přízvuk můžeme pokládat za realizace jistých paradigmatických jednotek a přidělit jim místo ve fonologickém podsystemu jazyka. Vedle právě uvedeného rozdílu mezi segmentálními a suprasegmentálními jednotkami existuje ovšem ještě jiný rozdíl: segmentální jednotky obdařené distinktivní funkcí (samohlásky, souhlásky) tvoří typický podsystem, skládající se z většího počtu vzájemně kontrastujících jednotek (13–80). Jiný obraz skýtají suprasegmentální jednotky: zatímco jedny z nich (intonace) tvoří rovněž podsystem, v němž kontrastují nejméně dvě distinktivní jednotky, zaujímají druhé (přízvuk) zvláštní postavení. Nekontrastují totiž na paradigmatické ose s žádnou stejnorodou jednotkou (netvoří tedy podsystem v pravém slova smyslu), nýbrž kontrastují toliko na syntagmatické ose: segmentální jednotka (slabika apod.) je buď přízvučná, anebo není (kontrast ' : 0). Vyvstává otázka, zda vedle suprasegmentální jednotky tohoto typu (přízvuku) existuje obdobná jednotka segmentální. Domníváme se, že za takovouto jednotku lze pokládat tzv. p ř e d ě l (dierém), tj. prostředek signalizující hranice mezosegmentů, makrosegmentů apod. (§§ 3.8n.). Segmentální povaha předělu vyplývá zejména z toho, že se může realizovat jako pauza nebo dokonce jako zvláštní hláska („ráz“). Na druhé straně představuje jedinou fonologickou jednotku svého druhu v systému – kontrastuje s nulou (dva segmenty jsou buď odděleny od sebe předělem, nebo nejsou). – Pokládáme za účelné vyhradit označení foném pro jednotky tvořící podsystemy (kontrastující mezi sebou), kdežto pro izolované jednotky kontrastující s nulou zavést označení p r o z o d ě m (tohoto termínu se ovšem užívá i jinak!). Fonologický systém jazyka tudíž zahrnuje jednotky čtverého druhu:

segmentální fonémy	segmentální prozodém
suprasegmentální fonémy	suprasegmentální prozodém

3.5 Pojetí fonému jako svazku distinktivních rysů (§ 3.4) se osvědčilo jak ve fonologické typologii, tak i v diachronické fonologii. Konkrétní foném nelze popsat dost dobře jinak než jako spojení několika distinktivních vlastností (rysů). V distinktivních rysech (DR) nemohou být ovšem spatřovány reálně existující samostatné jednotky nižšího řádu, než je hláska: hláska není složena z distinktivních rysů tak, jako je složena slabika nebo morf z hlásek. Jde tu o simultánní složky, nikoli o složky lineární (následující po sobě v časovém sledu). Z tohoto hlediska je třeba chápat distinktivní rysy (zvané někdy též merismata) jako číré konstrukty. Nelze tudíž souhlasit s teoriemi, které přisuzují distinktivním rysům reálnou existenci a spatřují v nich základní jednotky zvukového plánu jazyka (tzv. generativní fonologie).

3.5.1 *D i s t i n k t i v n í r y s y* (DR) se dají popsat v podstatě dvěma způsoby. První z nich vychází převážně z artikulační (organogenetické) fonetiky, přejímá však některé termíny i z fonetiky akustické (auditivní). Jde o těchto dvanáct distinktivních rysů:

- 1° Kulminativnost = vokaličnost (+/-)
- 2° Marginálnost = konsonantičnost (+/-)
- 3° Způsob artikulace (okluzívy/frikativy/sonanty)
- 4° Lokalizace (labiály/dentály/palatály/veláry/laryngály)
- 5° Výška (vysoké/středové/nízké)
- 6° Nosovost (+/-)
- 7° Kvantita (dlouhé +/krátké -)
- 8° Zabarvení (timbre) = vedlejší artikulace (palatalizované +/-, labializované +/-, faryngalizované +/-)
- 9° Znělost (+/-)
- 10° Napjatost (+/-)
- 11° Aspirace (+/-)
- 12° Glotalizace (+/-)

Jak už bylo zdůrazněno v § 3, zachází fonologie s fonetickými termíny dost volně. Vedle zmíněné už kombinace termínů artikulační a akustické fonetiky to vidíme např. u DR lokalizace (místo artikulace): ve fonologii se upouští – pokud to není nutné – od přesného rozlišování bilabiál a labiodentál („labiály“), interdental a prealveolár („dentály“), postalveolár a palatál („palatály“) apod.

3.5.2 Jak je z tohoto přehledu zřejmé, připouštějí některé takto popsané DR výběr toliko ze dvou možností (+/-), jiné naproti tomu výběr ze tří nebo více možností. Distinktivní rysy prvního typu vytvářejí tzv. *p r i v a t i v n í* protiklady. Jestliže existuje v daném jazyce několik párů fonémů spjatých stejným privativním protikladem, mluvíme o *k o r e l a c i* (korelace znělostní – § 3.6.11, měkkostní – § 3.6.9 apod.). V druhém případě vznikají protiklady graduální nebo ekvipolentní. Členy *g r a d u á l n í h o* protikladu se od sebe liší stupněm dané vlastnosti (typický příklad: výška samohlásek). Protiklady, jež nejsou ani privativní, ani graduální, označujeme jako *e k v i p o l e n t n í*.

3.5.3 První druh distinktivních vlastností je při popisu jazykového systému nepochybně vítanější, neboť umožňuje dosáhnout maximální jednoduchosti a přehlednosti popisu. Odtud

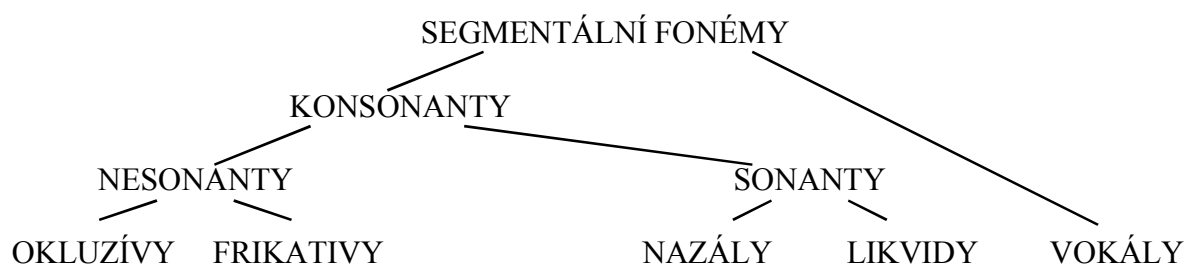
pramení snaha eliminovat ty distinktivní vlastnosti, jež připouštějí výběr z několika možností, a nahradit je takovými, jež skýtají pouze volbu mezi + a – (binární rozhodnutí). Důsledně **b i n a r i s t i c k á** teorie distinktivních rysů vychází z moderní akustické fonetiky. Hlavní rozdíl proti teorii založené na artikulační fonetice spočívá v tom, že na místo DR 4° (lokalizace) a 5° (výška) nastupují DR „kompaktnost“ a „gravisovost“, společné souhláskám i samohláskám: kompaktní jsou velární a palatální souhlásky, jakož i nízké samohlásky, nekompaktní (difúzní) jsou dentální a labiální souhlásky, jakož i vysoké samohlásky. Gravisové (temné, periferní) jsou velární a labiální souhlásky, jakož i zaokrouhlené samohlásky, negravisové (akutové, světlé, mediální) jsou palatální a dentální souhlásky, jakož i palatální samohlásky. Další termíny typické pro tuto důsledně binaristickou teorii jsou durovost (= palatální zbarvení), molovost (= labiální zbarvení) aj. Srov. dále § 3.7.9. – Jakkoli tato teorie splňuje požadavek maximální jednoduchosti a úspornosti popisu a je v souladu se současnou tendencí k matematizaci jazykovědy, přece pro účely typologie a diachronické fonologie lépe vyhovuje teorie vybudovaná na artikulační fonetice. Z ní budeme také vycházet v dalších odstavcích.

3.6 Typologie souhláskových podsystémů

Rozdíly mezi systémy segmentálních fonémů v jednotlivých jazycích jsou dány počtem distinktivních rysů a mírou jejich uplatnění. Tyto systémy nebo jejich části (podsystém samohlásek, podsystém souhlásek, příp. určité části těchto podsystémů) lze znázornit trojím způsobem: 1. Pomocí geometrických obrazců (linií, trojúhelníků apod.). – 2. Pomocí tabulek (matrič) s použitím znamének +/-, příp. jiných symbolů. – 3. Pomocí „rodokmenů“.

3.6.1 Distinktivní vlastnosti 1°–3° mají univerzální charakter. Rozdíl mezi souhláskami a samohláskami (§§ 3.1.2–3) patrně existuje ve všech jazycích; nicméně se tvrdí, že existují i jazyky bez fonologických vokálů (sz. Kavkaz, Austrálie). Důkazy pro toto tvrzení jsou však nedostačující. V této souvislosti je třeba vysvětlit, proč kulminativnost = vokaličnost a marginálnost = konsonantičnost jsou v seznamu DR uvedeny jako dvě samostatné distinktivní vlastnosti: v jistém počtu jazyků (včetně češtiny) mohou sonanty (likvidy, příp. i nosovky) fungovat jako marginální složky slabik (= konsonanty) i jako vrcholy slabik (= vokály). – Všechny jazyky rozlišují souhlásky podle způsobu artikulace (§ 3.1.4). Téměř univerzální charakter má dále u souhlásek DR „nosovost“ (§ 3.1.7). Pouze v několika severoamerických jazycích (quileute, duvamish aj.) nosové souhlásky jako fonémy údajně chybějí.

3.6.2 Hierarchii těchto základních distinktivních rysů lze znázornit „rodokmenem“:

3.6.3 V několika jazycích existuje pouze jeden likvidový foném: čínština, japonština aj. Většina jazyků rozlišuje dvě likvidy – laterální (+) // a nelaterální (–) /r/: němčina, francouzština, angličtina aj. Složitější podsystemy likvid vznikají uplatněním distinktivní vlastnosti „lokalizace“ nebo pod.: čes. /r/ : /ř/, sloven. // : /l/ apod.

3.6.4 Podobně je tomu s nosovými souhláskami (n a z á l a m i): v několika severoamerických jazycích (seneca, cherokee) existuje pouze jeden nazální foném. Většina jazyků rozlišuje labiální /m/ a nelabiální /n/ nosovku: havajština, gruzínština, turečtina, latina aj. Třetí nazála je buď palatální /ɲ/ (čeština, francouzština aj.), nebo velární /ŋ/ (němčina, angličtina aj.). Složitější podsystemy nazál jsou vzácné (srov. § 3.6.15).

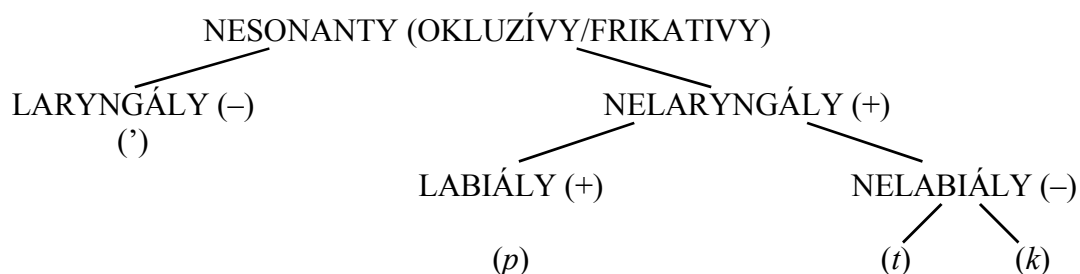
3.6.5 K dalšímu štěpení (co do způsobu artikulace) může dojít i u frikativ. V mnoha jazycích existuje fonologický rozdíl mezi „drsnými“ (+) a „matnými“ (–) souhláskami. Za „drsné“ lze pokládat afrikáty (*c, dz, č, dž*), za „matné“ sykavky (*s, z, š, ž*). Podobně lze interpretovat rozdíl „dentální frikativy (*T, D*): dentální sykavky (*s, z*)“ v angličtině a některých dalších jazycích (anglický protiklad *s : T* můžeme tudíž pokládat za fonologickou obdobu českého protikladu *s:c*).

3.6.6 Univerzální je rovněž distinktivní vlastnost l o k a l i z a c e (m í s t o a r t i k u l a c e – § 3.1.5). Minimální počet artikulačních řad je tři. Obvykle to bývají labiály, dentály a veláry: latina, finština, tagalština aj. Většina jazyků má však navíc ještě palatální, příp. laryngální řadu. K dalšímu zmnožení artikulačních řad může dojít štěpením základních řad v důsledku uplatnění dalších DR:

- labiální řada se štěpí na bilabiály a labiodentály,
- dentální řada se štěpí na alveoláry a cerebrály,
- velární řada se štěpí na veláry a uvuláry apod.

Zatímco fonetika pouze taxativně uvádí jednotlivé artikulační řady zkoumaného jazyka, shledává tu fonologie jistou hierarchii, rozlišujíc artikulační řady základní, sdružené (právě uvedené případy) a podružné (při uplatnění DR „vedlejší artikulace“ – § 3.6.9). Viz příklady §§ 3.6.15n.

3.6.7 Hierarchii základních artikulačních řad lze znázornit pomocí „rodokmenu“:

3.6.8 L a r y n g á l a má v tomto rodokmenu zvláštní postavení, neboť představuje okluzívu vůbec (bez dalšího určení) – pouhý závěr. Tomu odpovídají funkce hlásky (ʔ) v konkrétních fonologických systémech: 1° zvláštní souhláskový foném (havajština, arabština aj.), 2° realizace předělu (čeština, němčina aj. – § 3.11.1), 3° distinktivní rys (glotalizace – §§ 3.6.10n.). V základní opozici ji můžeme pokládat za bezpříznakový člen (konkrétní souhlásky). Další štěpení nastává uplatněním DR „labiálnost“: o tomto pořadí svědčí mj. havajský podsystém souhlásek (§ 3.6.15), dále podsystémy nosovek (čes. /m/ : /n/, kde /m/ je vždy labiální, kdežto /n/ se připodobňuje následující souhlásce co do místa artikulace) aj.

3.6.9 Vedle těchto univerzálních distinktivních vlastností se v jednotlivých konsonantických podsystémech porůznu uplatňují ještě další. Sem patří především tzv. z a b a r v e n í (vedlejší artikulace § 3.1.8). Nejběžnějším případem toho druhu je p a l a t a l i z o v a n o s t (vedlejší artikulace palatální), vytvářející tzv. měkkostní korelaci v ruštině, ukrajinštině, polštině, některých uralských jazycích aj. Uplatněním tohoto DR se konsonantický podsystém ruštiny vlastně zdvojuje (srov. § 3.6.17). – Méně častá je vedlejší artikulace labiální; provází nejčastěji hlavní artikulaci velární. L a b i a l i z o v a n é souhlásky (k^w , g^w apod.) jsou v jazycích kavkazských, afrických (súdánských, bantuských) aj. – F a r y n g a l i z o v a n é („emfatické“) se vyskytují zejména v semitohamitských jazycích (emfatické dentály). – V jednom souhláskovém podsystému se mohou dokonce uplatnit dvě vedlejší artikulace. Tak je tomu např. v abchazštině (sz. Kavkaz). Palatalizované a labializované veláry rekonstruujeme také pro indoevropský prajazyk: $k - k' - k^w$ apod. (§ 11.8).

3.6.10 Zvláštní skupinu tvoří DR 9–12. Tyto DR, vlastní pouze souhláskám, nemají univerzální povahu: ve značném počtu jazyků existuje pouze jeden typ okluzivních (a frikativních) fonémů. Sem patří polynéské jazyky (havajština aj.), čukotština, tamilština, mnohé severoamerické jazyky aj. (§ 3.6.15). Znělost (atd.) se v těchto jazycích příp. objevuje jako irelevantní (redundantní) vlastnost okluziv (např. v tamilštině se okluzívy podle pozice realizují buď jako znělé, nebo jako neznělé). Ve srovnání se základními DR se vlastnosti 9–12 jeví jako relativně samostatné a zároveň labilní prvky. Distinktivní rysy aspirace a glotalizace fungují v některých jazycích jako samostatné fonémy: laryngální frikativa /h/ (např. v arabštině) a laryngální (glotální) závěr /ʔ/ (§ 3.6.8). Znělost je vlastně identická se základním DR „kulminativnost“ (srov. § 3.1.2) a je fonologicky redundantní vlastností všech vokálů a sonant. Dále jsou vlastnosti 9–12 společné vždy celé skupině souhlásek (asimilace!). Zejména je však třeba se zmínit o tzv. n e u t r a l i z a c i. Fonologické rozdíly tvořené těmito DR jsou relevantní pouze v některých pozicích, kdežto v jiných se ruší (neutralizují). Typickým příkladem je neutralizace znělostního protikladu na konci mezosegmentu (před #) v mnoha jazycích (čeština, ruština aj.). Neutralizaci ovšem podléhají i některé jiné protiklady (např.

vokalický protiklad *a : o* v ruských nepřízvučných slabikách), ale pro vlastnosti 9–12 je tento jev obzvláště typický.

3.6.11 Ve všech jazycích, kde se DR 9–12 uplatňují, vznikají souhláskové *k o r e l a c e* (znělostní, napjatostní apod.). Znělost se uplatňuje nejen u okluzív, ale také u frikativ, zpravidla však v menší míře, takže subsystémy frikativ bývají chudší než subsystémy okluzív. – Typická je vzájemná vázanost těchto distinktivních rysů: znělost bývá svázána s napjatostí (znělá nenapjatá : neznělá napjatá), napjatost s aspirací (napjatá souhláska je mírně aspirovaná) apod.

3.6.12 V daleko největším počtu jazyků se uplatňuje jedna vlastnost ze skupiny 9–12. Nejčastěji to bývá znělost, příp. napjatost (§ 3.1.6). Znělost je přitom dominující vlastností ve slovanských a románských jazycích, napjatost naproti tomu v jazycích germánských (německé souhlásky *p, t, k* jsou napjaté = fortes, s redundantní aspirací v některých pozicích). Sem patří většina novindoevropských jazyků (s výjimkou novoindických, osetštiny a arménštiny), jazyky semitohamitské, altajské, bantuské aj. Méně často funguje jako jediný DR této skupiny aspirace (např. v čínštině) nebo glotalizace (v některých severoamerických j.).

3.6.13 Při současném uplatnění dvou DR této skupiny vznikají obvykle trojice okluzív. S kombinací znělosti a aspirace se setkáváme např. ve staré řečtině (řady typu *k – kh – g*). Pro kavkazské jazyky (gruzínštinu, adygštinu aj.) je naproti tomu typická kombinace znělosti s glotalizací (řady typu *k – kl – g*); sem patří i korejština a jiné jazyky. Výjimečný případ představují indoevropské jazyky Indie (staré i nové) se čtveřicemi okluzív typu *k – kh – g – gh* (v tomto případě lze ovšem aspiráty chápat i jako bifonematické skupiny).

3.6.14 Zcela výjimečně se setkáváme s kombinací tří distinktivních rysů; povaha třetího je ovšem zpravidla sporná. Snad jde o *g e m i n a c i*, tj. o uplatnění DR „kvantita“ (7°) u souhlásek. Z evropských jazyků má gemináty zejména italština: ital. *tt, pp* apod. Bývají pokládány za jednoduché fonémy. Při uplatnění geminace jako třetího DR vznikají čtyřčlenné nebo pětičlenné řady: avar. (sv. Kavkaz) *k, kk, kl, kkl, g*. Patří sem několik jazyků kavkazských a severoamerických.

3.6.15 Jako ilustraci uvedeme nyní několik konkrétních souhláskových podsystémů, a to na prvním místě takové, kde se neuplatňují DR 9–12. Absolutně nejjednodušší souhláskový podsystém má havajština:

p	v	m	
k		n	l
'	h		

Poněkud složitější souhláskový podsystém (s pěti, resp. šesti artikulačními řadami) má např. čukotština.

Pět artikulačních řad má rovněž tamilština; pozoruhodná je tu početní převaha sonant (nosovek, likvid):

p	m	v			
t	n		r	ɾ	l

ń	ó	ž			ł
č	ň	j			
k	ŋ				

3.6.16 Ve většině evropských jazyků se uplatňuje distinktivní znělost nebo napjatost, a to u okluzív a frikativ všech artikulačních řad (obvykle čtyř). Sem patří i čeština (§ 3.7.8). Jako příklady uvádíme souhláskové podsystémy anglický a francouzský:

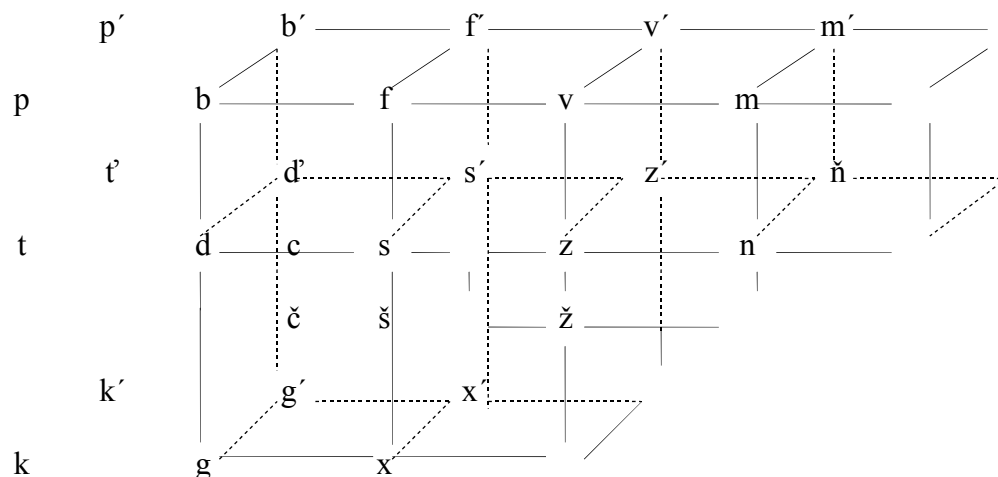
angl.

p	b	f	v			m		w	
t	d	ʧ	ð	s	z	n	r		l
		č	dž	š	ž			j	
k	g					ŋ		h	

franc.

p	b	f	v	m			
t	d	s	z	n	r		l
		š	ž	ň		j	
k	g						

3.6.17 Složitější tvárnost nabývá souhláskový podsystém při uplatnění distinktivního rysu „vedlejší artikulace“. Tak je tomu např. v ruštině (s typickou měkkostí korelací):

3.6.18 Jako příklad jazyka s vedlejší artikulací faryngální uvádíme klasickou arabštinu. Vedle „emfatických“ dentál je pro arabský souhláskový podsystém příznačný vysoký počet souhlásek artikulovaných hluboko v hrdle:

	b	f				m	w	
t	d	p	ð	s	z	n	r	l
ṭ	ḍ			ṣ	ẓ			

	Ć			š			j
k		x	ž				
q							
?	Ž		h				

3.6.19 Souhláskový podsystém, v němž se uplatňují dva DR ze skupiny 9–12, nemusí být příliš složitý. Jednoduchý konsonantismus měla stará řečtina:

p	b	p ^h			m		
t	d	t ^h	s	z	n	r	l
k	g	k ^h					h

Daleko složitější je gruzínský konsonantismus (se znělostí a glotalizací):

p	b	pI				f	v	m		
t	d	tI	c	ʒ	cI	s	z	n	r	l
			č	ž	čI	š	ž			
k	g	kI				x	ž			
q										h

Neznělé souhlásky se navíc vyznačují aspirací. Velmi podobný souhláskový podsystém má indoevropská arménština.

3.6.20 V indických jazycích (sanskrt, hindština, bengálština aj.) se znělost a aspirace uplatňují v plném rozsahu, takže v každé artikulační řadě jsou čtyři okluzivy (srov. však § 3.6.13). Typický je dále výskyt zvláštní řady „cerebrální“:

p	p ^h	b	b ^h	m		v
t	t ^h	d	d ^h	n	s	l
ń	ń ^h	ḍ	ḍ ^h	õ	š	r
č	č ^h	Ć	Ć ^h	ň	ś	j
k	k ^h	g	g ^h	ḍ'		h

3.7 Typologie samohláskových podsystémů

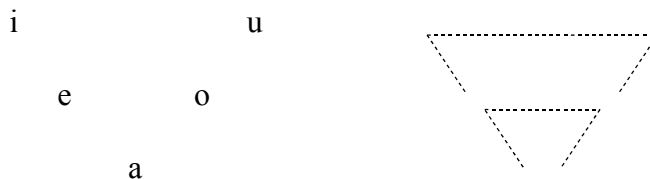
Vokální podsystémy jsou obecně jednodušší než podsystémy konsonantické: uplatňuje se v nich menší počet distinktivních vlastností. Univerzální charakter má vedle základního DR „kulminativnost“ ještě distinktivní vlastnost „výška (otevřenost)“ (5°). Pokud se v daném jazyce u samohlásek neuplatňuje žádná další distinktivní vlastnost, jde o tzv. *l i n e á r n í* podsystém samohlásek – případ doložený jen z několika kavkazských jazyků severozápadní skupiny: abchazština má dva vokály (*a – E*), adygština tři (*a – e – E*).

3.7.1 Naprostá většina jazyků má vokální podsystém *d v o j r o z m ě r n ý*: uplatňují se v něm i distinktivní vlastnosti uvedené sub 8°, společné souhláskám i samohláskám (zabarvení neboli *t i m b r e* samohlásek). Způsob uplatnění těchto DR je v jednotlivých jazycích různý: někde se uplatňuje pouze jedna timbrová vlastnost (přičemž druhá mívá redundantní povahu: palatální nezaokrouhlená : nepalatální zaokrouhlená samohláska), jindy obě odděleně. Dvojměrný systém může být trojúhelníkový nebo čtyřúhelníkový. V

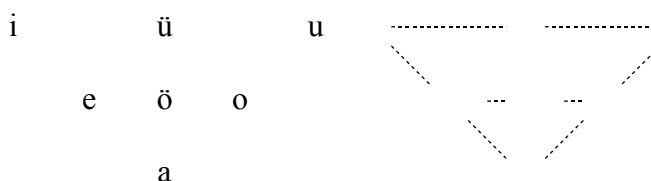
trojúhelníkovém systému jsou timbrové vlastnosti u nejnižšího vokálu irelevantní. Nejjednodušší podsystém tohoto typu shledáváme např. v sanskrtu nebo v klasické arabštině:

3.7.2 Častěji se setkáváme s třemi stupni výšky. Velmi běžný je trojúhelníkový systém pěti samohlásek:

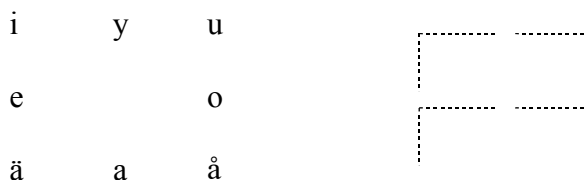
Takto je uspořádán vokalický podsystém mj. i v ruštině a češtině (srov. však § 3.7.5). – Složitější trojúhelníkový systém (s částečně odděleným uplatněním timbrových vlastností) má např. němčina:

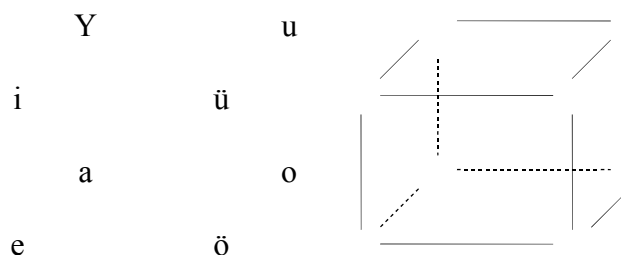
V čtyřúhelníkových systémech jsou timbrové vlastnosti relevantní i u nejnižších vokálů. Takovýto vokalismus má např. slovenština:

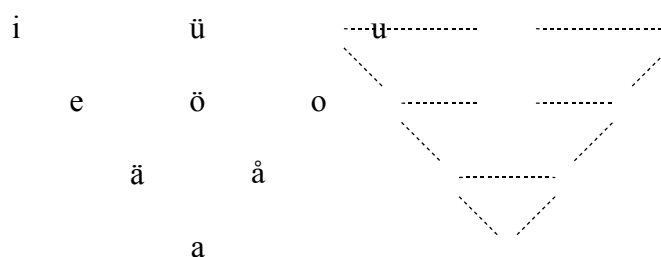
Dvozměrný čtyřúhelníkový systém vytvářejí podle mínění některých badatelů i anglické samohlásky:

3.7.3 Jestliže se obě timbrové vlastnosti uplatňují odděleně u vokálů všech výšek, je možno použít grafického znázornění pomocí geometrického tělesa (hranolu, krychle). Takovýto t r o j r o z m ě r n ý systém samohlásek má např. turečtina:

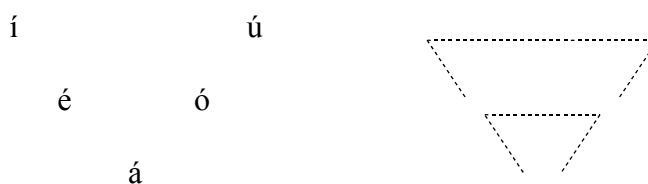

3.7.4 Čtyři stupně výšky má např. francouzština (srov. ještě § 3.7.6):

S více než čtyřmi stupni výšky samohlásek se setkáme jen zcela výjimečně; příslušné samohláskové podsystemy zpravidla připouštějí i jinou interpretaci.

3.7.5 Složitější samohláskové podsystemy vznikají také uplatněním distinktivních rysů 6 (nosovost) a 7 (kvantita). D l o u h é (nebo nosové) samohlásky tvoří pak paralelní podsystemy vedle krátkých (nenosových = orálních) samohlásek. Tak je tomu např. v češtině:

Ke kvantitě samohlásek srov. ještě § 3.8.7. – N o s o v é samohlásky nacházíme v polštině, francouzštině, portugalštině aj.

3.7.6 Paralelní podsystemy dlouhých nebo nosových vokálů bývají často defektivní. To platí i o českých dlouhých vokálech: fonemická povaha dlouhého *ó* je sporná (*ó* je pouze v domácích slovech expresivní povahy a v cizích slovech). Ve francouzštině je vedle devítičlenného systému orálních samohlásek (§ 3.7.4) čtyřčlenný systém nosovek:

3.7.7 Zvláštní problém představují dvojhlásky (diftongy § 3.1.9). Někteří fonologové pokládají všechny diftongy za spojení dvou fonémů, jiní rozlišují diftongy pravé (monofonematické) a nepravé (bifonematické). Němčina prý má tři pravé diftongy, angličtina sedm, korejština dokonce třináct.

3.7.8 Závěrem výkladů o souhláskových a samohláskových podsystemech různých jazyků předkládáme ještě tabelární znázornění fonologického systému češtiny, založené na seznamu distinktivních rysů uvedených v § 3.5.1 (jde o jednu z možných interpretací tohoto systému!):

	p	b	t	d	tʰ	dʰ	k	g	c	č	f	v	s	z	š	ž	ch	h
1° vokály																		
2° konsonanty	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
3° okluzívy	x	x	x	x	x	x	x	x										
afrikáty									x	x								
frikativy											x	x	x	x	x	x	x	x
vibranty																		
laterály																		
4° labiály	x	x									x	x						
dentály			x	x					x				x	x				
palatály					x	x				x					x	x		
veláry							x	x									x	x
5° vysoké																		
středové																		
nízké																		
6° nosové																		
7° dlouhé																		
8° palatalizované																		
labializované																		
9° znělé		x		x		x		x				x		x		x		x

	l	r	ř	m	n	ň	j	i	í	e	é	u	ú	o	ó	a	á
1° vokály	x	x		(x)	(x)		(x)	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
2° konsonanty	x	x	x	x	x	x	x										
3° okluzívy																	
afrikáty																	
frikativy							x										
vibranty		x	x														
laterály	x																
4° labiály																	
dentály																	
palatály			x														
veláry																	
5° vysoké								x	x			x	x				
středové										x	x			x	x		
nízké																x	x
6° nosové				x	x	x											
7° dlouhé									x		x		x		x		x
8° palatalizované						x	x	x	x	x	x						

labializované				×							(×)	(×)	(×)	(×)		
9° znělé																

Tato tabulka zároveň znovu ilustruje vztah mezi fonetikou a fonologií (§ 3) ukazujíc, jak fonologie mnohdy užívá termínů a definic z přísně fonetického hlediska nepřesných, neúplných, nebo dokonce nesprávných. Tak např. přisouzení českým souhláskám /t/ a /d/ distinktivní vlastnosti „dentální artikulace“ je z fonetického hlediska nepřesné (jde o prealveoláry), podobně jako určení souhlásek /š/, /ž/, /č/ termínem „palatály“ (jde o postalveoláry). Z fonologického hlediska však tyto termíny plně vyhovují, protože postihují místo obou artikulačních řad v souhláskovém podsystemu. Na druhé straně je souhláska /j/ definována jako palatalizovaná frikativa (ač jde o skutečnou palatálu): toto určení ji nejen odlišuje od „palatální“ frikativy /ž/, ale zároveň postihuje její úzký vztah k samohlásce /i/ a k nosové souhlásce /ň/ (rovněž skutečné palatále!). Chápání /ň/ jako palatalizované nosovky a /m/ jako nosovky labializované je zdůvodněno tím, že české /n/ je z fonologického hlediska prostě „nazální konsonant“: „dentální“ artikulace není společná všem jeho alofonům (§ 3.6.8). Nemůžeme-li tedy definovat /n/ jako „dentální nosovku“, nelze z důvodů symetrie pokládat ani /m/ a /ň/ za protějšky příslušných orálních souhlásek (labiál, palatál): Dále by se mohlo jistě namítat proti definici /ř/ = palatální vibranta. Z fonologického hlediska je však tato definice výstižná, protože odpovídá postavení /ř/ v českém souhláskovém podsystemu (je dána jeho vztahy k sousedním fonémům /r/, /š/ a /ž/).

3.7.9 Vycházíme-li z důsledně binaristické teorie distinktivních rysů, založené na akustické fonetice (§ 3.5.3), může mít tabulka znázorňující český fonologický systém např. tuto podobu:

	p	b	t	d	tʰ	dʰ	k	g	c	č	f	v	s	z	š	ž	ch	h
vokalické	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
konsonantické	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kompaktní	-	-	-	-	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	+	+	+	+
difúzní	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
gravisové	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+
akutové	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
dlouhé	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
nosové	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nepřetržité	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+
znělé	-	+	-	+	-	+	-	+	0	0	-	+	-	+	-	+	-	+
drsne	0	0	-	-	-	-	0	0	+	+	0	0	0	0	0	0	0	0

	l	r	ř	m	n	ň	j	i	í	e	é	u	ú	o	ó	a	á
vokalické	+	+	+	-	-	-	0	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
konsonantické	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
kompaktní	0	0	0	0	0	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+
difúzní	0	0	0	0	0	0	+	+	+	-	-	+	+	-	-	0	0
gravisové	0	0	0	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	0	0
akutové	0	0	0	0	-	+	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
dlouhé	0	0	0	0	0	0	0	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+
nosové	-	-	-	+	+	+											
nepřetržité	+	-	-														
znělé	0	0	0														

iniciály, nemají však kódy (*CCV* apod., tzn., že slovo končí vždy samohláskou): bantuské jazyky aj.

3.8.4 Většina jazyků připouští jak komplexní iniciály, tak i kódy (jednoduché i komplexní). Sem patří mj. všechny důležité evropské jazyky (slovanské, germánské, románské). Rozdíly mezi nimi spočívají v počtu a povaze kombinovatelných souhlásek, vytvářejících komplexní iniciály a kódy (v slovanských jazycích je znatelně vyšší počet přípustných kombinací než v jazycích germánských a románských). Obecně platí, že začáteční souhláskové skupiny (iniciály) jsou složitější než koncové (kódy). U vnitroslovních skupin je ovšem nezdá se, že by byly velmi obtížné najít hranice slabik. Někteří jazykovědci mluví v tomto případě o slabičných „mezihrách“ (angl. *interlude*).

3.8.5 Podle povahy vrcholu slabik se dají jazyky rozdělit do dvou velkých skupin. Do první skupiny patří ty jazyky, v nichž vrchol slabiky tvoří vždy jen jediný foném: ruština, francouzština, maďarština, gruzínština aj. V jazycích druhé skupiny se vedle takovýchto „jednomórových“ vrcholů slabik vyskytují i vrcholy dvou-, příp. i třímórové, skládající se ze dvou, příp. tří fonémů, z nichž aspoň jeden vykazuje distinktivní vlastnost „kulminativnost“. Takovýto vícemórový vrchol slabiky se může skládat 1. z prvku vokalického a konsonantického (*VC*, přičemž *C* je sonanta), 2. ze dvou, resp. tří různých vokalických prvků (*VV*, *VVV*) 3. ze dvou stejných vokalických prvků. Ta móra, která je nositelem slabičného přízvuku, se někdy nazývá „jádro“ (srov. ještě § 3.10.5).

3.8.6 Vrcholy druhého typu (s diftongem, příp. triftongem) se běžně vyskytují ve velkém počtu jazyků; slabiky tohoto druhu (s diftongem *ou*) máme i v češtině. Kdybychom ovšem pokládali diftongy za jednoduché fonémy (§ 3.7.7), ztratily by příslušné slabiky charakter slabik s komplexním vrcholem a museli bychom je pak hodnotit fonologicky stejně jako slabiky s monoftongem.

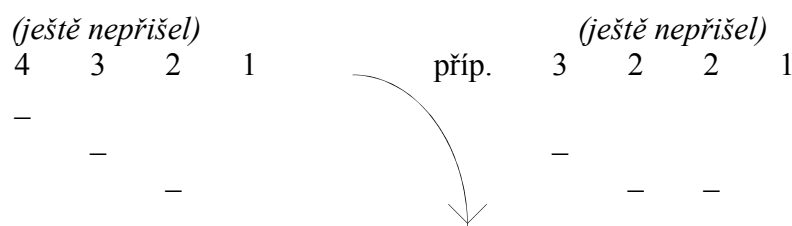
3.8.7 Komplexní (vícemórové) vrcholy třetího typu se jeví při čistě fonetické analýze jako jednoduché vrcholy tvořené dlouhou samohláskou. Z fonologického hlediska se však doporučuje rozlišovat jazyky s fonologickou kvantitou (kde kvantita samohlásek funguje jako DR) a jazyky, v nichž je třeba chápat dlouhé samohlásky jako sled dvou krátkých (*á = aa*). Sem patří především jazyky s distinktivním slabičným přízvukem: litevština, srbocharvátština, slovinština aj. (§§ 3.10.5n.). Stejným způsobem však hodnotí někteří fonologové i dlouhé samohlásky v jistých jazycích s pevným důrazovým přízvukem, např. v latině a slovenštině. Přízvukové pravidlo klasické latiny je podle této teorie třeba interpretovat tak, že nositelem přízvuku je tu druhá móra od koncové slabiky (druhá slabika od konce slova je přízvuková, jestliže je dvómórová, jinak je přízvuk až na třetí slabice od konce).

3.8.8 V jazycích s komplexními slabičnými vrcholy tohoto druhu (*VV = aa...*) se ovšem vyskytují i slabičné vrcholy typu 2 (*VV = au...*) a 1 (*VC = ar...*). Jedině v těchto jazycích lze pokládat sonantu (*r, l, m, n*) v pozici mezi samohláskou a souhláskou za součást slabičného vrcholu, kdežto např. v češtině patří takováto sonanta spíše ke kódě, resp. „mezihře“. Např. v litevštině se pokládají spojení *ar, ir, ul, im* apod. za diftongy (nositelem přízvuku může být jak první, tak i druhá složka, tj. sonanta!), v latinské prozódii platí krátká samohláska v postavení před skupinou likvida + okluzíva zpravidla jako dlouhá atd.

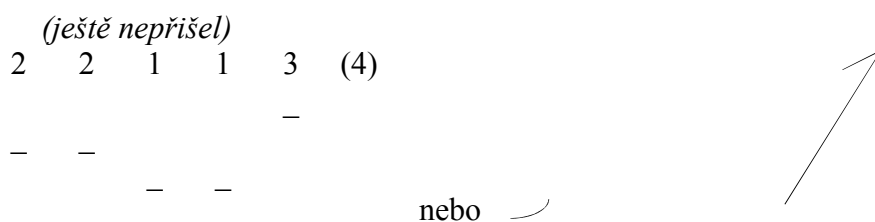
3.9 Podobně jako představují segmentální fonémy svazky distinktivních rysů, představuje také suprasegmentální foném *i n t o n a c e* relativně rozložitelnou jednotku. Složky intonace – *t ó n y* – se ovšem podstatně liší od distinktivních vlastností vytvářejících samohlásky a souhlásky. Zatímco tyto představují simultánní elementy, následují tóny vytvářející intonaci za sebou v časovém sledu. Distinktivní rysy definujeme nejčastěji jako vlastnosti artikulační, tóny nelze naproti tomu definovat jinak než jako vlastnosti akustické. Tyto akustické vlastnosti mají – na rozdíl od distinktivních rysů – čistě relativní charakter. Jestliže jazyk disponuje čtyřmi tóny (což je patrně maximální počet), nelze o tónu 3 konstatovat nic víc než to, že je v rámci dané promluvy vyšší než tóny 2 a 1 a nižší než tón 4. O absolutní tónové výšce tu nemůže být řeči; rovněž interval k sousedním tónům nebývá konstantní (tón 3 u muže má mnohdy stejnou výšku jako tón 1 u ženy, interval může být jednou tercie, podruhé kvarta apod.).

3.9.1 Nositeli sledu tónů tvořících intonaci jsou řetězce segmentálních fonémů odpovídající vzorcům tří úrovní: věta = makrosegment (kólon), slovo = mezosegment (takt), slabika = mikrosegment. Na základě toho rozlišujeme intonaci větnou, slovní a slabičnou.

3.9.2 Větnou intonaci tvoří sled tónů v rámci základní sdělné jednotky – věty (makrosegmentu). Komponenty větné intonace se označují pomocí čísel (§ 3.9), vodorovných čárek různé výšky, šipek nebo podobně. Tak např. intonaci české oznamovací věty *Ještě nepřišel* lze znázornit takto:

Tatáž věta, formulovaná jako otázka, má intonaci:

Tyto příklady zároveň ilustrují funkci větné intonace: tento suprasegmentální foném slouží především jako výraz tzv. modality výpovědi (§ 7.7).

3.9.3 Počet větných intonací se může při fonetickém zkoumání jevit značně vysokým. Při fonologickém hodnocení lze tento počet omezit dvojím způsobem: 1. V delších větách bývá relevantní pouze průběh intonace na konci věty, tzv. *k a d e n c e*. Charakter této kadence je udáván tónovou výškou čtyř až pěti bodů (slabik) v závěru věty, jež se dají označit písmeny A–D (E). V češtině náleží klíčové postavení obvykle bodu C, tj. poslední přízvučné slabice věty. – 2. Rozličné intonační průběhy zjištěné fonetickým rozbořením lze chápat jako varianty omezeného počtu základních intonačních modelů. Jde tu jednak o varianty individuální,

jednak expresivní. Za expresivní varianty základních intonačních modelů je snad možno pokládat i obměny vyvolané potřebami aktuálního členění věty: tyto obměny vznikají změnou místa logického přízvuku (§ 3.10.2) apod.

3.9.4 Při popisu češtiny vystačíme takto se dvěma základními intonačními modely:

a) konkluzivní klesavá intonace (kadence v užším smyslu slova), jež charakterizuje především oznamovací věty,

b) konkluzivní stoupavá intonace (antikadence), jež charakterizuje tázací věty.

Jako třetí intonační model bývá uváděna nekonkluzivní intonace (polokadence), charakteristická pro prvou část delších vět nebo souvětí.

3.9.5 Podobnou situaci shledáváme i v řadě jiných evropských jazyků. Zdá se vůbec, že rozlišení oznamovací a tázací věty pomocí intonace patří k jazykovým univerzáliím. V konkrétním utváření větné intonace existují ovšem značné rozdíly i mezi jazyky nepříliš vzdálenými: vzpomeňme např. nápadného rozdílu mezi větnou intonací českou a anglickou! Bádání o těchto otázkách zatím ještě příliš nepokročilo a typologie větné intonace čeká vlastně ještě na své zpracování.

3.9.6 S l o v n í i n t o n a c i tvoří sled tónů v rámci slova (mezosegmentu). Nositeli těchto tónů jsou jednotlivé slabiky. Slovní intonace má distinktivní funkci v mnoha afrických jazycích, dále v některých jazycích amerických, melanéských aj. Víceslabičná slova těchto jazyků, skládající se jinak ze stejných segmentálních fonémů, lišící se však sledem tónů v jednotlivých slabikách, mají různý význam. Např. v západoafrickém jazyce igbo znamená slovo *akwa* s intonací 22 „křik“, s intonací 12 „vejce“, s intonací 21 „pokrývka“ a s intonací 11 „most“ (1 = nízký tón, 2 = vysoký tón). Počet možných kombinací tónů je ovšem značně vysoký už u tříslabičných slov; ekonomičtější tudíž bude klasifikovat jako fonémy pouhé tóny (maximálně 4).

3.9.7 Pod termínem „s l a b i č n á i n t o n a c e“ rozumíme průběh melodie v rámci slabiky (mikrosegmentu). Nositeli tónů jsou v tomto případě jednotlivé móry, tvořící spolu vrchol slabiky (§ 3.8.5). Termínu „tón“ (resp. „toném“) se pak nezdá užít ve smyslu „slabičná intonace“, tj. o celém tónovém průběhu v rámci slabiky. Jazyky s distinktivní slabičnou intonací („t ó n o v é j a z y k y“) tvoří uzavřenou skupinu v jihovýchodní Asii (čínština, vietnamština, thajština, barmština aj.). V těchto tzv. amorfních jazycích (§ 9.4.3) je slabičná intonace („tón“)

integrální součástí každého morfu-slabiky. Slabiky (morfy) složené ze stejných segmentálních jednotek, lišící se však intonací, mají význam často diametrálně rozdílný. Srov. např. thajská slova-morfy *mai* (22) „míle“, *mai* (11) „nový“, *mai* (31) „ne“, *mai* (14) „jaký“, *mai* (34) „dřevo“. Počet distinktivních slabičných intonací (tónů) je v jednotlivých jazycích této skupiny různý: barmština má 3 tóny, pekingská čínština 4, thajština 5, vietnamština 6 a některé čínské a thajské dialekty údajně 8 tónů.

3.10 Podstata suprasegmentálního prozodému („p ř í z v u k u“) tkví ve zdůraznění některé z jednotek (segmentů) nižšího řádu, tvořících složky jednotky vyššího řádu: segmentální jednotka, jež je nositelem prozodému, tvoří její vrchol. Tato k u l m i n a t i v n í funkce prozodému „přízvuk“ napomáhá logickému, morfologickému a rytmickému členění promluvy. Ostatní funkce přízvuku (delimitativní, příp. distinktivní) vyplývají z této základní funkce.

3.10.1 Jak již bylo zdůrazněno v § 3.4.2, představuje prozodém „přízvuk“ jedinou jednotku svého druhu ve fonologickém systému. Zdání mnohosti přízvuků v některých jazycích je způsobeno především tím, že prozodém „přízvuk“ funguje současně v několika rovinách promluvy, dále záměnou jevů intonačních a přízvukových, konečně pak výskytem tzv. vedlejších přízvuků (což je jev čistě fonetický, bez fonologické relevance). Nositelem přízvuku může být:

– slovo jako součást věty (makrosegmentu)	– větný přízvuk
– morf jako člen složeniny	slovní přízvuk
– slabika jako součást slova (= přízvučná slabika)	
– hláska jako součást slabiky (= vrchol slabiky)	slabičný přízvuk
– hláska jako součást vrcholu slabiky (= přízvučná móra, jádro)	

3.10.2 Větný přízvuk spočívá ve zdůraznění (§ 3.10.6) slova (větného členu), na něž klade mluvící obzvláštní důraz, jež pokládá za tzv. jádro výpovědi („logický predikát“ – odtud název „logický přízvuk“). Větný (logický) přízvuk představuje tudíž jeden z prostředků tzv. aktuálního členění věty (aktualizace – § 7.8). Okolnost, že stejnou funkci plní také některé částice (čes. právě aj.), sblížíje větný přízvuk s morfematickými jednotkami. Přitom je nutno mít na paměti, že aktualizací prostředky vůbec zaujímají v systému jazyka okrajové postavení.

3.10.3 Slovní přízvuk spočívá ve zdůraznění slabiky (mikrosegmentu) tvořící součást slova (mezosegmentu). Vrchol slova je v daném jazyce buď fixován na určitou slabiku (příp. móru – §§ 3.8.5n.), anebo je reprezentován v různých slovech různými slabikami (co do pořadí). V prvním případě mluvíme o přízvuku pevném, v druhém případě o přízvuku volném. Zatímco u pevného přízvuku vyplývá ze základní kulminativní funkce pouze funkce delimitativní (§ 3.11.3), má volný přízvuk také funkci distinktivní: slova složená ze stejných slabik, lišící se však polohou přízvuku, mají různý význam. Srov. např.

rus. *múka* „utrpení“ × *muká* „mouka“
ital. *áncora* „kotva“ × *ancóra* „ještě“
sch. *málima* „malina“ × *malína* „malý počet“

3.10.4 Poněkud jiného druhu je distinktivní funkce přízvuku ve složených slovech. V některých jazycích tu vzniká hierarchie slovních přízvuků: členy složeniny si do jisté míry podržují své vlastní přízvuky, jeden z nich se však stává hlavním přízvukem celé složeniny. Podle polohy tohoto hlavního přízvuku (zda padá na první nebo na druhý člen složeniny) se může měnit význam složeného slova. Typické případy tohoto druhu skýtá němčina, např.

über-setzen „přepřavit“ × *über-’setzen* „přeložit“

3.10.5 V rámci slabiky kontrastuje především vrchol s marginálními částmi: vrchol slabiky je nositelem suprasegmentálního prozodému. Jeho kulminativní funkce neimplikuje v jazycích s výhradně jednomórovými slabikami ani funkci delimitativní, ani distinktivní (slouží toliko rytmickému členění promluvy). Distinktivní funkci může mít slabičný přízvuk pouze v jazycích s vícemórovými vrcholy slabik. V tomto případě lze mluvit o hierarchii slabičných přízvuků: vedle zmíněného již základního kontrastu kontrastuje tu ještě „jádro“ (tj. přízvučná móra) se zbytkem vrcholu slabiky. Jestliže není místo přízvuku uvnitř takové slabiky předurčeno (tj. fixováno na první nebo na druhou móru), má slabičný přízvuk distinktivní

funkci: slova stejného fonémického složení se stejně situovaným slovním přízvukem, avšak rozdílným slabičným přízvukem (v přízvučné slabice slova – viz níže) mají různý význam. Vzhledem k tomu, že dvomórovou slabiku zpravidla vnímáme jako celek, vzniká při akcentuaci první nebo druhé móry dojem klesavé nebo stoupavé intonace. Takováto situace je např. v litevštině, kde se rozlišují tři druhy přízvuchných slabik:

- 1° krátké přízvuchné slabiky, označované znaménkem ` (gravis),
- 2° dlouhé klesavé slabiky, označované znaménkem ´ (akut),
- 3° dlouhé stoupavé slabiky, označované znaménkem ~ (circumflex).

Místo termínu „dlouhé klesavé slabiky“ se často užívá ne zcela správného označení „slabiky s raženou intonací“, místo termínu „dlouhé stoupavé slabiky“ označení „slabiky s taženou intonací“. Se slabičným přízvukem lze počítat pro všechny vícemórové slabiky příslušného jazyka (litevštiny apod.), distinktivní funkci však má tento přízvuk pouze v té slabice, jež je nositelem slovního přízvuku (označené jedním ze svrchu uvedených znamének). Srov. např. litevské slovní páry

mžnti „šlapat“ × *miñti* „pamatovat si“
míelas „milý“ × *miēlas* „sádra“
káltas „dláto“ × *kaĩtas* „vinný“ apod.

3.10.6 Realizace prozodému „přízvuk“ v promluvě vykazují tři konstantní fonetické složky: důrazovou (dynamickou, expiratorní), melodickou a kvantitativní. Jestliže výrazně dominuje dynamická složka přízvuku (tj. zesílení výdechového proudu – § 3.1.1), mluvíme o silném důrazovém přízvuku. Silný důraz bývá provázen i zřetelným prodloužením přízvuchného segmentu (kvantitativní složka přízvuku); kvantita vokálů nemůže v důsledku toho fungovat jako distinktivní vlastnost. Vystupňování kontrastu mezi přízvuchným a nepřízvuchným segmentem vede dále k fonetické redukci nepřízvuchných samohlásek (§ 3.12.8) – z fonologického hlediska k neutralizaci jistých vokalických protikladů v nepřízvuchných slabikách (§ 3.6.10). V jazycích se slabým důrazovým přízvukem naproti tomu ustupuje do pozadí i kvantitativní složka přízvuku; kvantita může v důsledku toho fungovat jako distinktivní vlastnost vokálů. Nezřídka se v tomto případě výrazněji projevuje melodická složka přízvuku: přízvuchná slabika (móra) je vyslovována vyšším tónem než slabiky (móry) nepřízvuchné („melodický přízvuk“).

3.10.7 Podle fungování prozodému „přízvuk“ na úrovni slova a slabiky lze rozdělit jazyky do čtyř velkých skupin (+ označuje distinktivní funkci přízvuku na příslušné úrovni):

	I	II	III	IV
slovo	–	+	–	+
slabika	–	–	+	+

3.10.8 Ia Jazyky s pevným přízvukem na první slabice slova: čeština, slovenština, maďarština, finština aj. Jde tu zpravidla o slabý důrazový přízvuk; kvantita vokálů má distinktivní funkci. Do této podskupiny náleží patrně i některé jazyky s velmi slabým přízvukem: japonština, gruzínština aj. (názory badatelů na místo přízvuku v těchto jazycích se různí).

Ib Jazyky s pevným přízvukem na jiné slabice než první: poslední slabiku slova akcentují francouzština, turečtina, arménština aj., předposlední slabiku polština, většina bantuských

jazyků aj. Důrazový přízvuk těchto jazyků bývá silnější než v podskupině Ia, a proto kvantita nemívá distinktivní funkci.

Ic Jazyky s pevným přízvukem na první slabice u nesložených slov domácího původu; slova cizího původu si v těchto jazycích zpravidla uchovávají původní místo přízvuku (kdežto ve skupinách a, b zpravidla přejímají domácí způsob akcentuace). U složených slov těchto jazyků vzniká hierarchie slovních přízvuků: hlavní přízvuk tu může mít distinktivní funkci (§ 3.10.4). Do této podskupiny patří západogermánské jazyky: němčina, holandština, angličtina. Důrazový přízvuk těchto jazyků je silnější než ve skupině a, kvantita má distinktivní funkci pouze v přízvučné slabice.

Id Do skupiny I je třeba dále zařadit některé jazyky s vícemórovými vrcholy slabik (§ 3.8.5). Slovní přízvuk je v tomto případě fixován na určitou móru. Typický případ toho druhu skýtá klasická latina (§ 3.8.7). Podobné poměry jsou v klasické arabštině a dále v novoindických jazycích (hindštině aj.). Dynamická složka přízvuku tu bývá poměrně slabá, zato vyniká složka melodická.

3.10.9 II Jazyky s volným slovním přízvukem: ruština, ukrajinština, bulharština, italština, španělština, rumunština, novořečtina aj. Zpravidla jde o silný důrazový přízvuk, a proto kvantita vokálů nemá distinktivní funkci.

3.10.10 III Jazyky s pevným slovním a s distinktivním slabičným přízvukem: lotyština (*laûks* „mýtina“ × *lauks* „bledý“), švédština (*ânden* „kachna“ × *ânden* „duch“), norština aj. Slovní přízvuk je tu vázán na první slabiku slova (v severogermánských jazycích ovšem s podobnými omezeními jako v podskupině Ic).

3.10.11 IV Jazyky s volným slovním a s distinktivním slabičným přízvukem: litevština (viz příklady v § 3.10.5), srbocharvátština, slovinština (*pêt* „5“ × *pét* „zpívat“) aj. Je ovšem nutno dodat, že distinktivní funkce slabičného přízvuku je ve všech uvedených jazycích omezena na nevelký okruh případů; totéž platí o distinktivní funkci slovního přízvuku. Důrazová složka přízvuku je tu poměrně slabá, zpravidla vystupuje do popředí melodická složka (odtud ne zcela přesné termíny „melodický přízvuk“, „slabičná intonace“ apod.).

3.10.12 Jazyky s distinktivní slovní nebo slabičnou intonací (§§ 3.9.6–7) můžeme přiřadit nejspíše ke skupině I: distinktivní funkce obou druhů suprasegmentálních jednotek (intonace a přízvuku) se zřejmě navzájem vylučují.

3.11 Delimitace

Hranice slov (mezosegmentů) jsou v promluvě signalizovány:

- a) zvláštní segmentální jednotkou zvanou p ř e d ě l (dierém),
- b) stavem (způsobem realizace apod.) okolních fonémů a prozodémů,
- c) nejsou vůbec signalizovány („zanedbání delimitace“).

3.11.1 Segmentální prozodém (§ 3.4.2) zvaný p ř e d ě l (dierém) se realizuje buď jako zvláštní hláska, nebo jako pauza (ke grafickému znázornění předělu se nejčastěji užívá notového křížku #). Tato druhá realizace bývá jistým způsobem motivována: setkáváme se s ní v diktátu, v expresivně zabarvených projevech apod. K hláskám, jež můžeme pokládat za

realizace předělu, patří zejména tzv. ráz, tj. laryngální okluzíva (§ 3.6.8), slyšitelná v češtině i jiných jazycích před začáteční samohláskou slova: *dobrá 'úroda, přijelo 'auto* apod.

3.11.2 Nepřímá s i g n a l i z a c e slovních hranic buď doprovází realizaci předělu, anebo může být jediným prostředkem delimitace (dierém se nerealizuje, je pouze signalizován). Způsobů signalizace předělu je celá řada. Podle toho, na jaké úrovni je signalizován, rozlišujeme delimitační signály na úrovni slova, slabiky a hlásky.

3.11.3 Na úrovni slova je předěl signalizován především slovním přízvukem. Jak již bylo zdůrazněno v § 3.10.3, vyplývá z kulminativní funkce slovního přízvuku jeho funkce *d e l i m i t a t i v n í*. To platí nejen pro jazyky, v nichž slovní přízvuk (na první nebo na poslední slabice – § 3.10.8) bezprostředně signalizuje hranice slova, ale i pro jazyky akcentující zpravidla některou z vnitřních slabik (předposlední nebo pod.). Delimitativní funkci má slovní přízvuk (vedle funkce distinktivní) i v jazycích, kde je volný (typ II): počet přízvukných slabik signalizuje (ve většině případů) počet slov ve větě, vlastní hranice slov pak často bývají signalizovány změnami kvality samohlásek způsobenými přízvukem. Typický případ tohoto druhu představuje ruština, jazyk s volným a velmi silným důrazovým přízvukem: nepřívukné samohlásky se realizují rozdílným způsobem v pozicích před přízvukem a po přízvuku.

3.11.4 Zvláštní způsob signalizace předělu na úrovni slov představuje tzv. *v o k á l n í h a r m o n i e*, jev příznačný zejména pro jazyky uralské a altajské. V těchto jazycích může slovo obsahovat jen samohlásky určitého timbru (zaokrouhlené nebo nezaokrouhlené apod.): samohláska afixu je předurčena samohláskou kořene. Tak např. maďarština přidává v genitivu *-nak* nebo *-nek* podle toho, jakou samohlásku obsahuje kořen (*ház-nak* „domu“ × *ember-nek* „člověka“). Turečtina tvoří plurál pomocí suffixu *-lar* nebo *-ler* (*at-lar*, *ev-ler*) atd. V důsledku toho představují slova těchto jazyků výrazné akustické celky.

3.11.5 Na úrovni slabik jsou hranice slov signalizovány hláskovými skupinami neodpovídajícími slabičným modelům daného jazyka (§§ 3.8.3–4). Např. v jazyce, kde kóda slabiky může být tvořena pouze jednoduchou souhláskou a kde jako iniciála je přípustná skupina nanejvýš dvou souhlásek, leží hranice slov ve skupině $C_1C_2C_3$ zjevně mezi C_1 a C_2 .

3.11.6 Na nejnižší úrovni signalizuje hranici slov především výskyt jistých hlásek. Starořecké *h* („ostrý přidech“) se vyskytovalo pouze na začátku slov, podobně též německé *h* (s jistými výjimkami) apod. Slovní hranici dále signalizuje způsob realizace jistých fonémů: např. anglické neznělé okluzívy se realizují na začátku slova jako aspiráty. Velmi rozšířeným jevem je neutralizace znělosti (napjatosti) na konci slova (čeština, ruština, němčina aj.); srov. § 3.6.10.

3.11.7 *K z a n e d b á n í d e l i m i t a c e* dochází v jazycích poměrně často (srov. dále § 3.11.9). Toto zanedbání („neutralizace dierému“) ovšem nepodléhá žádným pravidlům. Jen do jisté míry je dáno tempem řeči: nejčastěji k němu dochází v rychlé, vzrušené mluvě, ale nezdědka se s ním setkáváme i v projevech pronášených zcela pomalým tempem. Zanedbání delimitace nenarušuje obvykle srozumitelnost jazykového projevu (to platí ovšem jen pro komunikaci mezi příslušníky stejného jazykového společenství!). Dierém tudíž představuje jednotku do značné míry redundantní. V konkrétní promluvě svědčí o zanedbání delimitace především kontaktní působení okrajových hlásek dvou po sobě následujících slov (obvykle

působí začáteční hláska slova na koncovou hlásku předcházejícího slova) – jev označovaný termínem *s a n d h i* (§ 3.11.9).

3.11.8 Na úrovni věty (makrosegmentu) se předěl realizuje vždy jako pauza; nadto bývá signalizován ještě některým ze způsobů uvedených v §§ 3.11.2n. Delimitativní funkce na této úrovni přísluší ovšem nejen předělu, ale také větné intonaci (kadenci, antikadenci – § 3.9.3). Konec věty (makrosegmentu) je tedy signalizován nejméně dvěma způsoby: obligátní pauzou a intonační kadencí (resp. antikadencí).

3.11.9 Typologii delimitačních prostředků bylo dosud věnováno málo pozornosti. Rozdíly mezi jednotlivými jazyky jsou i v tomto ohledu značné: jazyky se od sebe liší jak výběrem delimitačních prostředků, tak i způsobem jejich užívání. Zatímco některé jazyky (např. tamilština) kladou na delimitaci slov veliký důraz, dochází jinde v rozsáhlé míře k jejímu zanedbání. To platí např. o francouzštině: řada slov oddělených od sebe v psaném textu mezerami tvoří v mluvené řeči často celek, z fonologického hlediska nedělitelný. Zanedbání delimitace ve francouzštině je tedy záležitost mluvené řeči, písmo na ni nebere zřetel. Tak je tomu ostatně v naprosté většině psaných jazyků. Výjimku tvoří zejména sanskrt: všechny změny, k nimž dochází na švu slov, jsou tu pečlivě zaznamenávány písmem, slova se při zanedbání delimitace zpravidla v písmě neoddělují. Právě z indické gramatiky pochází zmíněný už termín *sandhi*. Sankrt je ovšem literární jazyk, uměle kodifikovaný indickými gramatiky. V rámci této kodifikace byla zřejmě vytvořena i složitá soustava *sandhi*ových pravidel (kdežto v mluvené řeči se zanedbání delimitace patrně ani zde neřídilo pevnými pravidly).

Literatura k §§ 3.3.–3.11.9

Coseriu 1975, s. 102–209; Daneš 1957; Gleason 1959, s. 224–354; Hockett 1955; Hockett 1958, s. 5–122; Horecký 1978, s. 128–147; Jakobson–Halle 1960; Kořínek 1948; Kučera 1961; Kuryłowicz 1960, s. 193–220; Král–Sabol 1989; Lass 1998; Le langage, s. 190–213; Lyons 1978, s. 126–145; Maslov 1987, s. 33–84; Mluvnice češtiny 1, s. 107–141 (a další práce uvedené na s. 531–532); Ondruš–Sabol 1984, s. 78–155; Paulíny 1968; Pilch 1968; Revzin 1977, s. 73–126; Ružička 1947; Ševoroškin 1969; Trubeckoj 1939/1966.

3.12 Změny, jež nastávají ve zvukovém plánu jazyka, jsou jednak paradigmatické, jednak syntagmatické. Paradigmatické jsou změny ve fonologickém systému, k syntagmatickým změnám dochází v řetězcích zvukových jednotek tvořících segmenty vyššího řádu (slabiky, morfy, slova, věty). Zákonitě syntagmatické změny probíhají podle pravidel („hláskových zákonů“), bezvýjimečně platných po jistou dobu na jistém území; nahodilé (sporadické) změny nastávají naproti tomu od případu k případu (bez pevných pravidel).

3.12.1 Příčinou syntagmatických změn je vzájemné působení segmentálních hlásek, příp. působení suprasegmentálních jednotek (přízvuku) na segmentální hlásky. Proto se často mluví o kombinatorních hláskových změnách. K takovému působení dochází obvykle při přímém kontaktu hlásek (kontaktní změny), někdy však i na dálku (distantní změny). Nejběžnější typ kombinatorní (syntagmatické) změny je akomodace (připodobnění

částečné nebo úplné), někdy však dochází ke ztrátě hlásky anebo ke vzniku (přidání) nové hlásky.

3.12.2 Ve skupině dvou souhlásek (*CC*) dochází nejčastěji k akomodačním změnám – regresivní a progresivní *a s i m i l a c i*. Při regresivní asimilaci přejímá první souhláska některou distinktivní vlastnost druhé souhlásky (znělost, napjatost, vedlejší artikulaci apod.), při progresivní asimilaci je rozhodující povaha první souhlásky. Při úplné asimilaci vzniká ze dvou různých souhlásek skupina dvou stejných souhlásek – gemináta (§ 3.6.14; tento vývoj je doložen zejména ze staroindoevropských jazyků). – Ve vývoji jazyků často docházelo ke zjednodušování souhláskových skupin, obvykle ke ztrátě první souhlásky (praslovanština, románské j., zejména francouzština aj.). – Někdy byla naopak výslovnost obtížné souhláskové skupiny usnadňována vkládáním samohlásky (*a n a p t y x e*) nebo souhlásky (*e p e n t e z e*).

3.12.3 Ve skupinách souhláska + samohláska (*CV*) dochází nejčastěji k regresivní akomodaci. Palatální zabarvení samohlásek *e, i* přecházelo na předcházející souhlásku, což mohlo vést ke vzniku souhlásek s vedlejší artikulací palatální (§ 3.6.9) – *p a l a t a l i z a c e* v širším smyslu slova. Palatalizací v užším smyslu slova rozumíme změnu velárních souhlásek (*k, g...*) v souhlásky palatální (*č, dž...*) působením následujících samohlásek *e, i* (v indoíránštině, slovanštině, románštině a mnoha dalších jazycích). – Dentální souhlásky *t, d* podléhaly vlivem následujícího *i* (příp. *e*) asibilaci – měnily se v afrikáty (*c, dz*), příp. v sykavky (*s, z*) (některé slovanské a románské jazyky). Vzácnější je progresivní akomodace ve skupinách *CV*: změna nepalatální samohlásky (*a, o, u*) v samohlásku palatální (*e, i...*) působením předcházející palatální souhlásky (praslovanská a staročeská *p ř e h l á s k a*).

3.12.4 K akomodačním změnám patří také *s o n o r i z a c e* – změna neznělé souhlásky ve znělou vlivem okolních samohlásek (*VCV*: v románských, středoindických j. (aj.). Zvláštním případem sonorizace je *r o t a c i s m u s*, kdy se intervokalická sykavka mění v *r* (latina, západogermánské a severogermánské j.). V intervokalické pozici (*VCV*) mohlo ovšem také dojít k zániku souhlásky (starořecké *h, j, v* apod.).

3.12.5 Ve skupinách dvou samohlásek (*VV*) dochází ke *k o n t r a k c i* (dvě stejné nebo podobné samohlásky se stahují v jednu dlouhou) nebo ke vzniku diftongu (*a + i > ai* apod.). Na dálkovém působení samohlásek je založena germánská *p ř e h l á s k a* (samohláska *i* způsobila změny *a > e* aj. v předcházející slabice).

3.12.6 Na *k o n c i s l o v* (v pozici před předělem – §§ 3.11n.) jsou hlásky náchylnější ke změnám než v jiných pozicích. Souhláskové skupiny se zjednodušují, jednotlivé souhlásky se mění v hlásky artikulačně jednodušší, příp. odpadají. K takovýmto změnám docházelo už v nejstarších indoevropských jazycích (sanskrtu, řečtině), v slovanských a západogermánských jazycích pak odpadly všechny původní (indoevropské) koncové souhlásky. Totéž platí o samohláskách v koncových slabikách: dlouhé jeví tendenci ke krácení, krátké k úplnému zániku. Změny tohoto druhu proběhly ve většině indoevropských jazyků; postihly zejména deklinační koncovky (zánik deklinace v románských a většinou i v germánských j. apod.).

3.12.7 Na *z a č á t k u s l o v* (v pozici po předělu) docházelo naopak někde k přidávání samohlásky nebo souhlásky (*p r o t e z e*). Pro slovanské jazyky je typické protetické *j-* před původním *e-, i-*, zčásti i protetické *v* (před zaokrouhlenou samohláskou). Protetické *e-*

shledáváme ve staré řečtině (před původním *r-*) a v románských j. (fr., šp. před původními skupinami *sp-*, *st-*, *sk-*).

3.12.8 Důležitým faktorem hláskového vývoje byl v některých jazycích p ř í z v u k. Obecně platí, že v jazycích se silným důrazovým přízvukem (§ 3.10.6) dochází k r e d u k c i (oslabování) samohlásek v nepřízvučných slabikách, příp. k jejich úplné ztrátě (*s y n k o p a*). Redukcí a synkopou je poznamenán vývoj germánských a románských jazyků (zejména angl. a fr.). Redukce nepřízvučných samohlásek v ruštině je poměrně nedávného data (a proto ji psaný jazyk nerespektuje).

3.12.9 Změny ve fonologickém podsystemu jazyka (p a r a d i g m a t i c k é) jsou trojího druhu: počet distinktivních zvukových jednotek se buď zvyšuje, nebo se snižuje, anebo dochází k přestavbě systému při zachování dosavadního počtu fonémů.

3.12.10 Nové fonémy vznikají f o n o l o g i z a c í zvukových rozdílů druhotně vzniknuvších syntagmatickými (kombinatorními) změnami nebo přejímáním slov z jiných jazyků. Nové hlásky existují nejdříve jako varianty (alofony), během dalšího vývoje (někdy značně komplikovaného) se z nich však mohou stát samostatné fonémy. Tímto způsobem se obohatily zvukové systémy slovanských a románských jazyků o fonémy *š*, *ž*, *č* aj., jež vznikly palatalizací (§ 3.12.3) nejdříve jako varianty fonémů */k/*, */g/* apod. V českém fonologickém systému nově přibýly fonémy */g/* a */f/* v důsledku přejetí velkého počtu slov obsahujících tyto souhlásky.

3.12.11 Ubývání fonémů v systému je důsledkem zániku distinktivního zvukového rozdílu – jeho d e f o n o l o g i z a c e. Její příčiny jsou většinou málo jasné. V češtině tak splynuly samohlásky *y* a *i* (v písmě dodnes rozlišované). Staršího data je např. zánik rozdílu mezi palatalizovanými a nepalatalizovanými souhláskami (tzv. depalatalizace v češtině i jiných slovanských j.), ještě starší pak zánik rozdílu mezi indoevropskými souhláskami aspirovanými a prostými (*dh* : *d* apod. na přechodu z indoevropské fáze do fáze baltoslovanské).

3.12.12 Paradigmatické změny, při nichž probíhá přestavba fonologického systému bez kvantitativních změn, se nazývají m u t a c e. Jednoduchou mutací byla např. změna *g* > *h* v češtině a slovenštině (12. stol.). Mutace ovšem často mívají cyklický charakter a vedou k celkové přestavbě souhláskového nebo samohláskového podsystemu. Patří k nim např. germánské p o s u n u t í s o u h l á s e k (na přechodu z indoevropské fáze do pragermánštiny), kdy se měnily všechny okluzívy a frikativy co do způsobu artikulace (§§ 3.1.4, 3.1.6): znělé okluzívy v neznělé, neznělé okluzívy v neznělé frikativy atd. V části západogermánských dialektů se později tato mutace opakovala (hornoněmecké posunutí souhlásek). Časově bližší je cyklická mutace samohlásek, jež proběhla (nezávisle na sobě!) v češtině, němčině, angličtině aj.: dlouhé samohlásky se diftongizovaly (*ú* > *au*, *ou*; *í* > *ai*, *ei*; *ó* > *uo* apod.), diftongy naopak podléhaly monoftongizaci (*ie* > *í*, *ó* > *uo* > *ú* apod.).

L i t e r a t u r a k §§ 3.12–3.12.12

Anderson 1973, s. 101–154; Anttila 1972, s. 57–87, 109–132; Erhart–Večerka 1981, s. 71–80; Maslov 1987, s. 213–220; Vachek 1960.

IV MORFOLOGIE

4 Morfologie (morfémika) je dílčí jazykovědná disciplína, zkoumající základní signifikativní (znakové) jednotky jazyka – morfémy. Přesné hranice mezi morfologií a sousedními disciplínami (lexikologií, gramatikou, morfonologií) se nedají stanovit; srov. § 2.8.

4.1 M o r f y – znakové jednotky izolované při segmentaci (§ 2.4) – představují realizace morfémů. Při klasifikaci morfů se postupuje obdobným způsobem jako při klasifikaci hlásek (§§ 3.3.1n.). Metodou s u b s t i t u c e (komutace) zjišťujeme:

- a) kterými jinými morfy lze zkoumaný morf v dané pozici nahradit;
- b) v jakých pozicích (ve spojení s kterými morfy) se zkoumaný morf vyskytuje;
- c) jakých hláskových podob nabývá v těchto spojeních.

Vedle distribuce jako základního vodítka se při klasifikaci morfů uplatňují další kritéria: významová (funkční) shoda a symetrie systému.

4.1.1 Jako příklad uvedeme č. formu *učitele*. Ta se skládá z kmene *učitel* a afixu *e*; afix *e* lze zaměnit v dané pozici (tj. ve spojení s daným lexikálním morfem) afixy *em*, *i* apod. (což je provázeno změnou syntaktické funkce). Uvedené afixy jsou tedy ve vzájemném vztahu volné (kontrastivní) distribuce a představují realizace různých morfémů. – Č. tvary *učitele*, *žáka*, *předsedu* nacházíme v podobných větných kontextech (např. *volám...*) a jejich afixy nelze zaměnit; jde tedy o komplementární distribuci. Vzhledem k tomu, že syntaktická funkce je shodná, můžeme konstatovat, že afixy *-e*, *-a*, *-u* jsou realizacemi jediného morfému (akuzativ sg.).

4.1.2 Z požadavku symetrie vychází mj. závěr o nulových realizacích některých morfémů. Srovnáme-li česká spojení

- (1) *zástup muž-ů*,
- (2) *zástup žen[-]*,
- (3) *zástup dět-í*,

docházíme k závěru, že morfy [*ů*] (1) a [*í*] (3) vytvářejí spolu komplementární distribuci. Vzhledem ke shodné funkci (dosvědčené velkým množstvím jiných příkladů) je můžeme pokládat za varianty (alomorfy) morfému označujícího genitiv pl. Požadavek symetrie nás dále vede k tomu, abychom za realizaci téhož morfému pokládali i [-] v případě (2): bezpříponovost tu plní tutéž funkci jako přidání přípony v případech (1) a (3). Komplementární distribuce je tu evidentní: morf [-] nelze v daném případě nahradit morfem [*ů*], resp. naopak. Můžeme tedy úhrnem konstatovat, že morfem označující genitiv pl. má v češtině alomorfy [*ů*], [*í*] a [0]. – Podobný obraz skýtá německé préteritum:

- (1) *mach-te*
- (2) *gab[-]*

Morfy [*te*] a [0] stojí ve vztahu komplementární distribuce a lze je pokládat za realizace jediného morfému. Stejně je tomu u anglického plurálního morfému (§ 4.6.3) aj.

4.2 M o r f é m je (elementární) jazykový znak, tedy bilaterální jednotka (jednota označujícího a označovaného). Tuto základní definici lze doplnit dalšími určeními (srov. obdobná pojetí fonému – § 3.4): 1° Morfém = relační jednotka, určená vztahy k sousedním jednotkám. 2° Morfém = třída alomorfů (realizací morfému = morfů). Tato doplňující určení se uplatní zejména při úvahách o gramatických morfémech.

4.2.1 Morfémy se dělí na lexikální a gramatické (jako třetí druh by event. bylo možno vydělit morfémy deiktické – § 6.1). **L e x i k á l n í** morfémy (lexémy) představují základní plnovýznamové znaky (označují substance, kvality, děje apod.), kdežto gramatické morfémy představují jakési pomocné znaky, označující akcesorní vlastnost nebo okolnost nebo prostě jen gramatický vztah. Rozdíl mezi lexikálními a gramatickými morfémy představuje do jisté míry obdoba rozdílu mezi segmentálními a suprasegmentálními zvukovými jednotkami (§ 2.1). Srov. dále § 6.1.

4.3 Z bilaterální povahy morfému (= znaku) vyplývá možnost samostatného zkoumání jeho jedné nebo druhé složky. Izolovaný obsah („označované“) lexikálních morfémů se nazývá **s é m é m** (S), gramatických morfémů **g r a m é m** (G); izolovaná forma („označující“) se nazývá **m o r f o n** (M). Vzhledem k tomu, že většina morfémů má několik alomorfů (různého fonémického složení, příp. i nulových), můžeme chápat morfon jako množinu fonémických nebo nulových realizací jednoho morfému.

4.4 Morfémy lze klasifikovat jak z hlediska jejich obsahu (§ 4.2.1), tak i z hlediska formální povahy jejich realizací. Klasifikaci lexikálních morfémů z hlediska jejich obsahu (tj. klasifikaci sémémů) bude věnována pozornost v kap. V (lexikologie, sémantika), klasifikaci gramatických morfémů v kap. VI (gramatické kategorie). V kapitole „morfologie“ se zaměříme především na formální klasifikaci morfémů, a to v první řadě lexikálních.

4.4.1 Z formálního hlediska lze rozlišit tři hlavní typy lexikálních morfémů (R + 0, R + F, R + R), z čehož pak vyplývá postulát existence dvou typů lexikálních submorfémů (sublexémů: R, F). První typ lexikálních morfémů (lexémů) představují případy, kdy struktura jejich realizací (alomorfů) odpovídá vzorci R + 0: čes. *les, běh, lov, plat, zvěd, zed', řeč, ruka, žena, rada, touha, kolo, město...* (kmen – slovní základ = holý kořen, bez slovotvorné přípony). Jde vlastně o obdobu případů uvedených v § 4.1.2: absence slovotvorné přípony (formantu) tu plní tutéž úlohu jako její přítomnost v jiných slovních základech. Druhý typ lexémů představují případy, kdy kmen (slovní základ) se dá rozložit na kořen a slovotvornou příponu (resp. přípony). Podtyp **a** představují tzv. primární odvozeniny (deriváty) struktury R + F (s jednou slovotvornou-derivační příponou): čes. *zed-ník, uči-tel, kov-ář, rý-č, lov-ec, ruč-n(i), měst-sk(ý)...* Podtyp **b** představují tzv. sekundární odvozeniny, obsahující více než jednu derivační příponu (R + F + F...): *lov-ec-k(ý), uči-tel-k(a), spol-eč-n-ost...* U typu 3 obsahuje kmen (slovní základ) dva kořeny (někdy i více kořenů) – **s l o ž e n i n y** (kompozita). I zde je možno rozlišit podtypy a, b:

a) Bez derivační přípony (R + R): čes. *lido-jed, vodo-mil, daleko-hled, vino-hrad...*

b) S derivační příponou (R + R + F): *dřevo-rub-ec, kolo-běž-k(a), zlato-nos-n(ý)...*

Prvním členem složenin bývá často předložka: čes. *ná-pis, od-jezd, pod-pora...* Tyto případy nebývají ovšem většinou hodnoceny jako složeniny, ale spatřují se v nich útvary s předponou (prefíxem); srov. ještě §§ 4.4.2, 4.5.1.

4.4.2 Podobné typy realizací (kmenů = slovních základů) lze pozorovat i u slovesných lexémů.

1a (R + 0): *dá-(t) nés-(t)*; **1b**: *ps-á-(t), br-á-(t)* (ale *píš-/u/, ber-/u/* – infinitivní formy odpovídají vzorci R + F, přítomní však vzorci R + 0).

2a (R + F): *nos-i-(t), dá-va-(t), kup-ova-(t), řík-a-(t)* (srov. ještě § 6.6.1); **2b** – odvozeniny od jmenných kmenů různých typů (**d e n o m i n a t i v n í** slovesa): *pan-ova-(t), otroč-i-(t)* (/R + 0/ + F), *uči-tel-ova-(t), včel-ař-i-(t)* (/R+F/ + F).

3 Složená slovesa, většinou interpretovaná jako slovesa s předponou (prefixem): *při-nés-(t)*, *na-ps-a-(t)*, *do-dá-va-(t)*... (§ 4.5.1).

4.4.3 Tato analýza předpokládá existenci dvou typů „submorfů“: kořenů (R) a formantů (derivačních afixů – F). Jde tu o realizace jakýchsi submorfémů, tj. morfematických jednotek bez vlastního „označovaného“ (sémému). Ty jsou dvojího druhu:

a) „sémantémy“, realizující se jako kořenové morfy, implikující základní složku významu lexému;

b) „formantémy“, realizující se jako derivační afixy (formanty), upřesňující a dotvářející význam lexémů. Jejich významy abstrahujeme z významů lexikálních jednotek (lexémů), v jejichž realizacích jsou příslušné submorfy (kořeny, formanty) obsaženy: „význam“ kořene *uč-/uk-* vyplývá z významů lexémů *učit*, *učitel*, *učenec*, *nauka* atd., význam formantu *tel* z významů lexémů *učitel*, *budovatel*, *nositel* atd. – V indoevropských jazycích představuje izolace kořenů a derivačních afixů lingvistickou operaci, srovnatelnou s rozkladem slabik na hlásky (§ 2.3); řadový uživatel jazyka si existenci takovýchto jednotek neuvědomuje. V ještě větší míře to platí o semitohamitských jazycích, kde se kořeny skládají jen ze souhlásek (§ 4.5.1). Konkrétnější povahu má naproti tomu kořen v aglutinačních jazycích (turečtina apod.), zejména však v amorfních jazycích (vietnamština apod.).

4.5 Rozlišení dvou základních typů morfů – kořenů a afixů – se nekryje s dělením morfémů na lexikální a gramatické (§ 4.2.1). Toto rozlišení se zakládá na čistě formálním kritériu, totiž na schopnosti vytvářet fonetické slovo (mezosegment). Na základě tohoto kritéria rozlišujeme morfy samostatné (k o ř e n y) a nesamostatné (a f i x y). Afix se tudíž může vyskytovat pouze ve spojení s kořenem. Jak už bylo ukázáno v § 4.4.3, existují dva druhy lexikálních submorfů: kořeny a formanty (= derivační afixy). Na druhé straně se mohou gramatické morfémy realizovat nejen jako afixy (gramatické afixy, např. pádové sufixy), ale také jako kořeny – gramatické kořeny, obsažené v tzv. pomocných slovech. Ta jsou někdy nerozložitelná (holý kořen: *a*, *ale*, *ne*, *zda*...), jindy rozložitelná (tvary sponového slovesa: *bý-t*, *js-em*).

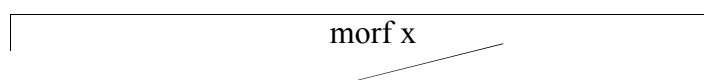
4.5.1 Podle postavení vzhledem ke kořeni slova se afixy dělí na sufixy, prefixy, infixy a interfixy (R = kořen, a = afix): S u f i x (přípona) je afix následující za kořenem slova (Ra, Raa, Raaa). Např. č. *dom-u* (Ra), *knih-ovn-y* (Raa), lat. *auc-tor-itat-is* (Raaa) apod.

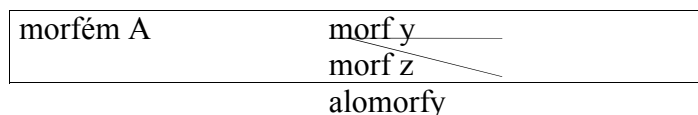
P r e f i x (předpona) je afix předstupující před kořenem slova (aR, aaR). Např. č. *nej-mladší* (aRaa), ř. *egnón* „poznal jsem“ (aRa), indonés. *ber-djalan* „cestovat“ (od *djalan* „cesta“; aR) apod.

I n f i x je konsonantický afix vstupující do kořene (mezi hlásky vytvářející kořenový morf). Např. lat. *vi-n-co* „vítězím“ (koř. *vic-*, srov. *victus*, *victor* apod.), khméřsky *k-um-rup* „plnit“ (od *krup* „plný“) apod.

I n t e r f i x (transfix) je afix tvořený vokály, jež vstupují mezi kořenové konsonanty. Např. arab. *kaló* „pes“, *kiláb* „psi“ (koř. *k-l-b*), *kitáb* „kniha“, *kutub* „knihy“ (koř. *k-t-b*) apod. S tímto druhem afixů se setkáváme jen v semitohamitských jazycích; místo termínu „interfix“ (resp. „transfix“) se ovšem ve většině příruček užívá termínu „vnitřní flexe“.

4.6 Jak bylo ukázáno v §§ 4.1–4.1.2, realizují se mnohé morfémy několika různými způsoby: při klasifikaci zjišťujeme, že morfy *x*, *y*, *z* představují a l o m o r f y (varianty, realizace) morfému A:

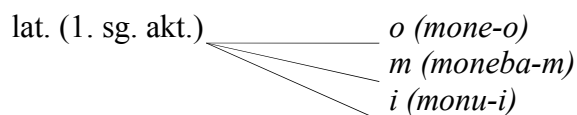
4.6.1 Fonémická struktura morfu je v jazycích typu češtiny různá: kombinace fonémů (slabičné nebo neslabičné), jeden foném nebo nula (§ 4.1.2). V některých jazycích odpovídá tato struktura několika málo vzorcům: v čínštině a příbuzných jazycích má morf vždy podobu slabiky, která je nositelem intonace (tónu – § 3.9.7); srov. dále § 9.4.2.

4.6.2 Distribuce alomorfů (variant morfémů) je řízena buď morfologicky, nebo fonologicky. V prvním případě mluvíme o alomorfech prvního řádu: výběr konkrétního alomorfu je diktován morfémickým okolím (příslušností sousedních morfémů do určité třídy, resp. jejich významem). V druhém případě mluvíme o alomorfech druhého řádu: výběr je diktován fonémickým okolím (formou = fonémickou realizací sousedních morfémů).

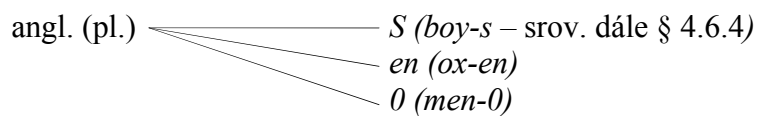
4.6.3 U gramatických morfémů se v indoevropských jazycích nejčastěji setkáváme jen s alomorfy prvního řádu:

Příklady byly záměrně zvoleny tak, aby ukázaly nezávislost distribuce alomorfů na fonémickém okolí (všechny lexikální morfy jsou zakončeny stejnou souhláskou!); výběr alomorfů je diktován příslušností substantiva do určité třídy.

Distribuce alomorfů je v tomto případě řízena sousedním gramatickým morfémem (kat. času).

Distribuce alomorfů je řízena příslušností substantiva do určité třídy.

4.6.4 S alomorfy 2. řádu se ve větší míře setkáváme např. v uralských a altajských jazycích: značná část gramatických morfémů tu má 2–4 alomorfy (sufixy), jejichž distribuce souvisí s tzv. vokální harmonií (§ 3.11.4). V indoevropských jazycích je alomorfismus 2. řádu někde kombinován s alomorfismem 1. řádu. Např. alomorf anglického plurálního morfému označený symbolem S představuje souhrn tří alomorfů 2. řádu (jejichž distribuce souvisí s fonémickým okolím): *cats* [*kät-s*], *boys* [*boy-z*], *roses* [*rowz-iz*].

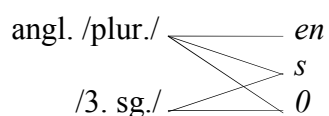
4.6.5 Jak je z uvedených případů patrné, mohou mít alomorfy jednoho morfému zcela různou fonémickou (příp. nulovou) podobu. U lexikálních morfémů je tento případ řídký. S tzv.

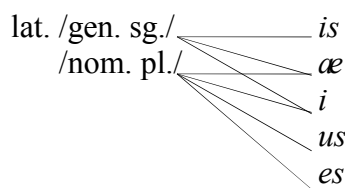
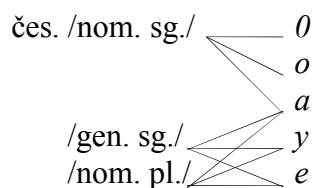
s u p l e t i v i s m e m se setkáváme zejména při stupňování adjektiv (č. *dobr-ý – lep-ší*, lat. *bon-us – mel-ior – op-timus* apod.) a ve flexi pomocných sloves („gramatické“ kořeny: č. *js-em – bý-t*, něm. *bi-n, is-t, s-ind, war-en, ge-wes-en* apod.).

4.6.6 Zpravidla se varianty jednoho kmene nebo kořene (§ 4.4.3) liší od sebe jen jednou souhláskou nebo samohláskou. Takovéto střídání souhlásek nebo samohlásek v různých variantách jednoho kořene (kmene) se nazývá *a l t e r n a c e*. Podobně jako v případech uvedených v § 4.6.2–4 rozlišuje se i zde alternace 1. a 2. řádu. Alternace 2. řádu je v nových indoevropských jazycích méně častá (jde hlavně o alternace znělé a neznělé souhlásky: č. *hladit – hladký* apod.), v starých ide. jazycích byla hojnější (lat. *scribo – scriptus* apod.). Souhláskové alternace v novindoevropských jazycích (č. *k ~ č ~ c* – např. *ruk-a, ruč-ka, ruc-e, d ~ z – zasad-it, sáz-et* apod.) vesměs představují pokračování starých alternací 2. řádu (podmíněných hláskovým okolím). Samohláskové alternace (vesměs 1. řádu) jsou různého stáří. Původní (obecně indoevropská) samohlásková alternace se nejčastěji označuje německým termínem *ablaut*: č. *br-át, ber-u, ná-bor, bd-ít, bud-it* apod.; něm. *sing-en, sang, ge-sung-en* apod.; ř. *leip-ó, e-lip-on, le-loip-a* apod. Ablaut tedy představuje alternaci kořenové samohlásky už indoevropského stáří (už v nejstarších indoevropských jazycích je tato alternace řízena čistě morfologicky, zdá se však, že od původu jde i v tomto případě o fonémické faktory – přízvuk apod.). Ostatní samohláskové alternace jsou mladšího data – představují důsledky hláskových změn proběhnuvších zčásti až v historické době: přehlásky (něm. Umlaut: *Gast – Gäste, trage – trägst* apod.), diftongizace (č. *moucha – much, hůl – hole* apod.), dloužení (*nesu – nést, kráva – krav* apod.) aj. Srov. § 4.7.2.

4.6.7 Často jsou fonémické podoby (realizace) sousedních morfémů (lexikálních a gramatických) podmíněny navzájem. Tak je tomu např. v č. nom. pl. *hadi* a ak. pl. *hady* (fonet. *had'-i : had-i*). Rozdílná podoba kořene je dána spojením s dvěma různými gramatickými morfémy; výběr alomorfů (v tomto případě veskrze homonymních – § 4.6.8) je naopak řízen kořenem (jeho příslušností do určité třídy). Podobný případ představuje něm. nom. pl. (*die*) *Väter*, jež můžeme interpretovat jako *fetr-0*, tj. spojení kořene *fatr* s nulovým alomorfem plurálního morfému (jenž má vedle toho alomorfy *e, n* aj.): zvláštní podobu kořene lze pochopit jako důsledek spojení s plurálním morfémem (třebas v nulové podobě), nulovou podobu morfému „plurál“ naopak spojením s kořenem patřícím do třídy, jejíž členy takovouto realizaci předurčují. Složitější je situace u něm. tvaru 1. sg. prét. (*ich*) *gab* : *gab-0-0*. Kořen má alomorfy *geb, gab* aj., morfém /prét./ alomorfy *te* a *0* (§ 4.12), morfém /1. sg./ alomorfy *e* a *0*. Mezi kořenem a morfémem /prét./ je vzájemná vázanost: kořeny příslušné třídy mají několik alomorfů, jejichž výběr je dirigován povahou přidaného morfému, nulová realizace temporálního morfému je naopak předurčena spojením s kořenem patřícím do této třídy. Realizace personálního morfému je naproti tomu určena jednostranně: morfém /1. sg./ se realizuje jako *0*, jestliže předchází temporální nebo modální morfém (třebas v nulové podobě).

4.6.8 V indoevropských jazycích se nezřídka setkáváme s homonymií morfů; dva (někdy i tři) gramatické morfémy mají některé alomorfy stejného fonémického složení:

Rovněž dva lexikální morfémy mohou mít fonémicky shodné realizace: č. *kolej*, *cenit*, angl. *light* [layt] 1° „lehký“, 2° „světlo“, *I* [ay] „já“ – *eye* [ay] „oko“, franc. *sein* [sɛ] „klín“ – *sain* [sɛ] „zdravý“ apod. Od této tzv. pravé h o m o n y m i e (nepříliš časté) je třeba odlišovat případy tzv. polysémie (§ 5.2).

4.7 Změny v morfológické oblasti se týkají jednak obsahu („označovaného“) morfematičkéých jednotek, jednak jejich formy („označujícího“). V prvém případě jde o změny sémantické a gramatičké (podle toho, zda jde o morfém lexikální, nebo gramatičké), v druhém případě o změny morfonologické. O sémantických změnách pojednáme stručně v §§ 5.4n., o gramatičkých změnách v § 6.13n.

4.7.1 K morfonologickým změnám dochází jak u jednoduchých (dále nerozložitelných) morfů (kořenů, afixů), tak i u složitějších morfematičkéých útvarů – kmenů (R

+ F) a slovních tvarů (R + F + A_g). Morfonologické změny (tj. změny ve fonémickém složení morfematičkéých jednotek) jsou způsobeny dvěma faktory, působícími do značné míry protichůdně: změnami v oblasti zvukové stavby (§ 3.11n.) na jedné straně, analogií na druhé straně.

4.7.2 Hláskové změny vedly někdy k tomu, že původní podoba morfu (kořene, afixu) byla prostě nahrazena novou podobou: např. původní praslovanská koncovka 1. osoby sg. -*o* se v ruštině změnila na -*u*. Často však syntagmatické hláskové změny ve spojeních určitého morfu (kořene, afixu) s různými jinými morfy vedly k rozrůznění jeho podob, tj. ke vzniku alomorfů lišících se od sebe svým fonémickým složením. Alternace souhláskové a samohláskové (§ 4.6.6) jsou tudíž důsledkem hláskových změn různého stáří. Jako příklad lze uvést české alternace *k ~ č ~ c* a *h ~ ž ~ z*, jež mají svůj počátek v praslovanských palatalizacích (§ 3.12.3).

4.7.3 U složitějších morfematičkéých útvarů (kmenů, slovních forem) vedly syntagmatické hláskové změny nezřídka k tzv. fúzi, tj. ke splývání morfů – zejména k zániku morfematičkéých švů mezi kořenem (R) a formantem (derivačním sufixem) (R + F) a mezi formantem a gramatičkým sufixem (F + A_g). Už v indoevropské fázi splývalo vokaličké zakončení derivačních sufixů (*o*, *á*, *i*, *u* atd.) s pádovými sufixy, což vedlo ke vzniku alomorfů pádových morfémů (tudíž ke vzniku „pádových koncovek“). Tyto rozdíly se ještě prohloubily následnými hláskovými změnami (monofongizací, redukci v koncových slabikách apod.), a proto shledáváme ve staroindoevropských jazycích několik deklinačních tříd s různými pádovými koncovkami (deklinace *o*-kmenová, *á*-kmenová, *i*-kmenová atd.). Tato situace se v podstatě uchovala v baltských a ve většině slovanských jazyců až do dneška. Podobnou fúzi můžeme sledovat i ve vývoji slovesné flexe. – Na druhé straně splývaly (fúzovaly) souhláskové iniciály derivačních sufixů (F) s původním kořenem. Proto se značná část kořenů zjištěných synchronickou analýzou nekryje s původními (indoevropskými) kořeny, zjištěnými etymologickým bádáním. Např. v českých kořenech *vln(a)*, *mír(a)* aj. patřila finální souhláska

původně k derivačnímu sufixu. K fúzi docházelo ovšem také ve složeninách (R + R): mnohá česká slova, jež se při synchronické analýze jeví jako jednoduchá (*člověk, nevěsta, medvěd* aj.) jsou od původu složeniny.

4.7.4 Na druhé straně sehrála v morfonologickém vývoji důležitou úlohu analogie. Jde tu v první řadě o tendenci připodobnit nepravidelná deklinační a konjugační paradigmata (s alternacemi) paradigmátům pravidelným (bez alternací). Tato tendence se projevuje např. v české konjugaci sloves s alternacemi *k ~ č, h ~ ž*: původně nespis. *peču, můžu* místo náležitého *peku, mohu* (*pečeš, můžeš* atd.) bylo analogií zakotveno v systému. Stejně byly odstraněny alternace *r ~ ř* a *e ~ é* u typu *beru, bereš* (dříve *beru, béřeš* atd.) aj. Podobné příklady lze uvést i z deklinace: sloven., rus. *ruka, ruke* (dat. sg.) proti náležitému čes. *ruka, ruce* aj. – Analogií dochází také ke sjednocování koncovek pádových i jiných – alomorfů vzniknuvších dávnou fúzí (§ 4.7.3): např. ruština má jednotné koncovky v dativu, lokativu a instrumentálu pl. (rus. *-am* × čes. *-ům, -ám, -ím* atd., rus. *-ami* × čes. *-y, -ami, -mi* atd.). Analogie ovšem působila nejen v rámci jednotlivých morfémů, ale i v celých paradigmatických řadách gramatických i lexikálních. Např. slovanská číslovka *devět* převzala své začáteční *d-* patrně od následující číslovky *deset* (původně bylo *n-*: latin. *novem*, něm. *neun* atd.).

4.7.5 K morfonologickým změnám patří také tzv. *a g l u t i n a c e*, tj. zánik předělu mezi dvěma původně samostatnými slovy: Pro morfologický vývoj jazyků bylo důležité zejména splývání plnovýznamového slova se slovem pomocným: tak vznikl postponovaný člen v bulharštině, rumunštině, švédštině aj. (§ 6.9.2), složená deklinace adjektiv v praslovanštině a baltštině, reflexivní tvary slovesa ve východoslovanských, baltských a severogermánských j. (§ 6.4.4), jednoduché préteritum v polštině (*t-participium* + tvary slovesa *být*), jednoduché futurum v románských j. (infinitiv + tvary slovesa *mít*) a mnoho dalších tvarů.

L i t e r a t u r a ke kapitole IV

Andersen 1973, s. 155–171; Anttila 1971, s. 88–108; Bühler aj. 1971, s. 70–97; Erhart–Večerka 1981, s. 81–126; Gleason 1959, s. 91–162; Hockett 1958, s. 123–302; Horecký 1978, s. 104–110; Koďuchov 1987, s. 211–226; Kuryłowicz 1960, s. 27–34, 51–69; *Le langage*, s. 228–248; *La linguistique*, s. 245–256; Maslov 1987, s. 131–144; Meier 1961; *Mluvnice češtiny 1*, s. 175–486 (a další literatura uvedená na s. 533–534); Palek 1989, s. 106–122.

V LEXIKOLOGIE. SÉMANTIKA

5 Významovým plánem jazyka se zabývá několik vzájemně se prolínajících disciplín (srov. schéma v § 2.8). Centrální disciplínou je tu *sémantika*, jež zkoumá izolované designáty (obsahy) jazykových znaků (§ 4.3) bez ohledu na označující (formu). *Lexikologie* naproti tomu přihlíží při zkoumání lexikálních morfémů i k jejich formě: totéž platí o tzv. *sémantické morfologii*, zabývající se obsahem (funkcí) gramatických morfémů. Obě tyto disciplíny tvoří – aspoň do jisté míry – součást morfologie. Sémantická morfologie (nauka o gramatických kategoriích, gramatika v užším smyslu) bývala dříve spojována v jeden celek se syntaxí (gramatika v širším smyslu, event. syntax v širším smyslu, zahrnující nauku o významu gramatických forem a nauku o větě – kap. VII).

5.1 Myšlení člověka je nerozlučně spjata s jazykem (§ 1.3.7). Odraz objektivní reality v lidském vědomí prochází ovšem při svém jazykovém ztvárnění jakýmsi sítím, jímž je právě sémantický podsystém daného jazyka. Určitému úseku reality (jeho odrazu v našem vědomí) odpovídá v jazyce určité „sémantické pole“, jež může být v konkrétních jazycích různě segmentováno. Tato různost je dána jednak různými společenskými a přírodními podmínkami, v nichž jazykové kolektivy žijí, jednak i situacemi, kdy sama povaha objektivní reality připouští různou sémantickou interpretaci (na druhé straně je třeba odmítnout tvrzení, že jazyk – soustava vrozených idejí – určuje obraz vnějšího světa ve vědomí jazykového kolektivu). – Z případů, kdy sama povaha objektivní reality připouští různou interpretaci, je snad nejznámější různý počet výrazů pro základní barvy. V slunečním spektru přecházejí barvy neznatelně jedna v druhou: rozdělení tohoto spektra na základní barvy je pouze relativní. Uživatelé většiny evropských jazyků mají 4–6 výrazů pro základní barvy, uživatelé některých afrických jazyků však „vidí“ v tomto spektru jen tři nebo dvě barvy (červená-žlutá : zelená-modrá). – Jako další příklad různé segmentace téhož sémantického pole bývají uváděny výrazy „strom – les – dřevo“:

dán.	něm.	franc.
<i>trae</i>	<i>Baum</i>	<i>arbre</i>
	<i>Holz</i>	<i>bois</i>
<i>skov</i>	<i>Wald</i>	<i>forêt</i>

Český stav se téměř kryje s německým: *Baum* = *strom*, *Holz* = *dřevo*, *Wald* = *les*. Z oblasti sémantické kategorie „děj“ lze uvést pohybová slovesa:

něm.	čes.	angl.
<i>gehen</i>	<i>jít</i>	<i>go</i>
<i>fahren</i>	<i>jet</i>	
<i>reiten</i>		

Mnohem detailněji je rozčleněno sémantické pole „jít-jet“ v některých severoamerických jazycích, kde najdeme zvláštní výrazy pro „jet pomalu“, „jet cvalem“, „jít po čtyřech“, „jít v průvodu“ apod. Podobně např. našemu „jíst“ odpovídá v těchto jazycích několik různých sloves: „jíst maso“, „jíst kašovitý pokrm“, „jíst (okrouhlé) plody“ apod.

5.2 Izolovaný designát lexikálního morfému nazýváme sémém. Tzv. synonyma (č. *jídlo – pokrm, krásný – pěkný* apod.) by mohla být interpretována jako případ, kdy dva lexémy mají společný sémém. Většina synonymních výrazů je ovšem zaměnitelná jen v některých kontextech (nelze např. libovolně zaměnit lékařský termín synonymním vulgárním výrazem); případy stoprocentní synonymie jsou vzácné. Proto bude vhodnější pokládat většinu synonym za dvojice sémémů s velmi blízkým obsahem, jež se mohou v určitých kontextech vzájemně zaměnit (sémantická neutralizace). – V případě tzv. homonym je třeba rozlišovat pravou homonymii a polysémii. Pravá homonymie představuje dva různé lexikální morfémy se shodnou morfonémickou reprezentací (dva morfémy mají společný morfon § 4.6.8). Mnohem častější je tzv. polysémie, kdy jednomu lexikálnímu morfému odpovídají dva různé sémémy (jedno slovo má v různých spojeních rozdílné významy: č. oko, hruška apod.). Tyto případy lze srovnat s kombinatorními variantami fonémů (různé významy jednoho slova jsou podmíněny kontextem).

5.2.1 Jsou i případy, kdy jedinému sémému odpovídá spojení dvou lexémů – tzv. lexikální dvojice: č. *vlčí mák, kozí brada, černá smrt* apod. Rozhodnout v konkrétních případech, zda jde o ustálené („lexikalizované“) spojení, nebo o náhodné spojení dvou slov (substantiva s adjektivním přívlastkem apod.), bývá ovšem nesnadné. Zpravidla pokládáme slovní dvojici za lexikální jednotku v tom případě, kdy aspoň jeden z členů nemá svůj původní význam. Jiným kritériem je existence jednoduchých synonymních výrazů (*černá smrt = mor*).

5.3 Klasifikace sémémů (jednotek sémantického subsystému) není vlastně lingvistickou záležitostí (patří spíše do kompetence logiky), není však z lingvistického hlediska zanedbatelná: četné jazykové jevy jsou odrazem toho, že se sémémy dělí do několika velkých tříd (kategorie substance, kvality, děje atd.). Srov. dále § 6.1.4, 6.3, 6.12.1 aj.

5.3.1 S otázkou klasifikace sémémů velmi úzce souvisí otázka definice jejich obsahu („vnitřní struktury“). Této otázce se v současné lingvistice věnuje značná pozornost. Snaha o exaktnější popis významu slov vedla k vytvoření metody komponentiální analýzy. Zároveň je tato metoda opřena o teorii tzv. izomorfismu. Tato teorie shledává obdobné vzorce a obdobné jednotky ve výrazovém a významovém plánu jazyka (§§ 2 n.). Podobně jako pokládáme foném za svazek zvukových distinktivních rysů (§ 3.5), můžeme také izomorfní sémantickou jednotku – sémém – pokládat za spojení jistých prvků – sémantických komponentů (složek), sémantických distinktivních rysů. Tímto způsobem lze – zvláště při maximálním uplatnění binárního principu (§ 3.5.3) – velmi přesně popsat obsah jednotlivých sémémů (význam slov).

5.3.2 V konkrétních případech ovšem naráží tato metoda na nemalé obtíže. Zatímco k definici 20–30 fonémů, vytvářejících uzavřený systém, stačí několik distinktivních rysů, je komponentiální analýza sémémů problém neskonale složitější – již vzhledem k neobyčejně velkému počtu těchto jednotek. Sémantické složky konkrétních sémémů mohou být definovány velmi různým způsobem, jak o tom svědčí četné studie věnované této otázce.

Snadné je stanovit tzv. k a t e g o r i á l n í složky sémémů, určující jejich příslušnost do velkých tříd a podtříd: substanciálnost (1), životnost (2), lidskost (3), mužskost-ženskost (4), umělost-přirozenost (5), počitatelnost (6) atp. Např. složení několika sémémů kategorie substance lze částečně popsat takto:

	1	2	3	4	5	6
voda	+	-	0	0	-	-
skála	+	-	0	0	-	+
stůl	+	-	0	0	+	+
býk	+	+	-	+	-	+
kráva	+	+	-	-	-	+
voják	+	+	+	+	-	+

Podobným způsobem bychom mohli částečně popsat obsah sémémů kategorie „děj“ apod. Problémy vznikají teprve při popisu základních – k o n s t i t u t i v n í c h – složek sémémů; definice těchto složek je zpravidla obtížná (viz dále § 5.3.3). Vedle kategoriálních a konstitutivních složek lze počítat ještě s akcesorními sémantickými složkami, určujícími kontextový význam slov (obdoba redundantních vlastností hlásek).

5.3.3 U jednotlivých subkategorií sémémů lze poměrně snadno stanovit i konstitutivní sémantické složky a popsat tak vyčerpávajícím způsobem jejich obsah. Takovouto subkategorii tvoří např. slova označující příbuzenské vztahy. Pomineme-li kategoriální složky „substanciálnost“, „životnost“ a „lidskost“, můžeme jejich obsah popsat s použitím šesti konstitutivních složek (distinktivních rysů):

- (1) příbuzný pokrevní (+) – nepokrevní (-);
- (2) příslušník generace současné (C) – předcházející (A) – následující (P);
- (3) muž (+) – žena (-);
- (4) příbuzenský vztah bezprostřední (+) – zprostředkovaný mezičlánkem (-);
- (5) tímto mezičlánkem je muž (+) – žena (-);
- (6) posloupnost přímá (+) – lomená (-).

	1	2	3	4	5	6
otec	+	A	+	+	0	+
matka	+	A	-	+	0	+
syn	+	P	+	+	0	+
dcera	+	P	-	+	0	+
bratr	+	C	+	+	0	0
sestra	+	C	-	+	0	0
děd	+	A	+	-	+–	+
bába	+	A	-	-	+–	+
vnuk	+	P	+	-	+–	+
vnučka	+	P	-	-	+–	+
strýc	+	A	+	-	+–	-
teta	+	A	-	-	+–	-
synovec	+	P	+	-	+–	-
neteř	+	P	-	-	+–	-
bratranec	+	C	+	-	+–	0
sestřenice	+	C	-	-	+–	0

manžel	–	C	+	+	0	0
manželka	–	C	–	+	0	0
tchán	–	A	+	–	+–	–
tchyně	–	A	–	–	+–	–
zeť	–	P	+	–	+–	–
snacha	–	P	–	–	+–	–
švagr	–	C	+	–	+–	0
švagrová	–	C	–	–	+–	0

Složka (5) se při definici příbuzenských termínů současných indoevropských jazyků jeví jako irelevantní, byla však relevantní ve starších indoevropských jazycích (rozdíl strýc – ujec apod.) Složka (6) byla naopak ve staroindoevropských jazycích namnoze irelevantní, jak o tom svědčí stejné výrazy pro děda a strýce, vnuka a synovce (lat. nepos) apod. V některých neindoevropských jazycích se navíc uplatňuje složka „starší – mladší“ (bratr apod.).

5.4 Změny v lexikálním podsystemu jazyka (v jeho slovní zásobě) představují do značné míry obdobu paradigmatických hláskových změn (§ 3.12.9–12): vznik nových lexémů, zánik lexémů a sémantické mutace.

5.4.1 Nové lexémy vznikají derivací (odvozováním), kompozicí (skládáním) a přejímáním slov z jiných jazyků (§§ 8.2.6n.). Při derivaci vznikají nové lexikální jednotky přidáváním formantů (derivačních afixů) k jednotkám již existujícím (kmenům – § 4.4.1). Formanty (derivační afixy), jež v dané fázi vývoje jazyka (zpravidla tu máme na mysli současný jazyk) slouží jako prostředek tvoření nových lexikálních jednotek, se nazývají *p r o d u k t i v n í*; ostatní formanty (zjištěné synchronickou nebo diachronickou analýzou) jsou neproduktivní. Inventář derivačních afixů se v průběhu vývoje jazyka mění: morfonologickými procesy (fúzí, aglutinací apod. – §§ 4.7.3, 4.7.5) některé zanikají, jiné nově vznikají (aglutinací původně samostatných slov vznikly např. německé produktivní sufixy *-heit*, *-schaft*, *-bar* aj.). Může též dojít k přejímání derivačních afixů z jiných jazyků (čes. *-ista* aj.). – Spojováním samostatných lexikálních jednotek vznikají složeniny (§ 9.4.3). Schopnost tvořit složeniny není všude stejná (§ 9.4.3): nejvíce je rozvinuta v germánských j. (němčina!), nejméně v jazycích románských (slovanské j. zaujímají v tomto ohledu střední postavení). – Slovní zásoba jazyka se ovšem obohacuje také lexikalizací variant vzniknuvších sémantickou diferenciací (variací) lexémů (§ 5.4.3), jakož i lexikalizací slovních spojení – vznikem lexikálních dvojic (§ 5.2.1).

5.4.2 K úplnému zániku lexémů dochází zpravidla v důsledku změn společenských vztahů a způsobu výroby (tak vyšly z užívání např. výrazy pro různé feudální vztahy a instituce, zaniklá řemesla apod.). Častěji však dochází k zániku synonymních výrazů (§ 5.2), tzn. že jde ne o úplný zánik lexikální jednotky, ale pouze o změnu formálního výrazu. Tento proces byl v dávnověku často motivován primitivními magickými představami, v novější době pak společenskými konvencemi. Naši dávní předkové nechtěli vyslovovat pravá jména obávaných bytostí, zvířat apod. a nahrazovali je různými synonymními výrazy (jazykové *t a b u*). Podobně byly v pozdější době vytvářeny náhražkové výrazy (*e u f e m i s m y*) za tzv. neslušná („vulgární“) slova (společenská konvence!).

5.4.3 Význam lexémů podléhá variaci v souvislosti s jejich výskytem v různých kontextech. Tuto variaci (tzv. polysémii – § 5.2) lze srovnat s variací fonémů v různých hláskových okolích (kombinatorní varianty fonémů). Nové významy (významové odstíny) lexémů

vznikají především metaforou a metonymií. Metafora se zakládá na skutečné nebo domnělé podobnosti dvou jevů (myšlené vztahy), metonymie naproti tomu na reálných vztazích (místních, časových, příčinných aj.). V jiných případech jde o významové zúžení nebo rozšíření. Vede-li takovýto vývoj k významu diametrálně odlišnému od původního významu lexému, můžeme mluvit o lexikalizaci variant jednoho lexému, tj. dochází ke vzniku homonym (§ 5.2). Jestliže se přitom původní význam lexému úplně vytratí, mluvíme o sémantické mutaci.

Literatura ke kapitole V

Blanár 1984; Doroszewski 1970; Erhart–Večerka 1981, s. 127–144; Chafe 1975; Koduchov 1987, s. 159–204; Kronasser 1952; Kuryłowicz 1960, s. 7–26; Le langage, s. 283–299; Leech 1981; Lyons 1977; Lyons 1978, s. 424–507; Maslov 1987, s. 85–124; 195–210; Ondruš–Sabol 1984, s. 211–241; Palek 1989, s. 128–154; Stepanov 1975, s. 7–62; Ščur 1974; Ullmann 1967; Vrhel 1981.

VI GRAMATICKÉ KATEGORIE

6 Izolovaný designát gramatického morfému nazýváme *g r a m é m* (§ 4.3). Rozdíl mezi gramémem a sémémem lze shrnout do tří bodů: 1° Gramém je (stejně jako korespondující morfém a jeho realizace gramatický morf) jednotka nesamostatná, vázaná vždy na samostatnou jednotku (sémém – lexikální morfém; určitá kategorie gramémů je vázána na určitou kategorii sémémů). Nesamostatnost gramatických morfémů je zvláště patrná ze syntaktického hlediska: gramatický morf(ém) nemůže fungovat jako větný člen (§ 7.2). – 2° Gramém je co do obsahu podstatně jednodušší než sémém (představuje svazek několika málo distinktivních rysů – § 5.3.1). Srov. dále § 6.1. – 3° Většina gramémů tvoří uzavřené inventáře (gramatické kategorie), kdežto dílčí inventáře sémémů bývají zpravidla otevřené. Srov. dále § 6.1.3. Vztah mezi sémémy a gramémy je tedy do značné míry izomorfní vztahu mezi segmentálními a suprasegmentálními zvukovými jednotkami (§§ 3.4.2, 4.2.1).

6.1 O významovém rozdílu mezi lexikálními a gramatickými morfémy jsme se zmínili už v § 4.2.1. Gramatické morfémy jsou jednotky obsahově chudé, nikoli však „prázdné“. „Prázdnými“ se stávají tam, kde označují syntaktické vztahy, jen v několika málo případech je však tato funkce primární. Obsahově chudé jsou ostatně také některé lexikální morfémy: označení sémantických kategorií (*substance, bytost, vlastnost, děj* apod. – § 5.3), označení kvantity (číslovky a některá příslovce), modální výrazy (*ať, snad* apod.) a deiktické elementy všeho druhu (ty by mohly být event. vyděleny jako zvláštní třída morfémů – § 4.2.1). Všechny tyto sémantické kategorie byly východisky gramatických kategorií. Přejít sémémů v gramémy (tzv. *g r a m a t i k a l i z a c e*) má tři fáze: 1° Ztráta samostatnosti (vznik vázanosti na jinou lexikální jednotku), doprovázená někdy zjednodušením sémantického obsahu. – 2° Generalizace, tj. zevšeobecnění a uzávnění: sémémy určitých kategorií musí být provázeny určitými gramémy. – 3° Úplná formalizace: morfém označuje jen syntaktický vztah.

6.1.1 Nejdůležitější z těchto fází je druhá. Gramatičnost kategorie pádu spočívá především v tom, že v jazycích, jako je čeština, latina apod., musí být každý lexém kategorie „jméno“ spojen s gramatickým morfémem kategorie pádu. V jazycích, jako je angličtina nebo francouzština, tomu tak není: funkci našich pádových afixů tam namnoze zastávají předložky, jejich užití však není závazné (substantivum nemusí být doprovázeno předložkou). V češtině lze tedy mluvit o gramatické kategorii (pádu), v angličtině nikoli. S tím úzce souvisí otázka, do jaké míry můžeme pokládat předložky za gramatická (pomocná) slova – zda tu máme mluvit o gramatických nebo lexikálních morfémech. Ve prospěch prvního řešení svědčí nesamostatnost předložek (syntaktická a zčásti i fonetická), ve prospěch druhého zmíněná už nezávnost jejich užívání, jakož i tvoření složenin s předložkami (§ 4.4). Úhrnem lze říci, že předložky vznikly gramatikalizací příslovcí (místa apod.), ta však dospěla jen do první fáze (jejím pokračováním byl vznik kategorie pádu v některých jazycích – §§ 6.11n.).

6.1.2 Jak už bylo zdůrazněno, označují morfémy v některých případech jen syntaktické vztahy – jsou „významově prázdné“. Vzhledem k tomu, že se rozlišují dva základní druhy syntaktických vztahů (parataxe-koordinace a hypotaxe-subordinace, § 7.4), můžeme mluvit o „parataxému“ a „hypotaxému“. Morfémů, kde je tato funkce základní a jediná, je ovšem málo. Za čistý parataxém můžeme pokládat zejména morfém, jenž se realizuje jako kopulativní spojka (čes. *a*), za hypotaxém např. morfém-adverbizátor (= sufixy adverbii odvozených od adjektiv: č. *-ě*, franc. *-ment*, angl. *-ly* apod.), morfém, jenž se realizuje jako „genitivní částice“ (§ 7.5.8) aj. Většinou je funkce parataxému nebo hypotaxému doprovázena

dalšími „významy“ (např. u většiny spojek, některých pádových morfémů apod.), anebo jde o sekundární funkce některých morfémů v určitých spojeních: gramémy rodu, čísla a pádu se ve spojení se sémémy kategorie „kvalita“ stávají pouhými hypotaxémy (morfémy těchto kategorií fungují ve spojení s adjektivními lexémy jako nástroj kongruence – § 7.5.11). V takovýchto případech lze konstatovat, že gramatikalizace morfému dospěla do třetí fáze (§ 6.1). Dodejme ještě, že funkci hypotaxémů může plnit také přízvuk a slovosled (§ 7.5.2).

6.1.3 Gramémy vytvářejí dílčí inventáře, zčásti otevřené (např. spojky), většinou však uzavřené. V tomto druhém případě jde o minimální systémy gramémů – g r a m a t i c k é k a t e g o r i e (též morfologické k.). Počtem a konfigurací těchto kategorií se jazyky od sebe značně liší. Některé jazyky (čínština, vietnamština aj.) kategoriální gramémy nemají vůbec. – Existují též izolované gramémy (nevytvářející inventáře). Sem patří např. svrchu zmíněný morfém-adverbizátor, pomocné sloveso *esse* aj.

6.1.4 Gramatické kategorie lze utřídit podle jejich sémantické báze (§ 6.1). V následující tabulce je ve sloupci 1 uvedena příslušná kategorie lexikálních (resp. deiktických) morfémů (sémémů), ve sloupci 2 odpovídající gramatická kategorie jmenná, ve sloupci 3 slovesná:

		1	2	3
klasifikátory		označení sémant. kategorií	rod (třída)	diateze
kvantifikátory		číslovky, příslovce	numerus	vid
deiktory				
anaforické		anaforická, tázací a neurčitá zájmena	určenost	
subjektivní	personální	osobní zájmena		osoba
	temporální	příslovce času		čas
	lokální	příslovce místa		
objektivní		příslovce místa, předložky	pád	
modální kvalifikátory		modální částice a slovesa		modus

6.2 Podobně jako vztah mezi sémémy a morfémy (§ 5.2), není ani vztah mezi gramémy a morfémy ve všech případech přímočarý (1 gramém = 1 morfém). V indoevropských, semitohamitských, bantuských aj. jazycích se vyskytují případy, kdy dvěma (příp. i třem) gramémům odpovídá jeden společný morfém. V indoevropské deklinaci jsou kategorie pádu a čísla označovány veskrze spojitě (pádové gramémy se veskrze kombinují s gramémy čísla). V deklinaci adjektiv k tomu nadto přistupuje kategorie rodu: o českých adjektivních sufixech *-ý, -ého, -ému* atd. lze dokonce říci, že představují realizace spojitých morfémů rodu, čísla a pádu + gramém „adjektivizátor“. Ve staroindoevropských jazycích byly spojitě označovány kategorie osoby a diateze: gramémům obou kategorií odpovídají spojitě morfémy, realizující se jako osobní přípony (§ 6.4.3). Jindy dochází ke kombinaci gramémů a sémémů: v indoevropských jazycích implikují substantivní lexémy (lexikální morfémy) gramémy kategorie rodu. Rod českých, latinských aj. substantiv není označen zvláštním afixem, ale je jakoby skryt v lexikálním morfu (projeví se zejména ve spojení se shodným přívlastkem: *nová učitelka –nový předseda*). Srov. § 6.3.3.

6.2.1 Gramému může odpovídat také spojení morfémů, jež mají samy o sobě jiný význam (gramém, příp. sémém) – obdoba lexikálních dvojic uvedených v § 5.2.1. Jde zejména o gramémy kategorií času, způsobu a diateze, jimž v novoindoevropských jazycích často odpovídají takovéto kombinace morfémů: tzv. složené (opisné) formy. Např. gramému „préteritum“ odpovídá v něm. tvaru (*ich*) *habe gelobt* „pochválil jsem“ kombinace morfémů /

prét. + pas./ + /hab „mít“/ + /préz./.. Podobně odpovídá gramému „futurum“ v něm. (*ich werde loben* „budu chválit“ kombinace morfémů /infinitiv/ + /werd „stávat se“/ + /préz./.. Srov dále § 6.7.3.

6.3 Rod (gramatická třída) se zakládá na klasifikaci sémémů kategorie „substance“: odpovídající lexémy (substantiva) jsou rozděleny do několika tříd (substantiva mužská, ženská atd.). Jisté sémantické složky, sloužící jako klasifikační kritéria, se postupem vývoje izolovaly a nabyly charakteru gramémů. Snad nejčastěji byla touto složkou „životnost“ (§ 5.3.2): lexémy náležející do kategorie „substance“ se rozdělily do dvou tříd (jména životná – neživotná). Přitom je nutno mít na paměti úroveň lidského myšlení a společenského vývoje v dobách, kdy kategorie rodu vznikala: primitivní náboženské představy (animismus, fetišismus) způsobily mj., že některé názvy věcí byly zařazeny do třídy „životných“. S postavením ženy v patriarchální rodině zřejmě souvisí to, že v některých východoafrických jazycích jsou názvy velkých věcí rodu mužského, názvy malých věcí rodu ženského apod. V průběhu dalšího vývoje jazyků pak různé vnitrojazykové faktory vedly ke stupňované formalizaci rodu substantiv (neživotná maskulina a feminina – č. *stůl, židle* apod.). Dověšením této formalizace je uplatnění kategorie rodu u adjektiv – jako nástroje gramatické shody (§ 7.5.11). Jen v jazycích, kde taková shoda existuje, máme plné právo mluvit o rodu jako o gramatické kategorii (kdežto např. v angličtině, kde se rod projevuje jen u zájmena 3. osoby, je existence gramatického rodu pochybná).

6.3.1 Systém rodových gramémů nebývá složitý: nejčastěji se vystačí se dvěma až třemi rody (třídami). Velmi rozšířené je rozlišování rodu životného a neživotného: četné jazyky kavkazské, americké aj. Jinde se rozlišuje rod vyšší-rozumný (lidé, bozi) a nižší-nerozumný (zvířata, věci): drávidské jazyky. Důsledné třídění podle sexu (maskulinum – femininum) je v jazycích semito-hamitských. Největší počet rodových gramémů je v jazycích bantuských: ty mají 8–10 jmenných tříd (osoby, rostliny, velké věci, malé věci atd.). V mnoha jazycích naproti tomu kategorie rodu vůbec chybí: jazyky uralské, altajské, tibetočínské, austronéské aj.

6.3.2 Indoevropské jazyky v nejstarších dobách patrně rozlišovaly rod životný a neživotný (o tom svědčí chetitský stav, dále některé jevy v latině aj.). S tímto dělením se záhy zkrížilo dělení podle sexu (maskulinum : femininum, přičemž fem. lze chápat jako non-masc.):

	životnost	
	+	–
mužskost	+	3
	–	4

Většina staroindoevropských jazyků (sanskrt, řečtina, latina atd.) má systém tří rodů: masc. (1), fem. (2) a neutrum (4). V asymetričnosti tohoto systému je patrně třeba hledat zárodek pozdějšího vývoje. V novindoevropských jazycích dochází na jedné straně k redukci systému na dva rody (m. – f.: francouzština, litevština, hindština aj.; rod obecný – střední: dánština, švédština), na druhé straně k jeho doplnění o čtvrtý gramém (3 = mužský rod neživotný v češtině aj.). Některé indoevropské jazyky uchovaly původní trojčlenný systém (němčina, novořečtina), jiné naproti tomu gramatickou kategorii rodu ztratily (angličtina, arménština, novoperština).

6.3.3 Rodové gramémy nikde nemají samostatný formální výraz: v indoevropských jazycích jsou signalizovány kmenem substantiv nebo se kombinují s gramémy pádu a čísla (§ 6.2). V bantuských j. se důsledně kombinují s gramémy čísla: každé substantivum má prefix označující zároveň číslo a třídu. Např. svahil. *mtu* „člověk“ – *watu* „lidé“, *mti* „strom“ – *miti* „stromy“, *jiwe* „kámen“ – *mawe* „kameny“, *čombo* „nádoba“ – *viombo* „nádoby“ apod. Prefix stejné třídy a čísla se musí opakovat u všech větných členů, jež jsou s příslušným substantivem nějak syntakticky svázány: u přívlastkového adjektiva, číslovky, zájmena a slovesného prefixu 3. osoby. Např. *mtu mdogo* „malý člověk“ – *watu wadogo* „malí lidé“, *kisu kidogo* „malý nůž“ apod. Rovněž v semitohamitských jazycích je kategorie rodu (m. : f.) spjata s kategorií čísla (jistý sufix označuje zároveň femininum a singulár apod.).

6.4 Jmenné kategorii rodu odpovídá u sloves gramatická kategorie *d i a t e z e* (slovesného rodu). Souvisí s klasifikací sémémů kategorie „děj“ – s rozlišováním sloves přechodných a nepřechodných, zvrtných, stavových, inkohativních apod. Sémantické distinktivní rysy, jež jsou základem této klasifikace a tím i kategorie diateze, lze definovat jako progresivnost (P), regresivnost (R) a transgresivnost (T). *P r o g r e s í v n í* je takový děj, který vychází z (prvního) aktantu („subjektu“), tedy činnost. *R e g r e s í v n í* je takový děj, který zasahuje první aktant (subjekt); jeho původce nemusí být ve větě uveden (tzv. deagentní konstrukce). *T r a n s g r e s í v n í* děj je takový, na němž se podílejí dva aktanty (subjekt a objekt nebo subjekt a agens). Možných kombinací těchto distinktivních rysů je osm:

	P	R	T	
1	+	–	+	(<i>x myje podlahu</i>)
2	+	+	+	(<i>x si myje ruce</i>)
3	+	+	–	(<i>x se myje</i>)
4	–	+	–	(<i>x je umýván</i>)
5	–	+	+	(<i>x je umýván y-em</i>)
6	–	–	–	(<i>x sedí</i>)
7	–	–	+	(<i>x vidí y, x má y</i>)
8	+	–	–	(<i>x přichází</i>)

6.4.1 Izolací takovýchto svazků sémantických distinktivních rysů byla dána možnost převádět sloveso z jedné třídy do druhé. Pokud mají takovéto přechody sporadický charakter, patří spíše do oblasti derivace. Tak např. přechodem 6 → 1 vzniká ze stavového slovesa činnostní sloveso, tzv. *k a u z a t i v u m* (*sedět* → *posadit*). O gramatickém jevu lze mluvit jen tam, kde takovéto přechody mají univerzální povahu. To se týká především přechodu 1 → 4/5 a 1 → 3; tam, kde jsou takovéto transformace v zásadě možné u všech činnostních sloves, můžeme mluvit o gramatické kategorii diateze. Ta spočívá ve většině novindoevropských jazyků v protikladu gramémů „aktivum“ (1) a „pasívum“ (4/5). Ve slovanských jazycích lze mluvit ještě o třetím gramému „reflexívum“ (3), a to proto, že zde existuje zvláštní zvrtné zájmeno (kdežto v germánských a románských jazycích se zvrtné tvary slovesa vytvářejí spojením se zájmeny příslušné osoby). V některých neindoevropských j. byly gramatikalizovány ještě další z uvedených možností, takže kategorie diateze zahrnuje (v jazycích turkotatarských, bantuských aj.) větší počet gramémů než v jazycích indoevropských.

6.4.2 V nejstarších indoevropských jazycích (staroindičtině, řečtině aj.) byl základem kategorie diateze protiklad „aktivum“ (1) : „medium“ (2). *M e d i u m* původně označovalo děj vykonávaný k vlastnímu prospěchu, děj, na němž je subjekt obzvláště zainteresován. Záhy však příslušné morfémy přejímaly i jiné funkce – staly se výrazem reflexíva (3) a pasíva (4/5). Tak vzniklo tzv. *m e d i o p a s í v u m* (např. v latině). Tento proces má vlastně obdobu v

pozdějším vývoji slovanských jazyků, kde se reflexívum stalo běžným výrazem pasivního děje, zejména v těch případech, kdy původce děje není označen (4): *dŭm se staví*, *obilí se sklízí* apod. V této souvislosti je třeba poukázat i na jiné posuny v rámci kategorie diateze: ve starých indoevropských jazycích mediální (mediopasivní) sloveso nežřídka označuje aktivní děj (tzv. *d e p o n e n s*: lat. *hortor* „pobízím“, *venor* „lovím“ apod.), v novoindoevropských jazycích jsou pak reflexivní slovesa bez zvrtného významu (č. *smát se*, něm. *sich sehnen* „toužit“ apod.).

6.4.3 Ve staroindoevropských jazycích se gramémy diateze kombinovaly s gramémy osoby, příp. ještě i s gramémy dalších kategorií (§ 6.2). Osobní přípony tu označovaly spojitě všechny tyto gramatické kategorie. V sanskrtu, řečtině, latině aj. existovaly dvě řady osobních přípon – jedna pro aktivum, druhá pro medium (mediopasívum):

	sti.		ř.		lat.	
sg. 1.	<i>pac̥mi</i>	<i>pace</i>	<i>luó</i>	<i>luomai</i>	<i>moneo</i>	<i>moneor</i>
2.	<i>pacasi</i>	<i>pacase</i>	<i>lueis</i>	<i>luei</i>	<i>mones</i>	<i>moneris</i>
3.	<i>pacati</i>	<i>pacate</i>	<i>luei</i>	<i>luetai</i>	<i>monet</i>	<i>monetur</i>
pl. 1.	<i>pac̥ma [</i>	<i>pac̥mahe</i>	<i>luomen</i>	<i>luometha</i>	<i>monemus</i>	<i>monemur</i>
2.	<i>pacatha</i>	<i>pacadhve</i>	<i>luete</i>	<i>luesthe</i>	<i>monetis</i>	<i>monemini</i>
3.	<i>pacanti</i>	<i>pacante</i>	<i>luousi</i>	<i>luontai</i>	<i>monent</i>	<i>monentur</i>
	„vařím“	„vařím si“	„uvolňuji“	„uvolňuji si, uvolňuji se, jsem uvolňován“	„napomínám“	„jsem napomínán, napomínám se“

Tento formální výraz diateze představuje jednu z hlavních zvláštností staroindoevropského jazykového typu (v jiných jazycích nemá obdobu).

6.4.4 V novoindoevropských jazycích je naproti tomu protiklad „aktivum : pasívum“ asymetrický (§ 6.4.1): aktivum je jednoduchý slovesný tvar, pasívum tvar složený (č. *chválím* – *jsem chválen*, něm. *ich lobe* – *ich werde gelobt* apod.). Gramém-morfém „pasívum“ se v tomto případě realizuje jako sufix jmenného tvaru slovesa (pasivního participia) a zároveň jako kmen pomocného slovesa (§ 4.5). Tímto pomocným slovesem je nejčastěji „být“ (čes., rus., angl., fr. aj.), v němčině jím však bývá *werden* „stávat se“, v norštině *blive* „zůstat“ apod. – Výrazem gramému-morfému „reflexívum“ je reflexivní zájmeno (§ 6.4.1), jež ve východoslovanských a baltských jazycích foneticky splynulo se slovesným tvarem (bylo aglutinováno): rus. *mojus'* = č. *myju se*, lit. *keltis* = *zvedat se* apod. Podobný vývoj nastal v severogermánských jazycích, ale jednoduché reflexivní tvary tu zpravidla mají význam pasíva (nor. *elske* „milovat“ – *elskes* „být milován“).

6.4.5 V neindoevropských jazycích slouží jako výraz gramémů diateze zpravidla zvláštní afixy, a to různého druhu. Se sufixy se setkáváme např. v turečtině: *gij-* „oblékat“ – *gijin-* „oblékat se“, *vur-* „bít“ – *vurul-* „býti bít“ – *vuruš-* „bít se navzájem“, *gül-* „smát se“ – *güldür-* „rozesmát“ apod. (aktivum je bezpříznakové – § 6.2.1). Podobně ve svahilštině (s tím rozdílem, že osoba je tu označena předponou): *-funga* „svazovat někoho“ – *-fungia* „svazovat někomu“ – *-fungwa* „být svazován“ – *-fungana* „svazovat se navzájem“ apod. V jiných jazycích slouží témuž účelu prefixy nebo interfixy (§ 4.5.1): indonés. *membatja* „číst“ – *dibatja* „býti čten“, arab. *qatala* „zabíjet“ – *qutila* „být zabíjen“ apod.

6.5 Gramatická kategorie čísla (numeru) souvisí se sémantickou kategorií kvantity. K označení kvantity slouží především jisté lexémy: jednak adverbia (*mnoho, málo...*), jednak číslovky (pokládáné zpravidla za zvláštní slovní druh – § 6.1.3).

6.5.1 Systém číslovek je v různých jazycích uspořádán na různých principech: dvojkovém (binárním), pětkovém (kvinárním), desítkovém (decimálním) nebo dvacítkovém (vigesimálním). Nejprimitivnější systém číslovek zahrnuje pouze výrazy pro „1“ a „2“ (toto počítání zřejmě souvisí s výskytem párových orgánů lidského těla). Vyšší počet než 2 se již označuje slovem „mnoho“, anebo se tvoří ještě další číslovky skládáním: $3 = 2 + 1$, $4 = 2 + 2$. S takovýmto způsobem počítání se lze setkat u kmenů stojících na nejnižší úrovni společenského vývoje: v Austrálii, Jižní Americe aj. Vyšší vývojový stupeň představuje tzv. kvinární (pětkový) systém číslovek, souvisící s počítáním na prstech jedné ruky. Čistý kvinární systém (jednoduché číslovky 1–5, vyšší číslovky se tvoří jejich skládáním) je vzácný; obyčejně je kombinován se systémem vigesimálním nebo decimálním. Vigesimální (dvacítkový) systém má jako základní jednotku součet všech prstů jednoho člověka (na rukách i nohách). Vigesimální systém mají např. jazyky kavkazské a baskičtina: jednoduché číslovky 1–10, 20, 100; $30 = 20 + 10$, $40 = 2 \times 20$, $50 = 2 \times 20 + 10$ atd. Stopy vigesimální soustavy se objevují také ve francouzštině (čísllovky do 69 se tvoří normálním způsobem, ale $70 = 60 + 10$, $80 = 4 \times 20$, $90 = 4 \times 20 + 10$). Snad je to způsobeno vlivem předindoevropského substrátu. V amerických jazycích je velmi rozšířena soustava kvinárně vigesimální. Např. v jazyce nahuatl se počítá takto: 1 *se*, 2 *ome*, 3 *vei*..., 6 *čikasen*, 7 *čikome*, 8 *čikuei*..., 10 *matlaktli*..., 15 *kaštoli*..., 20 *sempuali*..., 40 *ompuali*..., 100 *makwilpuali* (5×20)..., 400 *sencontli*. – Většina současných jazyků má systém decimální (desítkový), kde základní jednotku představuje součet prstů na obou rukách (jednoduché formy 1–10, 100). V některých jazycích není ovšem tento systém ještě plně vyvinut: např. v uralských jazycích chybějí jednoduché výrazy pro „8“ a „9“ (= $10 - 2$, $10 - 1$). Některé africké jazyky mají systém kvinárně decimální (chybějí jednoduché výrazy pro 6–9) apod.

6.5.2 Jestliže jsou jisté kvantitativní vztahy označovány přímo na slovech označujících substance (pomocí afixů), můžeme v daném jazyce mluvit o gramatické kategorii čísla (numeru). Gramémy této kategorie jsou tvořeny dvěma sémantickými složkami: jednotlivost-singulárnost a mnohost-plurálnost. Jejich kombinací vzniká trojčlenný systém:

	sing.	plur.
A	+	–
B	–	+
C	–	–

Případu C odpovídá forma substantiva indiferentní co do numeru, tj. označující bytost nebo věc jako druh. Takovouto povahu má holá forma jména v mnoha neindoevropských jazycích (uralských, altajských, kavkazských aj.): např. turecký „nominativ sg.“ (*ev* „dům“ nebo „domy“) se stává skutečným singulárem teprve spojením s determinujícími prvky (*bir ev* „jeden dům“, ale *beş ev* „pět domů“!). V takovémto případě spočívá kategorie numeru v protikladu gramémů-morfémů C : B (gramém A je možno pokládat za vedlejší funkci morfému C). V souladu s tím je pouze plurál (B) charakterizován zvláštním afixem (tur. *-lar/-ler* apod.), kdežto „singulár“ představuje bezpříznakovou formu.

6.5.3 V indoevropských jazycích spočívá naproti tomu kategorie čísla v protikladu A : B (přičemž A zastává sporadicky i funkci C). V tomto případě jde o protiklad rovnocenných forem (ekvipolentní protiklad sg. : pl.). Oba gramémy čísla se přitom kombinují s jinými gramémy – pádu, rodu apod. (§ 6.2). Podobně je tomu v bantuských a semitohamitských j. – Vedle sg. a pl. existuje ovšem v některých indoevropských a semitohamitských jazycích ještě třetí gramém čísla duálu (číslo dvojně): v sanskrtu, řečtině, staroslověnštině, litevštině, arabštině aj. Postavení duálu v rámci kategorie čísla není ovšem rovnocenné s postavením plurálu a singuláru; o tom svědčí mj. defektivní deklinace (chybění některých pádů) a postupná eliminace duálu v průběhu vývoje (staré slovanské jazyky vesměs měly duál, z nových jej mají pouze některé slovinské a lužické dialekty).

6.6 Jmenné kategorii čísla odpovídá u sloves do jisté míry kategorie vidu. Vid (aspekt) v užším smyslu spočívá v protikladu „perfektum: imperfektum“; vid v širším smyslu zahrnuje ještě třetí gramém „iterativum“. I tyto gramémy jsou dány kombinacemi jistých sémantických složek, izolovaných ze sémémů kategorie „děj“:

	dokonavost	opětovanost
imperfektum	–	–
perfektum	+	–
iterativum	0	+

Složku „dokonavost“ je možno pokládat za obdobu složky „singulárnost“, složku „opětovanost“ za obdobu složky „plurálnost“ (§ 6.5.2). Slovesný gramém „perfektum“ tudíž odpovídá jmennému gramému „singulár“, gramém „iterativum“ gramému „plurál“ a gramém „imperfektum“ gramému „indiferens“.

6.6.1 O gramatické kategorii vidu lze mluvit v těch jazycích, kde lze pomocí jistých morfémů převádět slovesa z jedné třídy do druhé (perfektivizovat, imperfektivizovat, vytvářet iterativa). Tak tomu bylo ve starosemitských jazycích (vid byl označován pomocí interfixů, jakož i postavením osobního afixu) a patrně i v raném vývojovém stadiu indoevropských jazyků (k perfektivizaci sloužil mj. sufix *s*, k vytváření iterativ nosové afixy apod.). V pozdějším vývoji indoevropských jazyků ustupuje vid do pozadí a z původních vidových forem se namnoze staly formy temporální (*s*-aorist apod.). Ze současných indoevropských j. jsou to především jazyky slovanské, kde vid hraje důležitou úlohu: většinu sloves lze převádět z jedné třídy do druhé, a to přidáním prefixu (*viděl* – *uviděl*) nebo sufixu (*kopat* – *kopnout*, *nést* – *nosit* – *nosívat*). V románských j. splynul naproti tomu vid s časem v jedinou gramatickou kategorii (§ 6.7.2); germánským jazykům kategorie vidu vůbec chybí.

6.7 Gramatická kategorie č a s u souvisí se sémantickou kategorií „(subjektivní) temporální deixe“. Ve všech jazycích existují lexémy této kategorie – slova označující čas (dobu), kdy probíhá (probíhal) děj představující obsah výpovědi: *ted'*, *dříve*, *potom* aj. Jde tu o relativní určení času – vzhledem k době, kdy mluvící osoba pronáší svůj výrok. Takovéto elementy (příslovce času) plně dostačují k časové determinaci děje: v mnoha jazycích (čínština, indoněština, četné africké j. apod.) je čas slovesného děje označován jen podle potřeby, a to pomocí časových příslovcí. V jiných jazycích je čas slovesného děje označován přímo na slovesném tvaru – pomocí afixů. Jestliže je v daném jazyce takové označení závazné, mluvíme o gramatické kategorii času.

6.7.1 Základní sémantickou složkou (rysem) vytvářející časové gramémy je buď „přítomnost/aktuálnost“ (+ prézens: – non-prézens), nebo „minulost“ (+ préteritum: – non-préteritum). První protiklad byl patrně typický pro nejstarší vývojové období indoevropských jazyků. Gramémy „ps.“ a „non-ps.“ se přitom kombinovaly s gramémy osoby a diateze: všechny tři kategorie byly označovány spojitě osobním sufiksem (§ 6.4.3). Názorně to ukazuje následující série staroindických slovesných tvarů:

	akt.	med.
„ps.“ (indikativ préz.)	<i>bhara-ti</i>	<i>bhara-te</i>
„non-ps.“ (injunktiv, imperfektum)	<i>(a)bhara-t</i>	<i>(a)bhara-ta</i>

6.7.2 Tento původní stav (dosvědčený některými archaismy, zejména v indoiránských j.) záhy podlehl změnám. Křížením s kategorií vidu (§ 6.6) a uplatněním rysů „minulost“ (pt.) a „předčasnost/rezultativnost“ (a/r) vznikly složité systémy slovesných časů, typické zejména pro řečtinu a latinu (rys a/r je dán vztahem k následujícímu nebo předcházejícímu ději; pf = dokonavost):

	řečtina				latina			
	ps	pt	pf	r	ps	pt	pf	a
prézens	+	–	0	–	+	–	0	–
imperfektum	–	+	–	–	–	+	–	–
aorist ¹	–	+	+	–	–	–	–	–
perfektum	+	0	–	+	–	+	+	–
plusquamperfektum	–	+	–	+	–	+	+	+
futurum I	–	–	0	–	–	–	0	–
futurum II	–	–	–	+	–	–	+	+

Čas je i zde označen aspoň zčásti spojitě s osobou a diatezí:

ř. préz. *graphó* – perf. *gegrapha* – impf. *egraphon*
 lat. préz. *verto* – perf. *verti*

Jindy je však označen pomocí zvláštního sufixu:

ř. préz. *luó* – aor. *elusa (s)* – perf. *leluka (k)*
 lat. préz. *moneo* – impf. *monebam (ba)* – perf. *monui (u)*

Řecké tvary imperfekta a aoristu se nadto vyznačují prefixem *e-*, tzv. augmentem (augment *a-* mají i staroindické neprézentní tvary uvedené v § 6.7.1). Románské jazyky zdědily tento systém z latiny bez podstatných změn (navíc jsou tu ještě složené časy – § 6.7.3); nová řečtina ztratila perfektum a jednoduché futurum, navíc však má některé složené časy.

6.7.3 Ve starogermánských jazycích (gótštině aj.) shledáváme pouze dva časové gramémy, založené na protikladu „préteritum : non-préteritum“ (non-pt. – prézens, jenž zároveň označuje budoucí děj). V pozdějším vývoji se tento systém rozšířil o další minulé časy. Tyto nové temporální formy jsou – stejně jako v románských jazycích – složeny z préteritálního participia (pasívního) a z tvarů pomocného slovesa „být“ nebo „mít“. Gramému času v takovém případě odpovídá jednak afix participia, jednak kmen pomocného slovesa (§ 6.2.1):

něm. *ich bin gegangen, ich habe gelobt*
 angl. *I have gone*
 fr. *je suis allé, j'ai loué*

¹ V latině neexistuje svébytná kategorie aoristu.

6.7.4 Rovněž slovanský temporální systém byl původně založen na protikladu „pt. : non-pt“. Tento systém byl tvořen třemi gramémy-morfémy: přezens (= non-pt.), imperfektum a aorist. Stejně jako v germánských jazycích chybělo i zde futurum. Ve většině pozdějších slovanských jazyků zanikly jednoduché minulé časy, vzniklo však složené préteritum, ovšem na jiné bázi než v románských a germánských jazycích (aktivní participium + „být“).

6.7.5 Zajímavé rozdíly jsou ve tvoření složeného f u t u r a. Nejčastější typ představuje spojení slovesa „chtít“ (příp. „mít povinnost“) s infinitivem (srbocharv., rumun., angl., severogerm. aj.). V bulharštině a řečtině poklesl tvar pomocného slovesa na pouhou částici (spojovanou s přítomnými tvary): bulh. *šte*, ř. *tha*. V němčině se tvoří futurum s pomocným slovesem *werden* „stávat se“, v západo- a východoslovanských jazycích se slovesem *буду* (nejasného původu).

6.7.6 Také některé neindoevropské jazyky mají složité časové systémy (bantuské j. mají 6 časů, turečtina 8 apod.). Tvoření časových forem je – na rozdíl od indoevropských j. – jednotné (pomocí afixů různého druhu):

	préz.	prét.	fut.	
tur.	<i>jaz-ijor-um</i>	<i>jaz-dy-m</i>	<i>jaz-acagh-am</i>	(sufixy)
svahil.	<i>ni-na-piga</i>	<i>ni-li-piga</i>	<i>ni-ta-piga</i>	(prefixy)
akad.	<i>iparas</i>	<i>iprus</i>		(interfixy)

6.8 Slovesný z p ů s o b (modus) má mezi gramatickými kategoriemi zvláštní postavení. Jeho podstata tkívá v sémantické složce nikoli jednoho sémému, nýbrž celé výpovědi (§ 7.7). Jde o jakési vyjádření postoje mluvícího k obsahu výpovědi: mluvící prezentuje svou výpověď jako prosté sdělení něčeho, co považuje za jisté nebo za možné, jako výzvu nebo jako otázku. K vyjádření tohoto postoje slouží namnoze zvláštní slova (*snad, at', zda* apod.) nebo větná intonace (§ 3.9.2). V některých jazycích se však tento vztah mluvícího k výpovědi označuje pomocí afixů přístupujících k základnímu větnému členu – predikátu-slovesu. V takovém případě mluvíme (je-li označení modu na slovese závazné) o gramatické kategorii způsobu.

6.8.1 Pomineme-li rozdíl mezi sdělením a otázkou (označovaný nejčastěji větnou intonací nebo zvláštními částicemi, velmi zřídka pomocí afixů), lze gramémy modu chápat jako kombinace dvou složek (distinktivních rysů):

	A	B	C
reálnost	+	–	–
voluntativnost	–	+	–

Kombinaci A představuje v češtině, ruštině aj. gramém indikativ, B gramém imperativ, C gramém kondicionál. Germánské jazyky mají navíc čtvrtý modus – konjunktiv, plnicí funkce B a C v závislých větách a suplující imperativ v 1. a 3. osobě. Podobná situace je v románských jazycích. V latině odpovídá funkci C konjunktiv (plnicí zčásti též funkci B), řečtina má navíc ještě optativ – modus vyjadřující přání. V tomto případě si ve funkci B konkurují tři formy (imperativ, optativ a konjunktiv), téměř synonymní (proto optativ v pozdějším vývoji řečtiny zanikl).

6.8.2 K označení slovesného způsobu slouží zvláštní sufixy:

ř. *graph-omen* (ind.) – *graph-ó-men* (konj.) – *graph-oi-men* (opt.)

lat. *scrib-is* (ind.) – *scrib-a-s* (konj.)

Podobně v neindoevropských jazycích: tur. *jaz-ar-ym* (ind.) – *jaz-sa-m* (kondic.)

Méně často se gramém modu kombinuje s gramémem osoby: lat. *scribi-tis* (ind.) – *scribi-te* (imper.)

V novoindoevropských j. odpovídá gramému C nezářidka složená forma: č. *nesl bych* (kondic.) apod. Tyto tvary připomínají složené temporální formy (§ 6.7.3). Vůbec je kategorie způsobu úzce spjata s kategorií času: rozdíl mezi mody A a C se opakuje u různých časů, přičemž gramémům obou kategorií namnoze odpovídají spojitě morf(ém)y: lat. *scribas* (konj. ps.) – *scriberes* (konj. impf.) – *scripseris* (konj. pf.) – *scripsisses* (konj. plsqpf.).

6.9 Gramatická kategorie **určenosti** má svůj základ v anaforické deixi. Sémémy (= deiktické morfémy) této kategorie se realizují jako odkazovací, neurčitá a tázací **z á j m e n a** (pronomina); jejich základní sémantickou složkou je „známé : neznámé“. Zájmeno *on* (resp. *ten*) odkazuje na něco už známého, zájmena *kdo*, *někdo* apod. na něco dosud neznámého.

6.9.1 V některých jazycích začalo být substantivum, označující osobu (věc) již známou (určenou), závazně spojováno s odkazovacím (anaforickým) zájmenem. Takto gramatikalizované zájmeno se nazývá určitý člen: něm. *der, die, das*, angl. *the*, franc. *le, la*, ital. *il, la*, maďar. *a* apod. Jde tu o přechod deiktického sémému v gramém, tvořený složkou „známé“. Protikladný gramém zůstává buď bez formálního výrazu, nebo mu odpovídá gramatikalizovaná číslovka „1“ (něm. *ein*, fr. *un* apod.). Kategorie určenosti je typická pro novoindoevropské jazyky (zvláště románské a germánské). Ze staroindoevropských jazyků měla člen jen řečtina.

6.9.2 Tento vývoj vyústil někde ve vznik zvláštních afixů sloužících jako výraz určenosti: určitý člen splynul se substantivem jako sufix nebo prefix. Častější je první případ (tzv. **p o s t p o n o v a n ý** člen) : bulh. *-tĀ, -ta, -to*, (*ženata, koloto*), rumun. *-ul, -a* (< lat. *ille, illa*), nor. *-en, -et* apod. Pomocí prefixu vyjadřuje určenost např. hebrejština (*ha-*). Podobným směrem spěje vývoj ve francouzštině, kde člen tvoří jedno fonetické slovo s následujícím jménem. Tímto způsobem, totiž spojováním tvarů adjektiv s tvary odkazovacího zájmena (slovan. *jь, jego*, lit. *jis*), vznikla kdysi složená deklinace adjektiv v baltštině a slovanštině:

lit. *naujas-is* slovan. *novĀ-jь* (> č. *nový*)

naujo-jo

nova-jego (> č. *nového*) atd.

6.9.3 Pomocné slovo „člen“ je někdy pouhým výrazem určenosti (angl. *the*), častěji je však kombinovaným výrazem několika gramémů: rodu, čísla a pádu (fr. *les* „určenost + plurál“, něm. *dem* „určenost + mask./ntr. + sg. + dativ“). Nezářidka funguje člen jako „substantivizátor“ (srov. § 6.1.2): angl. *the love* „láska“ (*to love* „milovat“), něm. *das Leben* „život“ (*leben* „žít“) apod.

6.10 Gramatická kategorie **o s o b y** má svůj základ v sémantické kategorii „subjektivní deixe“. Hlavní sémantické složky (rysy) příslušných sémémů (deiktických morfémů) lze definovat takto:

(1) totožné s mluvčím subjektem = subjektivní (+/-),

(2) zúčastněné na hovoru = konkrétní (+/-),

- (3) blízké (+/-),
 (4) přítomné (+/-).

Sémémy této kategorie („deiktory“) dělíme na personální, časové a lokální. Ve všech případech jde o ukazování z hlediska mluvčí osoby (*ego – nunc – hic*). Deiktické morfémy (deiktory) lokální se realizují buď jako příslovce místa (*zde, tam* apod.), nebo jako ukazovací zájmena (*tento, onen* apod.). V některých jazycích je rozdíl mezi těmito dvěma druhy slov velmi malý (např. v turečtině se demonstrativa ve většině případů neskloňují). Naproti tomu v indoevropských a semitohamitských j. existuje výrazný rozdíl: adverbia jsou neohebná, kdežto zájmena se skloňují (zájmenné kořeny se spojují s morfémy kategorie rodu, čísla a pádu). – K časové deixi srov. § 6.7.

6.10.1 Zvlášť markantně vystupuje vztah k mluvčí osobě do popředí u p e r s o n á l n í d e i x e. Sémémy této třídy (deiktické morfémy realizující se jako osobní zájmena) jsou dány kombinací rysů (1) a (2). Tradičně uváděný systém tří osob lze definovat takto:

	1	2
1. osoba	+	+
2. osoba	–	+
3. osoba	–	–

Jak je z této tabulky zřejmé, nepatří zájmeno 3. osoby mezi osobní zájmena v užším smyslu: je to zájmeno odkazovací (anaforické – § 6.9). Vedle singulárních osobních zájmen existují také zájmena 1. a 2. osoby plurálu, a to i v jazycích bez gramatické kategorie čísla. Vztah mezi zájmenem singulárním a plurálním nelze ovšem chápat jako obdobu vztahu mezi singulárním a plurálním tvarem substantiva (nebo demonstrativa): *my* není zmnožené *já* (*já+já+já...*), ale zahrnuje v sobě vždy také „nejá“ (*já+ty+on...*). Tato skutečnost se odráží i ve formě „plurálních“ zájmen:

1° Zájmeno 1. pl. (resp. 2. pl.) obsahuje většinou jiný kořen než zájmeno 1. sg. (č. *já – my, ty – vy*, lat. *ego – nos*, arab. *anu – nahnu* apod.).

2° Pokud se kořeny shodují, liší se plurální afix zájmen od plurálního afixu jmen (tur. *ben – biz, sen – siz*, kdežto jména mají sufix *-lar/-ler*).

3° Některé jazyky rozlišují v 1. osobě plurálu tvar *i n k l u z í v n í* (*my = já + ty...* – oslovená osoba je zahrnuta) a tvar *e x k l u z í v n í* (*my = já + on...* – oslovená osoba není zahrnuta): indonés. *kita* „my“ inkl. – *kami* „my“ exkl., tamil. *nám – náṅgal*, algonkin. *ninawin – kinawin* apod.

6.10.2 Z toho plyne, že u zájmen 1. a 2. osoby nelze mluvit o gramatické kategorii čísla. Rozdíl mezi „singulárními“ a „plurálními“ tvary osobních zájmen je třeba spíše chápat jako protiklad osoby „individuální“ a „neindividuální“ (= kolektivní). Ke dvěma distinktivním rysům vytvářejícím systém osob musíme tedy připojit ještě třetí:

	subj. („já“)	konkrét.	individ.	
A	+	+	+	1. sg.
B	+	–	+	
C	+	+	–	1. pl.
D	+	–	–	
E	–	+	+	2. sg.
F	–	+	–	2. pl.
G	–	–	0	3.

„Osoby“ A a B jsou formálně rozlišeny jen v několika polynéských jazycích („já“ konkrétní: „já“ nekonkrétní). Nicméně lze za realizaci B pokládat i „zájmena“ jako fr. *on*, něm. *man* apod.: zahrnují v sobě „já“, mají přitom všeobecnou platnost (jsou tedy nekonkrétní) a spojují se se singulárním tvarem slovesa! „Osoby“ C (1. pl. exkl.) a D (1. pl. inkl. – je nekonkrétní, protože zahrnuje i oslovenou osobu) jsou formálně rozlišeny v mnoha jazycích severoamerických, paleosibiřských, drávidských, austronéských aj. U třetí osoby lze mluvit o gramatickém čísle (shoda!), „individuálnost“ je tedy irelevantní.

6.10.3 V řadě jazyků existují vedle singulárních a plurálních tvarů osobních zájmen ještě tvary duální: stsl. *vě* (1. du.), *va* (2. du.), samojed. *mani* (1. du.), *pydari* (2. du.) apod. V tomto případě bude třeba počítat ještě s dalším protikladem „podvojnost : nepodvojnost“. Po formální stránce představují podvojně (duální) formy nejčastěji odvozeniny od forem neindividuálních (plurálních). Raritu představují triální a kvadrální formy osobních zájmen v několika melanéských jazycích (tvořené aglutinací příslušných číslovek), např. v jazyce tuna: *iau* „já“, *dor* (inkl.), *mir* (exkl.) „my dva“, *datal*, *mital* „my tři“, *dat* „my čtyři“ apod.

6.10.4 V některých jazycích s gramatickou kategorií rodu se rod rozlišuje nejen u 3. osoby (což se dá očekávat), ale také u 2. osoby sg. i pl.: arab. *anta* „ty (muž)“ – *anti* „ty (žena)“. Zcela výjimečné a zjevně sekundární je naproti tomu rozlišování rodu u zájmen 1. osoby (např. v tocharštině).

6.10.5 Osobní zájmena nepochybně existovala ve všech jazycích světa, byla však někde zčásti nebo úplně nahrazena substantivy jako „sluha“, „otrok“, „moje maličkost“, „pán“, „starší bratr“, „strýc“ apod. (jejich výběr se řídí společenským postavením a stářím osob zúčastněných na hovoru). Nahrazování osobních zájmen pokleslými substantivy je typické zejména pro jazyky východní a jihovýchodní Asie (japonština, korejština aj.). Setkáváme se s ním však také v evropských jazycích: v polštině je zájmeno 2. osoby nahrazováno (ve zdvořilém oslovení) slovy *pan*, *pani*, ve španělštině zkráceninou *usted* (z *Vuestra merced* „Vaše milost“) apod.

6.10.6 Označení vztahu slovesa nebo substantiva k „osobě“ (přisuzování děje nebo přivlastňování věci jedné ze tří osob) se v mnoha jazycích realizuje pouhou juxtapozicí samostatného osobního zájmena. Ve spojení se slovesem stojí osobní zájmeno ve svém základním tvaru (nominativu), ve spojení se substantivem sledujeme obdobné vazby jako v nominální grupě (§§ 7.5.7n. – genitiv zájmena apod.), anebo se tu užívá adjektiv odvozených od osobních zájmen – tzv. přivlastňovacích zájmen (p o s e s í v).

6.10.7 V některých jazycích slouží naproti tomu k „personální determinaci“ zvláštní afixy – osobní afixy. Pokud je užívání těchto afixů závazné (každý tvar – s výjimkou slovesných jmen – musí být opatřen osobním afixem), mluvíme o gramatické kategorii osoby. Tato kategorie zahrnuje minimálně pět gramémů: /1. sg./, /2. sg./, /1. pl./, /2. pl./ a /3./ . K tomu mohou někde přistoupit dva duální gramémy; jinde se zase počet osobních gramémů zmnožuje rozlišováním 1. osoby pl. inkluzivní a exkluzivní nebo rozlišováním maskulina a feminina ve 2. osobách (§ 6.10.4). Naproti tomu různé afixy 3. osoby (sg. pl. – du., resp. m. – f. – n. apod.) je třeba pokládat za spojitě realizace gramému /3./ a gramémů kategorie čísla, příp. rodu: volba afixu je tu záležitostí kongruence (to se ostatně mnohde odráží i ve struktuře příslušných tvarů: např. v turečtině se tvoří 3. os. plurálu přidáním plurálního sufixu jmen ke tvaru 3. os. singuláru).

6.10.8 Personální gramémy se realizují jako afixy různého druhu: jako sufixy v jazycích novoindoevropských (pokud mají gramatickou kategorii osoby), uralských, altajských, drávidských aj.; jako prefixy v bantuských j., v řadě amerických jazyků (nahuatl aj.); v semitohamitských j. shledáváme zároveň prefixy i sufixy atd. V staroindoevropských jazycích se gramémy osoby kombinovaly s gramémy jiných kategorií (diatize, času – §§ 6.4.3, 6.7.1). S redundantním označením osoby se setkáváme v němčině a francouzštině: slovesné tvary mají osobní přípony a nadto se závazně spojují s osobním zájmenem (něm. *ich lobe, du lobst, er lobt...*). – Ukázky časování v neindoevropských jazycích:

		turecky	svahilsky	arabsky	
		(préteritum)	(prézens)	(imperfektum)	(perfektum)
sg	1.	<i>jazdym</i>	<i>ninapiga</i>	<i>aktubu</i>	<i>katabtu</i>
	2.	<i>jazdyn</i>	<i>unapiga</i>	<i>taktubu</i> (m.) <i>taktubína</i> (f.)	<i>katabta</i> <i>katabti</i>
	3.	<i>jazdy</i>	<i>anapiga,</i> <i>kinapiga</i> atd.	<i>jaktubu</i> (m.) <i>taktubu</i> (f.)	<i>kataba</i> <i>katabat</i>
pl.	1.	<i>jazdyk</i>	<i>tunapiga</i>	<i>naktubu</i>	<i>katabná</i>
	2.	<i>jazdynyz</i>	<i>mnapiga</i>	<i>taktubúna</i> (m.) <i>taktubna</i> (f.)	<i>katabtum</i> <i>katabtunna</i>
	3.	<i>jazdylar</i>	<i>wanapiga,</i> <i>vinapiga</i> atd.	<i>jaktubúna</i> (m.) <i>jaktubna</i> (f.)	<i>katabú</i> <i>katabna</i>

6.10.9 V některých jazycích obsahují formy tranzitivních (transgresivních) sloves vedle osobního afixu, odkazujícího na subjekt činnosti, ještě další osobní afixy, poukazující na osoby (věci) touto činností zasažené, příp. též osoby, k jejichž prospěchu činnost směřuje. Tento tzv. *p o l y p e r s o n a l i s m u s* je příznačný pro některé jazyky americké, kavkazské, baskičtinu aj. Srov. např. bask. *dakart* „nesu to“, *dakarsut* „nesu to tobě“, *nakark* „neseš mne“..., algonkin. *nisakiha* „miluji ho“, *kisakihin* „miluji tě“, *kisakitonan* „miluješ je“ apod. S podobným jevem se ostatně setkáváme ve francouzštině, kde zájmené tvary jsou na cestě stát se slovesnými prefixy: *je le lui donne* [žllwidón] „já mu to dávám“, *tu me vois* [tümvuá] „vidíš mě“ apod. Srov. též §§ 7.5.6, 9.4.4.

6.10.10 V mnoha jazycích přistupují personální afixy také k substantivům, označujícíce vlastníka příslušné věci nebo osoby (tzv. *p o s e s í v n í* afixy):

arab.		maďar.		nahuatl	
<i>kitáb-i</i>	„má kniha“	<i>ház-am</i>	„můj dům“	<i>no-kal</i>	„můj dům“
<i>kitábu-ka</i>	„tvá kniha“	<i>ház-ad</i>	„tvůj dům“	<i>mo-kal</i>	„tvůj dům“
<i>kitábu-hu</i>	„jeho kniha“	<i>ház-unk</i>	„jeho dům“	<i>i-kal</i>	„jeho dům“

V některých případech se tyto posesivní afixy úplně shodují s personálními afixy sloves: tur. *sevdi-m* „miloval jsem“ – *baba-m* „můj otec“, algonkin. *ki-pimose* „jdeš“ – *k-os* „tvůj otec“ apod. Srov. ještě §§6.12.4–5.7.6.

6.11 Gramatická kategorie *p á d u* má bázi jednak sémantickou, jednak ryze syntaktickou. Sémantickou bází pádu je objektivní deixe. Sémémy této kategorie (= deiktické morfémy realizující se jako příslovce místa a předložky – §§ 6.1.1, 6.14) jsou tvořeny sémantickými složkami (rysy) koherence (K), adherence (A) a orientace (+/–/0). *K o h e r e n c í* rozumíme bezprostřední kontakt dvou objektů (věcí), *a d h e r e n c í* blízkost dvou objektů bez přímého kontaktu (tzn., že adherenci lze chápat jako negativní koherenci). Neutrální *o r i e n t a c í*

rozumíme klidovou polohu, pozitivní (+) přibližování, negativní (–) vzdalování se. Kombinací těchto rysů je dáno šest základních jednotek objektivní deixe:

	0	+	–
K	v na	do na	z s
A	u nad za s pod před	k nad pro pod	od

Jednotlivým objektivním deiktorům odpovídá několik různých předložek: vedle uvedených základních rysů jsou tu totiž ještě další sémantické složky (z hlediska gramatické kategorie pádu zanedbatelné).

6.11.1 Jak už bylo uvedeno, slouží jako výraz těchto objektivních deiktorů jednak *p ř í s l o v c e* místa (*uvnitř, dole, nahore* apod.), jednak *p r e p o z i c e* (předložky) nebo *p o s t p o z i c e* (hind. *ghar mě* „v domě“, *ghar se* „z domu“ apod.). Otázkou, do jaké míry mohou být předložky (příp. postpozice) pokládány za realizace gramatických morfémů, jsme se zabývali v § 6.1.1. Jestliže se vztahy tohoto druhu označují pomocí afixů přistupujících k substantivu fungujícímu jako závislý větný člen (§ 7.5.12 aj.), můžeme v daném jazyce mluvit o gramatické kategorii pádu.

6.11.2 Počet pádových gramémů vyjadřujících konkrétní místní vztahy je v některých jazycích značně vysoký: zvláště v tomto ohledu vynikají uralské a východokavkazské jazyky (maďarština má 17 pádů, lakština přes 40). Pádové sufixy zde nahrazují předložky: maď. *ház-ban* „v domě“, *ház-nál* „u domu“, *ház-ba* „do domu“, *ház-ra* „na dům“, *ház-bol* „z domu“ atd. Pomineme-li tyto extrémní případy (kde se uplatňují ještě další sémantické rysy), můžeme konstruovat univerzální model systému *l o k á l n í c h* p á d ů, platný pro indoevropské i mnohé neindoevropské jazyky:

koherence adherence	orientace	
K	0	K ⁰ = lokativ (lokál) = inessiv
K	+	K ⁺ = direktiv = illativ
K	–	K [–] = partitiv, elativ
A	0	A ⁰ = sociativ, instrumentál
A	+	A ⁺ = dativ, allativ
A	–	A [–] = ablativ

V indoevropských jazycích nejsou ovšem všechny tyto gramémy reprezentovány zvláštními pádovými morfémy. Některé jsou spojeny v jedné formě, jiné připadají – jako druhotné funkce – gramatickým pádům. Srov. ještě § 6.11.5.

6.11.3 Tzv. *g r a m a t i c k é* p á d y mají naproti tomu ryze syntaktickou bázi: příslušné morfémy sloužily primárně pouze k označení syntaktického vztahu jména ke slovesu (první nebo druhý aktant predikátu – § 7.3.3) nebo k jinému jménu (v tzv. nominální grupě – § 7.3.6). V tomto druhém případě jde o gramém-morfém „*g e n i t i v*“ (závislé nomen je spojeno s tímto morfémem – má formu genitivu). Jméno ve funkci prvního aktantu (subjektu) je spojeno s gramémem-morfémem „*n o m i n a t i v*“ (má formu nominativu). Formu nominativu má i jméno fungující jako predikát. Rovněž jméno fungující jako prosté pojmenování – bez

syntaktických vztahů –, např. v nápisech, nadpisech apod., má formu nominativu. V mnoha jazycích (uralských, altajských aj.) je „nominativ“ bezpříznakový pád bez zvláštního sufixu (§ 6.5.2); tato holá forma jména může ovšem zastávat i jiné funkce. Forma druhého aktantu není ve všech jazycích a ani ve všech případech v jediném jazyce stejná. V jazycích se základní větnou konstrukcí nominativní má druhý aktant formu *a k u z a t i v u* (jméno je spojeno s gramémem-morfémem „akuzativ“). Při transformaci aktivní konstrukce v konstrukci pasivní nabývá druhý aktant (agens) formy instrumentálu, genitivu, dativu apod. V jazycích se základní větnou konstrukcí ergativní má druhý aktant formu *e r g a t i v u* (je spojen s gramémem-morfémem „ergativ“), příp. některého jiného pádu. Srov. ještě §§ 7.3.4, 7.5.2n.

6.11.4 Zcela izolované postavení zaujímá v systému pádů *v o k a t i v*. Je to forma jména stojícího izolovaně, mimo jakýkoli větný vztah (proto jej oddělujeme čárkami). Vokativem se obracíme na osobu (označovanou příslušným jménem) s výzvou, otázkou apod. Jako vokativ nejčastěji funguje holá (bezafixová) forma jména.

6.11.5 Jak vyplývá již z § 6.11.3, není hranice mezi lokálními a gramatickými pády nikterak ostrá. Lokální pády vykonávají nezřídka funkce pádů gramatických: instrumentál může fungovat jako druhý aktant (agens), nebo dokonce jako predikát (v baltských a slovanských aj.), dativ jako druhý aktant (objekt v dativu) apod. Na druhé straně přebraly gramatické pády funkce pádů lokálních: genitiv funguje jako výraz gramému K^- (genitiv partitivní), příp. i A^- (genitiv odlukový), akuzativ jako výraz K^+ (akuzativ směrový: lat. *eo Romam* apod.). Na základě těchto spojitostí lze sloučit gramatické a lokální pády v jeden systém (G^0 = nominativ, G^+ = akuzativ, G^- = genitiv):

G^0	G^+	G^-
K^0	K^+	K^-
A^0	A^+	A^-

6.11.6 P o č e t p á d ů je v jednotlivých jazycích různý. O některých extrémních případech jsme se již zmínili v § 6.11.2. Indoevropské jazyky patří k jazykům se středním počtem pádů: sanskrt měl osm pádů (N, G, D, Ak, L, I, Abl, V), slovanské jazyky (s výjimkou bulharštiny a makedonštiny) šest až sedm pádů, latina měla šest pádů, řečtina pět pádů, němčina má čtyři pády. Z neindoevropských jazyků má turečtina šest pádů, mongolština sedm atd. Rozdíly vyplývají z různého počtu lokálních pádů (v důsledku synkretismu pádových funkcí § 6.11.5). Méně než čtyři pády (tj. jen gramatické pády) má arabština (3), abazinština (2) apod. V mnoha jazycích kategorie pádu vůbec chybí: jazyky tibetočínské, austronéské, bantuské, japonština, většina amerických j., jakož i značná část novindoevropských jazyků (francouzština, italština, bulharština, novoperština aj.). Tento stav vyplývá z vysokého stupně redundance (nadbytečnosti) pádových gramémů-morfémů: k označení syntaktických vztahů stačí slovosled (§ 7.5.2), k označení lokálních vztahů předložky (§ 7.5.12).

6.11.7 Pádové gramémy se realizují výhradně jako sufixy, v indoevropských jazycích spojitě s kategorií čísla, v neindoevropských j. však zpravidla samostatně. Srov. maďar.

sg. „nom.“ <i>ház</i>	pl. <i>házak</i>
gen. <i>háznak</i>	<i>házaknak</i>
ak. <i>házat</i>	<i>házakat</i>

Srov. §§ 6.2., 9.4.3.

6.12 S problematikou gramatických kategorií velmi úzce souvisí otázka tzv. slovních druhů neboli lexématických kategorií. Jde tu o klasifikaci lexémů, nikoli sémémů (i když sémantické hledisko hraje v tradičním třídění slov nemalou úlohu).

6.12.1 Tradiční rozlišování devíti slovních druhů (tzv. částí řeči) je dáno uplatněním několika různých klasifikačních hledisek:

1° hlediska sémantického (§ 5.3);

2° hlediska funkčního (rozlišování „plných“ a „prázdných“ morfémů, slov „autosémantických“ a „synsémantických“; srov. § 6.1);

3° hlediska syntaktického (podle toho, jakou větnou funkci může daný lexém zastávat);

4° hlediska morfologického.

Toto poslední hledisko je nejdůležitější: slova se dělí na ohebná a neohebná podle toho, zda přibírají gramatické afixy, či nikoli. Ohebná slova se dále dělí podle toho, jaké afixy (jakých gramatických kategorií) přibírají.

6.12.2 Rozlišování devíti druhů slov (zděděné v podstatě z antické gramatiky) se zakládá převážně na morfologickém kritériu: Jméno (nomen) se skloňuje, tj. přibírá gramémymorfémy pádu a čísla (co se týká rodu, srov. § 6.3.3). Antičtí gramatikové ještě nerozlišovali jméno podstatné (substantivum) a přídavné (adjektivum): formální rozdíl mezi oběma druhy slov je totiž v latině a řečtině velmi malý. Ve slovanských a germánských jazycích se naproti tomu adjektivum výrazně liší od substantiva (většina adjektiv se tu skloňuje dvojím způsobem). Gramémy-morfémy rodu, čísla a pádu fungují u adjektiv jako nástroj kongruence. Navíc se adjektiva stupňují (je ovšem sporné, zda stupňování adjektiv je jev gramatický nebo derivační). Zájmeno (pronomen) se rovněž skloňuje, jeho skloňování se však výrazně liší od skloňování jmen (tzv. zájmenná deklinace). Pro zájmena je dále typický tzv. supletivismus (§ 4.6.5). Sloveso (verbum) se časuje, tj. přibírá gramémymorfémy osoby, diateze, času a způsobu. Antičtí gramatikové pokládali za zvláštní slovní druh příčestí (participium), protože se podílí jak na kategoriích slovesných (čas, diateze), tak i jmenných (rod, číslo, pád). Příslovce (adverbia), předložky (prepozice), spojky (konjunkce) a citoslovce (interjekce) jsou neohebné slovní druhy.

6.12.3 Vedle morfologického kritéria se však v tomto třídění uplatňuje jistou měrou i hledisko sémantické, funkční a syntaktické: Číslovky (numeralia) se vydělují jako samostatný slovní druh jen na základě svého významu (po formální stránce splývají se jmény). Z funkčního kritéria vycházíme při vymezení příslovci a předložek: příslovce jsou slova autosémantická, předložky slova synsémantická (pomocná). – Syntaktické kritérium vede k rozlišování předložek a spojek: obojí jsou neohebná pomocná slova, liší se však svým syntaktickým uplatněním. Jinak se syntaktické kritérium do značné míry kryje s kritériem morfologickým: substantiva jsou slova fungující především jako subjekt, adjektiva fungují jako atribut, slovesa jako predikát atd.

6.12.4 Tato tradiční klasifikace slovních druhů je ovšem vhodná pouze pro jazyky, jejichž struktura se podobá struktuře staré řečtiny a latiny. Ze současných indoevropských jazyků jsou to zejména slovanské a baltské j., němčina, novořečtina aj. Ne plně vyhovující je toto třídění pro novindoevropské jazyky typu angličtina. Daleko větší problémy vyvstávají při aplikaci našeho třídění slov na neindoevropské jazyky odlišné struktury. Jak již bylo připomenuto v § 6.10.10, přistupují osobní afixy leckde nejen ke slovesům, ale i ke jménům; podobně je tomu

s afixy označujícími čas. V mnoha jazycích zcela chybí rozdíl mezi substantivy a adjektivy, někde (v čínštině, vietnamštině aj.) zase adjektiva tvoří jeden slovní druh se slovesy, jinde se nerozlišují zájmena a adjektiva apod.

6.12.5 Lexématické kategorie existují ve všech jazycích světa, jsou však v každé jazykové skupině vymezeny poněkud jinak. V tzv. amorfních jazycích (§ 9.4.3) jsou vymezeny především z hlediska sémantického a syntaktického: slova se dělí (ve vietnamštině, čínštině aj.) na „plná“ a „prázdná“, plná slova se pak dále dělí na substantiva, predikativa, zájmena, číslovky a příslovce. Rozdíl mezi substantivy a predikativy spočívá zejména v tom, že predikativa fungují jako predikát bez spony, kdežto substantiva jen se sponou (syntaktické kritérium). Zdá se, že rozdíl nomen : verbum existuje v té či oné podobě ve všech jazycích světa (nomina označují substance, primárně fungují jako aktanty – § 7.3.3, slovesa označují děje, fungují jako predikát). Třetí univerzální kategorii tvoří patrně „deiktická slova“ (zájmena, příslovce).

6.13 Také gramatické změny (§ 4.7) se dají srovnat s paradigmatickými hláskovými změnami (§§ 3.12.9–12): vznik nových gramatických morfémů, jejich zánik a gramatické mutace.

6.13.1 Nové gramatické morfémy a gramatické kategorie vznikají gramatikalizací lexikálních morfémů, tedy posunem sémém > gramém. O procesu gramatikalizace bylo už dost řečeno v §§ 6.1–6.1.2; o konkrétních případech jsme se pak zmínili v odstavcích věnovaných jednotlivým gramatickým kategoriím. Jde o gramatikalizaci derivačních afixů (přechylování sufix > sufix feminina, sufix kolektiv > plurální sufix apod.), zájmen a příslovcí (zájmeno > člen, příslovce > předložka) a slovních spojení (původně příležitostná spojení sloves „být“ a „mít“ se jmennými tvary sloves se gramatikalizovala v paradigmatické opisné formy temporální a modální: čes. *mám napsán [dopis]* × něm. *ich habe geschrieben*, fr. *j'ai écrit* apod.)

6.13.2 Gramémy zanikají funkčním splýváním (synkretismem) gramatických morfémů. Tak zanikly např. jednoduché minulé časy (aorist, imperfektum) v češtině a jiných slovanských jazycích: splynuly totiž funkčně s opisným préteritem. Podobný vývoj lze sledovat ve francouzštině („passé simple“ je už čistě knižní tvar). Synkretismus postihuje dále kategorii pádu – srov. např. konkurenci genitivu a akuzativu ve slovanských j. Jinou příčinou zániků pádů a někdy i celé kategorie pádu jsou radikální hláskové změny na konci slov (§ 3.12.6). Tak zanikla kategorie pádu v románských jazycích, ve většině germánských jazyků i jinde. Svou úlohu ovšem přitom sehrála i konkurence předložkových vazeb prostým pádům v jistých syntaktických funkcích (lat. *de patre* = *patris*, jednoduché tvary genitivu pak v lidové latině zanikly).

6.13.3 O gramatických mutacích můžeme mluvit tehdy, když gramatická forma ztrácí svou původní funkci a nabývá novou, odlišnou funkci (gramém x > gramém y). Tak např. formy indoevropského optativu byly ve slovanských j. posunuty do funkce imperativu, původní formy aoristu *bych* (atd.) do funkce kondicionálu (§ 6.8.2). I tyto mutace mají často cyklickou povahu: přestavba systému časů v germánských a slovanských jazycích (§§ 6.7.1n) apod.

L i t e r a t u r a ke kapitole VI

sb. Analitičeskije konstrukcii; Anderson 1971; Benveniste 1966, s. 168–176, 225–266; Čermák 1994; Dressler 1968; Fillmore 1968; Forchheimer 1953; Guillaume 1929; Havránek 1928; Hjelmslev 1935; Holt 1943; Horecký 1983, s. 77–90; Jakobson 1936; Jespersen 1924/1958; Kopečný 1962; Koschmieder 1929; Kuryłowicz 1960, s. 131–150; Lyons 1978, s. 286–352; Majtinskaja 1969; Maslov 1987, s. 155–166, 210–213; Menninger 1958; Miko 1962; Mluvnicke češtiny 2, s. 9–250 (a další literatura uvedená na s. 500–508); Revzin 1977, s. 127–164; Royen 1929; Schmid 1970; Stepanov 1975, s. 122–150; Sunik 1966; sb. Tipologija grammatičeskich kategorij.

VI SYNTAX

7 Úkolem s y n t a x e (skladby) je popis s y n t a k t i c k ý c h (morfolaktických) v z o r c ů jazyka, tj. pravidel, podle nichž se znakové jednotky (morfémy) spojují ve sdělné celky (věty). Analýza textů vedoucí k odhalení a popisu těchto vzorců užívá různých metodických postupů: vedle tradičních nematematických modelů (z á v i s l o s t n í syntax apod.) existují tzv. g e n e r a t i v n í (transformačněgenerativní) modely jazyka. Podle našeho soudu lze dojít k adekvátnímu popisu syntaktických vzorců různými cestami. Naše výklady v podstatě vycházejí ze závislostní syntaxe, přejímají však i některé prvky jiných syntaktických teorií.

7.1 Základní teze, z níž moderní syntaktické teorie vycházejí, je rozlišení h l o u b k o v é a p o v r c h o v é s t r u k t u r y věty. Toto rozlišení není přínosem tzv. generativní gramatiky (jak se často tvrdí): jde tu vlastně o dávno známý rozdíl mezi vnitřní a vnější řečí. V n i t ř n í řeč je úspornější, kdežto ve vnější řeči je mnoho redundantních prvků. Tento rozdíl se někdy projevuje při přechodu od vnitřní k vnější řeči, kdy nedovedeme určitou myšlenku náležitě ztvárnit slovy (pronášíme výrok logicky správný, ale gramaticky chybný). Redundance v n ě j š í řeči se projevuje také při srovnání jazyků různých typů (v analytických jazycích je rozdíl mezi vnější a vnitřní řečí zjevně menší než v jazycích syntetických).

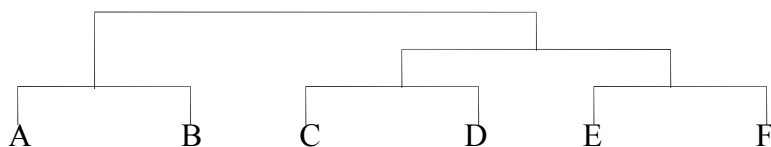
7.1.1 O rozdílu mezi hloubkovou a povrchovou strukturou věty (mezi vnitřní a vnější řečí) výmluvně svědčí ty případy, kdy jediné myšlenky (jediné výpovědi vnitřní řeči) odpovídá několik různých slovních vyjádření (několik různých vět vnější řeči). Tak např. české věty *Tuto knihu napsal můj přítel* a *Tato kniha byla napsána mým přítelem* jsou sémanticky ekvivalentní (mají stejnou hloubkovou strukturu). Ale jsou i opačné případy, kdy jedna syntaktická vazba má dvojí různý význam (jedna povrchová struktura reprezentuje dvě různé hloubkové struktury): lat. *laus magistri* znamená „pochvala od učitele“ (= učitel chválí), ale také „chvála učitele“ (= učitel je chválen).

7.1.2 Vedle vzorců předurčujících zvukovou strukturu slabik (mikrosegmentů), slov (mezosegmentů) a vět (makrosegmentů) a vzorců předurčujících morfológickou strukturu slov a vět (syntaktické vzorce v užším smyslu – „povrchová syntax“) existují zřejmě i vzorce předurčující sémantickou strukturu výpovědí („hloubková syntax“). O existenci takovýchto vzorců (a rozdílu mezi hloubkovou a povrchovou strukturou věty) svědčí ještě jeden notoricky známý fakt: v každém jazyce lze vytvářet věty gramaticky správné (odpovídající běžným syntaktickým vzorcům), ale postrádající smyslu. Vytváření („generování“) smysluplných vět předpokládá tudíž ještě existenci vzorců jiného druhu. Tyto vzorce jsou vlastně pravidla kombinatoriky sémémů; jsou do značné míry izomorfní (§ 5.3.1) pravidlům kombinatoriky fonémů.

7.1.3 Otázka konstrukcí je naproti tomu v oblasti hloubkové syntaxe podružná: vnitřní řeč se obejde bez formálního vyjádření vztahů mezi jednotlivými částmi výpovědi. Tyto vztahy (srov. § 7.4.1) namnoze vyplývají ze samotného spojení (pořadí) sémémů, čemuž ostatně odpovídá i povrchová struktura věty v některých jazycích, jež se při vyjádření těchto vztahů obejdou bez zvláštních morfémů (§§ 7.5.2n.).

7.2 Větu skládající se z několika slov lze dělit postupnými řezy na tzv. bezprostřední složky (angl. immediate constituents = IC). Podstatou tohoto postupu je opět metoda substituce (§ 3.1.2), tj. možnost nahrazení příslušné části věty jiným slovem nebo slovním spojením. Např.

českou větu *Můj (A) přítel (B) rád (C) poslouchá (D) vážnou (E) hudbu (F)* lze na základě tohoto principu analyzovat takto:

Složku AB lze v dané větě nahradit např. slovem *otec*, složku CD slovem *miluje* apod. Na druhé straně je možné i „odbourání“ jednotlivých složek: ty složky, které lze v daných spojeních vynechat (A, C, E) jsou akcesorní (závislé), zbývající (B, D, F) jsou konstitutivní (řídící) členy těchto spojení. Bezprostřední složky (IC) jsou tudíž v podstatě totéž co rozvité, příp. holé větné členy běžné syntaktické teorie (závislostní syntaxe). Termín větný člen budeme užívat i v dalších výkladech. Určujíc jednotlivá slova tvořící větu jako konkrétní větné členy (příisudek, podmět atd.), udáváme vlastně funkci těchto slov (lexémů) ve větném celku (resp. funkci sémémů ve výpovědi, pokud máme na mysli hloubkovou strukturu věty).

7.3 První „řez“ při analýze normální (vícečlenné) věty vede k jejímu rozdělení na podmět (subjekt = S) a příisudek (predikát = P). Tyto dva tzv. základní větné členy mohou být reprezentovány buď jediným slovem (holý S, P), nebo více slovy (rozvitý S, P). Místo tradičních termínů „rozvitý podmět“ a „rozvitý příisudek“ se často užívá termínů „podměťová část věty“ a „příisudková část věty“ (v terminologii generativní gramatiky: „nominální fráze“ a „verbální fráze“).

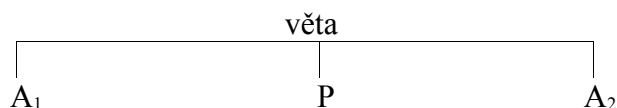
7.3.1 Tzv. rozvitý příisudek (příisudková část věty) je často představován spojením vlastní příisudek + předmět (objekt = O). V běžné školské praxi (ale i ve vědeckých gramatikách) bývají S a P chápány jako základní větné členy rovnocenné (nebo se dokonce chápe S jako základní větný člen, P jako člen na něm závislý), O naproti tomu jako druhořadý větný člen. Důkladný rozbor a porovnání větných modelů v indoevropských i neindoevropských jazycích vede nicméně k závěru, že hierarchii větných členů S, P, O je třeba chápat jiným způsobem.

7.3.2 V řadě neindoevropských jazyků tvoří zcela zjevně jádro věty predikát a ostatní větné členy se k němu přimykají (tzv. koncentrická stavba věty – § 9.4.4). Leč také poměry v indoevropských jazycích nasvědčují tomu, že základním větným členem je predikát, nikoli subjekt: 1° Funkci S může zpravidla zastávat jen substantivum, kdežto ve funkci P nacházíme rozličné slovní druhy: slovesa, adjektiva, substantiva, příp. i číslovky a adverbia. Podměťové substantivum lze nahradit deiktickým slovem (zájmenem), kdežto predikát takto nahradit nemůžeme. – 2° Jednočlenné věty se dělí na slovesné a neslovesné. Zatímco jednočlenné věty slovesné se většinou jeví jako nezkomolené útvary vyjadřující uzavřenou myšlenku (*prší, nehraje se, je chladno...*), dělají neslovesné věty dílem dojem fragmentárních útvarů (tj. vět s vynechaným predikátem: *vodu!, na shledanou!* apod.), dílem dojem vět s nominálním predikátem, u něhož byla vynechána spona, příp. též ukazovací zájmeno nebo částice. Může tu jít o jmenný predikát vysvětlující (nápis *Škola = „toto je škola“*), kvalifikující (*skvělé!* = „to je skvělé“) nebo prostě o tzv. existenční predikát (čes. *Jsou lidé...*, něm. *Es gibt Leute...*, fr. *Il y a des hommes...* apod. – v těchto případech nejde o spojení P+S!). Totéž platí mutatis mutandis o vícečlenných větách, v nichž chybí podměťové substantivum nebo slovesný tvar. Zdá se tedy, že (v latině, češtině atd.) sice existují věty neslovesné, nikoli však věty bez

predikátu (pokud ovšem necháváme stranou fragmentární útvary, věty vokativní apod.). – 3° Predikát nelze nahradit vedlejší větou, kdežto ostatní větné členy – včetně subjektu – nahradit lze (§ 7.6.1).

7.3.3 Podobně je třeba revidovat tezi o druhořadém postavení předmětu (objektu). O tom, že předmět zaujímá v hierarchii větných členů postavení stejného řádu jako S, svědčí zejména dvě skutečnosti: 1° Při transformaci aktivní konstrukce v konstrukci pasivní se objekt stává subjektem (§ 7.6). – 2° Funkce S a O vykonávají stejné druhy slov nebo stejná slovní spojení (§ 7.3.7). Jako další argument lze uvést existenci ergativní větné konstrukce v řadě neindoevropských jazyků (§ 7.3.5).

7.3.4 **P ř í s u d e k** (p r e d i k á t) tudíž představuje základní větný člen, podmět (S) a předmět (O) členy na něm závislé – jeho doplnění neboli a k t a n t y (A₁, A₂). Tyto tři členy tvoří spolu základní větnou konstrukci:

V indoevropských jazycích tomuto obecnému vzorci odpovídají dva konkrétní vzorce:

Jestliže je predikátem aktivní slovesný tvar, nazývá se druhý aktant objekt, jestliže je naproti tomu predikátem pasivní slovesný tvar, nazývá se druhý aktant a g e n s (§ 7.6 aj.).

7.3.5 V řadě neindoevropských jazyků je u predikátu spojeného se dvěma aktanty možná pouze druhá konstrukce. V takovémto případě mluvíme o e r g a t i v n í k o n s t r u k c i věty (protože funkci Ag obvyčejně zastává zvláštní pád, zvaný ergativ – § 6.11.3). Rozdíl (proti nominativní stavbě věty, např. v indoevropských jazycích) vynikne, jestliže porovnáme vazbu slovesa se dvěma aktanty s vazbou slovesa připouštějícího jen jediný aktant (§ 7.3.6):

adygsky *šy-r mače* „kůň běží“
 šy-m zentXy-r ešxy „kůň žere oves“
 eskymácky *Kim-ek sinigp-a* „pes spí“
 Kim-ip arna-K takuwa „pes vidí ženu (= od-psa žena se vidí“
 arna-p Kim-eK takuwa „žena vidí psa (= od-ženy pes se vidí“

Z uvedených příkladů je patrné, že substantivum označující u přechodného (transgresivního) slovesa věc dějem zasaženou („logický objekt“) stojí ve stejném pádě jako podmět nepřechodného slovesa. Srov. ještě § 7.5.4.

7.3.6 Základní větná konstrukce není ovšem ve všech případech trojčlenná: vedle trojčlenných konstrukcí (*pes žere maso*) shledáváme i konstrukce dvojčlenné (*pes leží, voda je studená*) a jednočlenné (*prší, je zima*). Struktura základní větné konstrukce závisí především na povaze predikátu – na tom, do které z tříd uvedených v § 6.4 patří přísudkové sloveso; je třeba znovu

připomenout, že i predikáty připouštějící dva aktanty mohou být spojeny pouze s jedním A (*pes žere*). Jak už bylo naznačeno v § 5.3.1, můžeme pokládat základní větnou konstrukci za izomorfní slabičnému vzorci CVC (iniciála – vrchol – kóda):

$$A_1 P A_2 (S P O) = C_1 V C_2$$

Stejně jako v slabice mohou chybět marginální elementy (především C_2 , ale také C_1), může se základní větná konstrukce obejít bez aktantů (především bez A_2 , ale také bez A_1). Teorie izomorfismu takto potvrzuje tezi o centrálním postavení predikátu v základní větné konstrukci a tím i v celé větě.

7.3.7 Ostatní větné členy se vážou na některý z členů základní větné konstrukce; můžeme je definovat jako větné členy druhého řádu. Jako členy základní větné konstrukce (P, A_1 , A_2) mohou fungovat buď jednotlivá slova, nebo slovní spojení:

A (S, O) = jedno nomen nebo nominální grupa

P = jedno verbum, verbální grupa, jedno nomen, nominální grupa

N o m i n á l n í g r u p u tvoří spojení řídicího jména (S, P, O) se závislým jménem. Závislé jméno takovéto konstrukce se nazývá přívlastek (*a t r i b u t = At*): lat. *domus patris*, č. *otcův dům*, *zlý pes* (§§ 7.5.7n.). V e r b á l n í g r u p u tvoří spojení slovesa se závislým jménem nebo adverbiem. Závislé jméno takovéto konstrukce se v jistých případech nazývá nepřímý objekt (*dávám příteli...*); nepřímý objekt by ovšem mohl být případně považován za součást základní větné konstrukce (třetí aktant). V některých jazycích (např. v češtině) existují verbální grupy s tzv. doplňkem, vlastně verbálním atributem: *chodí bos*. Ale nejčastěji funguje závislé jméno ve verbální grupě jako příslovečné určení (*a d v e r b i a l e = Adv*): *bydlí ve městě*, *řeže nožem*, *krásně zpívá* apod. Příslovečné určení (Adv) může ovšem tvořit také součást nominální grupy: *velmi stará kniha*. Vůbec mohou být závislé členy jak nominálních, tak i verbálních grup dále určeny (rozvity) spojením s příslovečným určením nebo atributem: *koruna košatého stromu*, *stěhuje se do nového bytu* apod. Takovéto At a Adv můžeme pokládat za větné členy třetího řádu.

7.4 Syntaktické vztahy, o nichž byla dosud řeč, lze souhrnně označit termínem *h y p o t a x e* (subordinace). Z hlediska logického jde o tzv. selekci, tj. spojení dvou členů *ab*, v němž člen *a* může být zaměněn za celé spojení, člen *b* však nikoli (*ab = a*, *ab ≠ b*). Opakem hypotaxe je *p a r a t a x e* (koordinace), z logického hlediska tzv. kombinace: libovolný člen spojení lze zaměnit za celek (*ab = a*, *ab = b*).

7.4.1 Závislý (akcesorní) člen v hypotaktickém spojení může mít buď charakter doplnění-aktantu (§ 7.3.4), nebo určení-determinantu (§ 7.3.7). V prvním případě jde (z hlediska tradiční terminologie) o vztah predikativní ($PA_1 = PS$) nebo objektivní ($PA_2 = PO$), v druhém případě o vztah atributivní (XAt) nebo „relativní“ (XAdv). Tzv. predikativní vztah tu samozřejmě zaujímá (zvláště pokud máme na mysli indoevropské j.) zvláštní postavení: argumenty uvedené v § 7.3.2 naznačují, že je možno v něm spatřovat zvláštní případ hypotaxe, jiné důvody (zejm. sémantické povahy) mluví spíše proti této tezi. Proto tradiční jazykověda přisuzovala predikativnímu vztahu zvláštní místo a všechny ostatní syntaktické vztahy klasifikovala jako „determinativní“.

7.4.2 Dvojice větných členů, mezi nimiž existuje některý z uvedených vztahů, se v některých syntaktických popisech nazývá *s y n t a g m a*. Ve vzorové větě *Můj přítel rád poslouchá*

vážnou hudbu shledáváme tato syntagmata: predikativní syntagma *přítel poslouchá*, objektivní s. *poslouchá hudbu*, atributivní syntagmata *můj přítel* a *vážnou hudbu* a relativní syntagma *rád poslouchá*. Jeden větný člen může být tudíž zároveň členem několika syntagmat.

7.4.3 Vedle subordinačních (hypotaktických) syntagmat existují v jazyce syntagmata koordinační (parataktická). Např. v českých větách *Ovce a jehňata se pásly na louce*, *Žáci ve škole čtou, píšou a počítají* shledáváme koordinační syntagmata *ovce a jehňata* a *čtou, píšou a počítají*. Koordinací vznikají tzv. rozšířené (mnohonásobné) větné členy: rozšířený podmět, přísudek apod. Ve vztahu k ostatním větným členům fungují jako jeden celek.

7.5 Formální prostředky k označení syntaktických vztahů jsou trojího druhu: 1° slovosled, 2° pomocná slova (§ 4.5), 3° afixy. Vzájemný poměr těchto prostředků v jednotlivých jazycích představuje jeden z nejdůležitějších typologických ukazatelů (§ 9.4.4).

7.5.1 Co se týká afixů, lze rozlišit pět způsobů jejich použití. Afix označující syntaktický vztah může přistoupit jak k závislému-akcesornímu (r), tak i k řídicímu-konstitutivnímu (R) členu syntaktického spojení (syntagmatu). Afix někdy (1) pouze naznačuje přítomnost druhého členu syntagmatu (R nebo r), jindy (2) poukazuje na význam příslušného lexému anebo (3) na jeho gramatickou formu (tj. na gramémy-morfémy, s nimiž je tento lexém spojen):

	1	2	3
r + afix	přimykání	rekce	kongruence
R + afix	anafora		anaforická kongruence

R e k c e (řízenost) je tudíž případ, kdy závislý člen přibírá afix podle významu řídicího členu (např. pád objektového substantiva se řídí významem slovesa). **A n a f o r a** je naproti tomu případ, kdy řídicí člen přibírá afix poukazující na přítomnost závislého členu. **K o n g r u e n c e** (shoda) spočívá v tom, že závislý člen přibírá gramémy-morfémy členu řídicího (přívlastkové adjektivum se shoduje v rodě, čísle a pádě s řídicím substantivem). V opačném případě jde o **a n a f o r i c k o u k o n g r u e n c i**: řídicí člen přibírá gramémy-morfémy členu závislého (odkazuje na jeho rod, číslo apod.).

7.5.2 Vztahy mezi členy základní větné konstrukce namnoze vyplývají z jejich pořadí (slovosledu). V jazycích s pevným slovosledem může pouhá změna pořadí slov radikálně změnit smysl věty:

- fr. *Jean bat Paul* „Jan bije Pavla“
Paul bat Jean „Pavel bije Jana“
- angl. *I love the praise* „miluji chválu“
I praise the love „chválím lásku“ apod.

Nejčastěji se setkáváme s pevným slovosledem SPO (fr., angl., čínština, thajština aj.); méně časté jsou modely PSO (polynéské j., novokeltské j.) a SOP (novoinďické j. aj.). V jazycích, kde slovosled nemá gramatickou funkci, existuje toliko uzuální pořadí slov (v oznamovací větě): v češtině, ruštině aj. SPO, v arabštině PSO, v latině, turečtině, japonštině SOP. Odchytky od tohoto uzuálního slovosledu slouží obvykle jako prostředek aktuálního členění věty (§ 7.8).

7.5.3 Pomocným slovem („sponou“) bývá v jazycích označen vztah mezi subjektem a jmenným predikátem. Tato s p o n a je buď ohebná (sloveso „býti“), nebo neohebná (v čínštině, vietnamštině aj.). Některé jazyky se ovšem obejdou bez spony (vztah mezi subjektem a jmenným predikátem vyplývá z jejich juxta pozice; přísudkové adjektivum se ovšem v jazycích s kongruencí shoduje s podmětným substantivem v rodě a čísle): ruština, arabština aj. Jinde je zase predikativní vztah označen pomocí afixů přistupujících ke jmennému predikátu: tur. *bu kitab benim-dir* „tato kniha moje-je“.

7.5.4 V jazycích se syntetickou stavbou (§ 9.4.4) jsou vztahy mezi členy základní větné konstrukce označeny pomocí afixů. Pokud jde o aktanty (A), můžeme mluvit o rekčním užití afixů: vztah prvního aktantu (S) k predikátu je označen gramémem-morfémem „nominativ“ (§ 6.11.3), vztah druhého aktantu různými pádovými morfémy podle toho, o jaký druh konstrukce jde. V jazycích s nominativní stavbou věty (jazyky indoevropské, semitoamitské, uralské, altajské aj.) slouží k označení vztahu PO především gramém-morfém „akuzativ“, někdy však i jiné pádové gramémy-morfémy (podle rekce příslušného slovesa): č. *bije psa, věří příteli, bojí se trestu* apod. Vztah PAg je označen gramémy „instrumentál“, „ablativ“, „genitiv“ apod.: č. *zabit bleskem*, lat. *ab hoste occisus* „zabit nepřítelem“, lit. *motinos mylimas* „(od) matky milován“. V jazycích s ergativní stavbou věty je syntaktický vztah PAg nejčastěji označen gramémem-morfémem „ergativ“ (§§ 6.11.3, 7.3.5); sem patří zejména jazyky kavkazské, paleosibiřské, mnoho jazyků amerických aj.

7.5.5 Co se týká predikátu, bývá na něm (v uvedených jazycích) označen vztah k prvnímu aktantu, a to „anaforickou kongruencí“: predikát se shoduje se svým subjektem v čísle, příp. v rodě. Např. v latinských konstrukcích *discipulus scribit, discipuli scribunt* odkazují sufixy *-it, -unt* na podmět v singuláru, resp. v plurálu. Podobně je tomu ve svahilských větách *mtu anafika* „člověk přichází“ a *watu wanafika* „lidé přicházejí“ (s tím rozdílem, že k odkazování na podmět slouží prefixy slovesných tvarů). Obdobné konstrukce bychom našli v arabštině, drávidských jazycích, gruzínštině aj.

7.5.6 V některých jazycích jsou vztahy predikátu k jeho aktantům označeny pouze na slovesném tvaru, tj. anaforicky (srov. §§ 7.5.1, 9.4.4). Např. v americkém jazyce nahuatl odpovídá české větě *stavím dům svému synovi* konstrukce *ni-ki-tla-čiva-lia no-kon se kallí*, tj. asi „já-mu-to-stavět můj-syn jeden dům“. S anaforickou kongruencí máme co činit v abchazské větě *agatsa atsaqha atE i-l-i-goyt* „muž bere ženě koně“ (dosl.: muž žena kůň on-jí-od-něho-bere-se). Jak je z těchto příkladů patrné, slouží jako nástroj anafory (anaforické kongruence) gramémy-morfémy kategorie osoby (srov. § 6.10.9).

7.5.7 Také při označení vzájemného vztahu jmen tvořících nominální grupu (§ 7.3.7) hraje někde důležitou úlohu slovosled: atributivní vztah může vyplývat z pouhé juxta pozice dvou jmen, přičemž v některých jazycích závislé jméno následuje za řídícím (Rr), v jiných zase předchází (rR). K prvnímu typu patří mj. indonéština:

rumah bapa (dům otec) „otecův dům“
bapa rumah (otec dům) „otec domu“

Podobně je tomu i v jiných austronéských jazycích, v řadě jazyků súdánských aj. K druhému typu (rR) patří zejména čínština, dále mnoho jazyků amerických aj.

7.5.8 Velmi rozšířené je označování atributivního vztahu pomocným slovem: angl. *the house of the father* „dům otce“, japon. *tomodači no taku* „přítelův dům“, svahil. *nyumba wa mtu* „dům člověka“ apod. Tento způsob spojení jmen v grupu nacházíme v jazycích nejrůznějších rodin.

7.5.9 Jestliže je atributivní vztah označen pomocí afixu, může jít buď o rekcii, nebo o anaforu. První případ je běžný v mnoha jazycích indoevropských, uralských, kavkazských, zčásti i semitských aj. Závislé jméno je v těchto jazycích spojováno s gramémem-morfémem „genitiv“ (§ 6.11.3): č. *hlas lidu*, lat. *domus patris*, gruz. *saxli mam-isa* „dům otce“ apod.

7.5.10 Jinde slouží témuž účelu anafora. Výhradně anaforické označení atributivního vztahu najdeme v novoperštině, kde řídicí substantivum nominální grupy přibírá sufix *-i* (konstrukce zvaná *izáfát*): *kitábi pidar* „otcova kniha“, *kitábi khub* „dobrá kniha“ apod. Sem patří i tzv. status constructus semitských jazyků, kde (např. v hebrejštině) řídicí jméno mění svou podobu (své interfixy – § 4.5.1), závislé zůstává beze změn. Nejčastěji však slouží jako nástroj anafory posesivní afixy (§ 6.10.10) 3. osoby, přistupující k řídicímu jménu: nahuatl *tatli i-kal* (otec jeho-dům), tur. *baba ev-i* (otec dům-jeho). Tento způsob je běžný v jazycích altajských, uralských, amerických aj.; někdy je kombinován s rekčním označením atributivního vztahu: tur. *kyš-yn son-u* „zim-y konec-její“.

7.5.11 V jazycích indoevropských, semitských a bantuských se rozlišují přívlastky (atributy) shodné a neshodné. Do druhé skupiny patří právě zmíněné případy konstrukce nominálních grup (lat. *domus patris*, *vox hominis* apod.), kde jako závislý člen funguje substantivum. Shodný přívlastek je naproti tomu spojen s řídicím jménem kongruencí: je to závislé adjektivum, které se shoduje s řídicím substantivem v rodě, čísle, příp. v pádě (č. *otcův dům*, lat. *vox humana*, arab. *al-ibnatu 'l-kabíratu* „velká dcera“, svahil. *kisu kidogo* „malý nůž“ apod.).

7.5.12 Tzv. relativní vztahy (X_vAdv, X_nAdv) jsou v jazycích označovány jednak pomocnými slovy, jednak afixy. Sem patří mj. sufixy, jimiž se odvozují adverbia od adjektiv (§ 6.1.2): č. *krásn-ě zpívá*, lat. *currit celer-iter* apod. Dále sem patří také sufixy lokálních pádů (§ 6.11.2). Jde tu o případ užití afixů, zvaný „přimykání“ (§ 7.5.1): afix naznačuje pouze to, že jde o závislý člen, vlastní souvislost s řídicím členem vyplývá z kontextu. Častěji však slouží k označení syntaktických vztahů tohoto typu pomocná slova, a to zejména předložky (resp. postpozice). S užíváním předložek (resp. postpozic) se setkáváme nejen v jazycích, jimž chybí kategorie pádu, ale namnoze i tam, kde jmenná deklinace existuje (výjimku tvoří jazyky s mnoha lokálními pády). Syntaktický vztah je tu vlastně označen dvakrát: jednak pádovým sufixem, jednak předložkou. Je třeba mít na paměti, že předložka není svázána pouze se závislým jménem, ale pojí se také k řídicímu slovesu:

Někdy se ovšem pokládá předložka za jakousi součást pádové formy a „předložkové pády“ za zvláštní gramémy.

7.6 Jak už bylo uvedeno v § 7.1.1, může jedné hloubkové struktury odpovídat několik různých povrchových struktur věty (jediné výpovědi odpovídají různé věty). Větu jistě povrchové struktury můžeme v daném jazyce považovat za neadekvátnější slovní vyjádření příslušné výpovědi, ostatní věty (přibližně) stejného významu za její transformace. Typickým příkladem takovéto transformace je změna aktivní věty ve větu pasivní v jazycích s aktivní stavbou věty (kdežto v ergativních jazycích, kde je hloubkové struktury adekvátní pasivní konstrukce, není takováto transformace možná – § 7.3.5). Tato transformace spočívá v přechodech $O \rightarrow S$, $S \rightarrow Ag$ a v záměně gramémů $Akt \rightarrow Pas$, $Ak \rightarrow Nom$, $Nom \rightarrow Instr$ (nebo pod.). Místo přechodu $A \rightarrow Ag$ dochází často k tzv. deagentizaci: původce činnosti není v pasivní konstrukci vyjádřen. V indoevropských jazycích je možná i transformace $P \rightarrow S$: *Počasí se náhle změnilo* \rightarrow *Nastala náhlá změna počasí. Velmi ho miluji* \rightarrow *Má láska k němu je velká* ($P \rightarrow S$, $O \rightarrow Adv$, $Adv \rightarrow P$ atd.).

Ve většině neindoevropských j. ovšem takováto transformace nepřichází v úvahu, protože rozdíl mezi jménem a slovesem je podstatně menší než v jazycích indoevropských (osobní afixy přistupují jak ke slovesu, tak i ke jménu – § 6.10.10, tedy *miluji* = *má láska*). Z dalších transformací jednoduchých vět připomínáme ještě případ vět vyjadřujících vlastnictví: lat. *domus est patri* = *pater habet domum* (podobně i v jiných jazycích). V této souvislosti je třeba připomenout, že mnoho jazyků vůbec nemá sloveso „mít“: vlastnictví se v nich vyjadřuje pomocí konstrukcí podobných latinskému *domus est patri* (např. maďar. *apa-nak ház-a van* „otc-i dům-jeho jest“).

7.6.1 Za produkt transformace můžeme pokládat také složitější větné celky, totiž s o u v ě t ě . Každé souvětí můžeme rozložit na dvě (tři atd.) jednoduché věty, jež spolu (následujícíce prostě za sebou) vyjadřují tutéž složitější myšlenku jako celé souvětí:

Řeka hučela a les šuměl. = *Řeka hučela. Les šuměl.*

Student nemohl přijít do školy, protože byl nemocen. = *Student nemohl přijít do školy. Byl nemocen.*

Když nastal večer, rozsvítla se světla. = *Nastal večer. Rozsvítla se světla.*

Vztahy, jež při takovéto transformaci vznikají mezi větami, jsou obdobou vztahů mezi větnými členy. Na základě toho rozlišujeme souvětí *p a r a t a k t i c k á* (souřadná) a *h y p o t a k t i c k á* (podřadná). Parataktické souvětí je obdobou rozšířeného větného členu (§ 7.4.3), hypotaktické souvětí obdobou různých hypotaktických syntagmat (§ 7.4.1). Transformace dvou vět v souvětí spočívá v tom, že se jedna věta (tzv. vedlejší) stává jedním ze závislých členů věty druhé („hlavní“): na základě toho rozlišujeme *v e d l e j š í v ě t y* podmětné, předmětné, přívlastkové a příslovečné.

7.6.2 Jako prostředek k označení vztahu mezi větami tvořícími souvětí slouží především pomocná slova: spojky (*a, ale, že, když* apod.). Tutéž funkci mohou plnit i některá příslovce (*jak, kde...*) a zájmena (tázací, vztažná). V některých jazycích hraje úlohu i slovosled: v německých spojkových vedlejších větách je sloveso na konci (kdežto v hlavní větě následuje bezprostředně za subjektem). Závislost může být konečně označena i afixy – gramémymorfémy kategorií způsobu a času: na místo indikativu nastupuje ve vedlejší větě konjunktiv, příp. optativ. Jde tu vlastně o jistý druh kongruence: forma (čas a způsob) slovesa ve vedlejší větě je určována formou (časem) slovesa věty řídicí. Tento způsob byl typický zejména pro latinu (pravidlo o souslednosti časů), zčásti jej zdědily jazyky románské.

7.6.3 Výsledkem transformace dvou logicky spjatých vět může být ovšem i jednoduchá věta (nikoli souvětí). V takovémto případě se predikát vedlejší věty mění v závislý člen hlavní věty

(P → O, At, Adv). Nástrojem této transformace (tzv. k o n d e n z a c e) jsou morfémy sloužící ke tvoření tzv. s l o v e s n ý c h j m e n : infinitivů, participií a absolutiv (gerundií). Na rozdíl od ostatních slovesných tvarů (tzv. finitních) chybějí „slovesným jménům“ gramémy osoby a způsobu; gramémy času a diateze naproti tomu zůstávají namnoze zachovány, k nim pak přistupují transformační gramémy „infinitiv“, „adjektivizátor“ (ve spojení s gramémy rodu, čísla a pádu) nebo „adverbizátor“ (§ 6.1.2). Např. lat. sufix *-ri* lze pokládat za spojitou realizaci morfémů „infinitiv“, „prézens“ a „pasívum“, sufix *-ns* (v lat. *legens* apod.) za spojitou realizaci morfémů „prézens“, „aktivum“, „adjektivum“ a „nominativ sg.“, sufix *-ouc* (v č. *nesouc* apod.) za spojitou realizaci morfémů „prézens“, „aktivum“, „adjektivum“, „femininum“ a „singulár“ atd.

7.6.4 Infinitiv je v podstatě slovesné substantivum (ustrnulý pád slovesného substantiva). Váže se k predikátu jako jeho „určení“ (S, O, Adv), anebo současně k predikátu a jeho aktantu (S, O) jako „doplňk“. Jako subjekt funguje infinitiv poměrně zřídka: č. *loupiti není koupiti*, lat. *laudari iuvat* apod. Častěji funguje infinitiv jako „přímý“ objekt: *chtěl psát, zakazují mu číst* apod. Nejčastěji však infinitiv zastupuje „nepřímý objekt“ (Adv): *poslal mě koupit..., rozhodl se odejít...* Tomu odpovídá vazba infinitivu v některých novoindoevropských jazycích: infinitiv tam bývá doprovázen částicí (předložkou), jež charakterizuje „nepřímý objekt“. V angličtině je obligátním příznakem infinitivu předložka *to*, v němčině je infinitiv velmi často doprovázen předložkou *zu*, ve francouzštině předložkou *à* apod. – O doplňkové vazbě infinitivu můžeme mluvit v těch případech, kdy infinitiv funguje jako gramatický objekt řídicího slovesa, zároveň však i jako logický predikát jména, které funguje jako objekt téhož řídicího slovesa: č. *viděl chlapce lézt přes plot*. Takováto vazba se těšila velké oblibě v latině („akuzativ s infinitivem“): *video amicum venire* „vidím přítele přicházet (= jak přichází)“, *amicus scribit patrem suum iam venisse* „přítel píše svého otce již býti přišedšího (= že jeho otec již přišel)“, *scimus omnia mutari* „víme všechno se měnit (= že se všechno mění)“ apod. Infinitiv se v latině mohl vztahovat i k podmětu řídicího slovesa (vazba nominativu s infinitivem): *amicus venisse dicitur* „přítel přišedší býti se říká (= říká se, že přítel přišel)“ apod.

7.6.5 Participium je vlastně slovesné adjektivum: gramaticky se váže jako atribut ke jmenným členům věty (S, O), jejichž je logickým predikátem. Participium, které funguje výlučně jako přívlastek, ztrácí ovšem zpravidla charakter vedlejšího predikátu a poklesá na pouhé přívlastkové adjektivum. To se někde projevilo i formálně: č. *nesa, nesouc* → *nesoucí*. Zajímavější jsou ze syntaktického hlediska ty případy, kdy participium (v češtině „přechodník“) funguje zároveň jako příslovečné určení predikátu, tedy jako „doplňk“: č. *vedoucí, znaje nesnadnost svého úkolu, počínal si velmi opatrně* (= protože znal), *chlapec, spatřiv hračku, radostně vykřikl* (= když spatřil), lat. *puer laudatus gaudet* „hoch, byv pochválen, raduje se (= jestliže byl pochválen)“, *mendaci homini ne verum quidem dicenti credimus* „lháři ani pravdu říkajícímu nevěříme (= ani když říká pravdu)“ apod. Ve staroindoevropských jazycích se participium mohlo vázat jako gramatický přívlastek i ke jménu fungujícímu jako příslovečné určení. Tak vznikly typické vazby „nespojitého participia“, zastupující vedlejší věty příslovečné – latinský ablativ absolutní, řecký genitiv absolutní apod. Např. lat. *incipiente vere florent rosae* „začínajícím jarem kvetou růže (= když začíná jaro)“, *nautae terra conspecta exsultaverunt* „plavci zemí spatřenou zajásali (= když spatřili zemi)“ apod.

7.6.6 *A b s o l u t i v u m* je slovesné adverbium: funguje jako příslovečné určení slovesného predikátu. Tomu odpovídá i jeho vazba: na rozdíl od infinitivu (kde jde o rekcii) a participia (kongruence) se absolutivum pouze přimyká (§ 7.5.12) k predikátu a zároveň i k některému jmennému členu věty. Charakter absolutiva mají např. ruské přechodníky (nemění se v rodě a čísle jako přechodníky spisovné češtiny) a francouzský „gérondif“ (např. *en entrant, Marie trouva le déjeuner prêt* „vstupujíc, našla M. oběd hotový“). Zejména se však s absolutivy setkáváme v indické větvi indoevropských jazyků (v sanskrtu i v novindických j.). Typickým příkladem může být sanskrtská věta *tac chrutvī tena brāhmaṇena grāhamadhye praviśya pustakam śnātam* „to uslyšev tím bráhmaṇem dovnitř-domu vstoupiv kniha přinesena (= bráhmaṇ, když to uslyšel, vstoupil do domu a přinesl knihu)“. Tuto zvláštnost indických jazyků přičítáme substrátovému vlivu drávidských jazyků, v nichž je užívání absolutiv (neohebných participií) velmi rozšířeno. Podobně je tomu ostatně i v mnoha jiných neindoevropských jazycích (např. v altajských): absolutivní vazby představují běžný způsob vyjádření vedlejší predikace, kdežto pravé vedlejší věty se tu vyskytují jen zřídka.

7.7 Obligátní složkou každé výpovědi je tzv. *m o d a l i t a*, tj. vztah mluvícího k obsahu výpovědi. Modalitu výpovědi můžeme pokládat za zvláštní kategorii, tvořenou gramémy, jež nejsou vázány na jediný sémém, nýbrž představují složku celé výpovědi (hloubkové struktury věty). Kategorii modalit v užším smyslu tvoří tři takovéto gramémy: „sdělení“, „otázka“ a „žádost“. Modalita v širším smyslu zahrnuje ještě další nuance: „sdělení prezentované jako realita“, „sdělení prezentované jako možnost“, „nutnost subjektivní (= žádost)“, „nutnost objektivní“ apod. Již z těchto několika poznámek je patrné, že ani modalita v užším smyslu, ani v širším smyslu se nekryje s gramatickou kategorií modu (§ 6.8).

7.7.1 K označení modalit slouží formální prostředky různého druhu: intonace (§ 3.9.2), slovosled, pomocná slova (*zda, ať, snad...*), ale také tzv. modální slovesa (*muset* apod.). Afixy označující modalitu přistupují k přísudkovému slovesu: jde tu především o afixy gramatické kategorie způsobu (§§ 6.8n.). Mluvíme-li o modalitě v širším smyslu, je třeba uvést též případy, kdy afix slovesného jména slouží jako výraz objektivní nutnosti: lat. *g e r u n d i v u m* (*laudandus* „ten, který musí být chválen“) a podobné formy v dalších jazycích.

7.7.2 Výpovědi obsahující gramém „sdělení“ odpovídá *o z n a m o v a c í* věta. Oznamovací věta má konkluzivní intonaci (kadenci – § 3.9.3). K dalšímu odstínění modalit slouží jednak modální gramémy (indikativ, kondicionál, konjunktiv... – § 6.8.1), jednak částice (*snad...*) a modální slovesa (něm. *dürfen, müssen* apod.). Věta realizující *z á p o r n o u* výpověď obsahuje zápornou částici (*ne...*), příslovce (*nikde...*) nebo zájmeno (*nikdo...*); některé jazyky připouštějí kumulaci těchto prostředků (č. *nikdo nic neví*), jinde zase může být v jedné větě jen jediný zápor (něm. *niemand weiss etwas*) a dva zápory se navzájem ruší (lat. *nemo nescit* „každý ví“).

7.7.3 Výpovědi obsahující gramém „otázka“ odpovídá *t á z a c í* věta. Tázací věty jsou dvojího druhu: věty bez tázací částice (tázacího zájmena) mají nekonkluzivní intonaci (antikadenci), věty s tázací částicí (nebo s tázacím zájmenem) mají zpravidla konkluzivní intonaci. Užití tázací částice je v některých jazycích závazné (např. hind. *kyā*). Modální gramém: zpravidla indikativ, někdy může nastoupit též konjunktiv (vyjadřuje váhání, nejistotu – např. v latině). V jazycích s pevným slovosledem (§ 7.5.2) se v otázce nezřídka mění pořadí slov: něm. *er ist schon gekommen* „už přišel“ – *ist er schon gekommen?* „už přišel?“.

7.7.4 Výpovědi obsahující gramém „žádost“ odpovídá *ž á d a c í* věta. Žadací věty se dále dělí na věty rozkazovací a přací. Pro *r o z k a z o v a c í* větu je charakteristický gramém „imperativ“; intonace konkluzivní. Pro *p ř a c í* větu je charakteristické užití jistých částic (*kěž...*); intonace konkluzivní (jistá její varianta). Co se týká gramémů, má čeština, ruština aj. v přací větě indikativ, příp. kondicionál. Latina, němčina, francouzština aj. kladou naproti tomu konjunktiv. Pro němčinu (a některé další jazyky) je rovněž typické užívání modálních sloves (*möge er wissen* „kěž by věděl“). Řečtina, sanskrt a jiné staroindoevropské jazyky kladou v přací větě optativ.

7.8 Struktura konkrétní věty není ovšem v plném rozsahu předurčena větnými vzorci, o nichž tu byla řeč: důležitou úlohu zde hraje tzv. *a k t u á l n í* *č l e n ě n í* *v ě t y* (aktualizace). Podstata aktualizace spočívá ve zvláštním zdůraznění některého větného členu, jenž se takto stává „jádnem výpovědi“:

Můj přítel mi daroval knihu. (jv = základní větný člen *daroval*)

Knihu mi daroval můj přítel. (jv = subjekt *přítel*)

Můj přítel mi daroval právě knihu. (jv = objekt *knihu*)

Formálními prostředky aktualizace jsou slovosled (v jazycích s neobligátním pořadím větných členů – § 7.5.2), větný přízvuk (§ 3.10.2), zvláštní slova (příslovce, částice) a v některých jazycích (paleosibiřských, japonštině) dokonce zvláštní afixy.

7.9 Při analýze textu (zejména většího rozsahu) musíme konečně věnovat pozornost jeho rozčlenění v roviny poněkud jiného druhu, než jsou ty, o nichž jsme dosud jednali. Každá promluva totiž obsahuje informace trojího druhu: (1) základní sdělení uskutečněné systémovými prostředky jazyka, (2) informaci (záměrnou nebo nezáměrnou) o mluvící osobě (autoru písemného sdělení) a (3) vyjádření jejího citového zaujetí v daném okamžiku. Na základě toho doporučují někteří lingvisté rozlišovat tři roviny promluvy: (1) reprezentativní, (2) prezentativní a (3) expresivní. O mluvící osobě informuje především sám její hlas (resp. písmo), výslovnost jednotlivých hlásek – individuální varianty fonémů (resp. pravopis), dále výběr slov (zvláště synonym § 5.2), stavba vět (výběr větných vzorců jednoduchých nebo složitějších) apod. O citovém zaujetí informuje mj. výběr variant větných intonací, větný přízvuk, ale také výběr slov (expresivně zbarvených) aj. K tomu ovšem přistupuje ve všech rovinách informace mimojazyková, doplňující mnohdy kusé sdělení: objektivní situace v okamžiku promluvy, vzezření mluvící osoby, mimika a gestikulace apod.

7.10 V poslední době věnuje lingvistika pozornost i formální výstavbě větších celků, než je věta (tzv. nadvětných celků). Mezi větami tvořícími souvislý text existují totiž jisté formální vazby (při odkazování na obsah předcházející věty apod.). Bádání tohoto druhu se nazývá textová lingvistika (lingvistika promluvy).

L i t e r a t u r a k e k a p . V I I

Bechert 1973; Čermák 1994; Dressler 1973; Grepl–Karlík 1986; Hockett 1959, s. 147–270; Horecký 1978, s. 71–90; Chomsky 1966; Klimov 1973; Le langage, s. 249–270; Maslov 1987, s. 167–185; Milewski 1969, s. 93–114; Mluvnice češtiny 3 (skladba; další literatura uvedená na s. 717–727), Palek 1989, s. 155–

214; Revzin 1977, s. 165–201; Sgall 1986; Šmilauer 1966; Tesnière 1959; Zimek 1980; Zvegincev 1976.

VIII JAZYK A SPOLEČNOST

8 Vznik lidské řeči a její vývoj je nerozlučně spjat s vývojem lidské společnosti. Touto tzv. sociolingvistickou problematikou („vnější historií“ jazyků) se chceme zabývat v následujících odstavcích. Úvodem bude věnováno několik poznámek problému vzniku lidské řeči.

8.1 Otázkou „jak člověk začal mluvit?“ se lidé zabývali již odedávna. Vznik lidské řeči byl – podobně jako jiné nesnadno vysvětlitelné věci – spojován s působením nadpřirozených sil: náboženské mýty různých národů vidí v jazyce „dar bohů“. Bůh podle nich naučil člověka mluvit nebo jej aspoň obdařil schopností naučit se mluvit. V biblickém Starém zákoně se dokonce setkáváme s mýtem vysvětlujícím různost jazyků: bůh prý zmátl lidem jazyky, protože chtěli postavit věž sahající až do nebe („babylónská věž“). Nicméně existovali již ve starověku i filozofové, kteří se pokoušeli o vědecké řešení otázky původu lidské řeči (Démokritos, Lucretius). Řecké filozofy zajímala zejména otázka, zda slova mají svůj význam od přírody („fysei“), nebo zda významy byly dány dohodou mezi lidmi („thesei“).

8.1.1 Od počátku 18. století vznikla řada vědeckých hypotéz o vzniku lidské řeči. Mnohé z prací věnovaných této otázce mají ovšem diletantský charakter; otázka totiž poskytuje příliš volné pole pro fantazie nejrůznějšího druhu. Z velkého počtu vědeckých a polovědeckých teorií uvádíme aspoň tyto: **I n t e r j e k č n í** teorie spatřuje počátek lidské řeči ve zvucích emočního rázu, jimiž pračlověk samovolně vyjadřoval v určitých situacích své pocity. První „slova“ byla tudíž citoslovce (reflexní výkřiky vyjadřující údiv, hněv, bolest apod.), příp. náhodné výkřiky při spatření jistých předmětů apod. Postupem doby se z těchto samovolných zvuků staly názvy příslušných jevů. – **O n o m a t o p o i c k á** (zvukomalebná) teorie spojuje naproti tomu vznik řeči s napodobováním hlasů zvířat a jiných zvuků, které pračlověk slyšel v okolní přírodě (šumění lesa, hvízdání větru, zurčení potoka apod.). Z takovýchto zvuků se postupně vyvinula slova – názvy příslušných předmětů. – **S y n e r g a s t i c k á** teorie vidí počátek lidské řeči v reflexních výkřicích, jimiž pračlověk doprovázel kolektivní pracovní úkony (výkřiky toho typu jako naše „hej-rup!“). – Podle některých lingvistů nebyla první řeč zvuková: zvukovou řeč prý předcházela řeč p o s u n k o v á. Tato teorie se zakládá na zjištění, že tzv. primitivové užívají posunků (gest) v daleko větší míře než civilizované národy. Je však třeba zdůraznit, že všechny tyto kmeny mají vedle posunků i plně vyvinutý zvukový jazyk.

8.1.2 Řešení tohoto problému je přirozeně spjata s velkými nesnázemi. Člověk začal mluvit v pradávnejší minulosti (před několika desítkami tisíců let); vzhledem k tomu, že nejstarší jazykové památky jsou staré sotva pět tisíc let, nelze z nich dělat závěry o tom, jak mluvil pračlověk. Totéž platí o jazycích kmenů, jež dosud žijí v prvobytném zřízení: tyto jazyky mají za sebou stejně dlouhý vývoj jako jazyk národů se starou civilizací. K řešení otázky původu řeči nemůže přispět ani historickosrovnávací jazykověda (rekonstrukce prehistorických vývojových fází má své meze, které nelze překročit). Poměrně významné jsou zato údaje získané studiem dětské řeči. Nelze ovšem pominout tu skutečnost, že dítě si řeč nevytváří, ale pouze napodobuje to, co slyší od lidí ve svém okolí. Tyto těžkosti nás nicméně neopravňují k tomu, abychom otázku původu řeči pokládali zhora za neřešitelnou. Jde ovšem o interdisciplinární problém, jímž se vedle jazykovědy musí zabývat i antropologie, psychologie, zoologie, prehistorická archeologie a další obory.

L i t e r a t u r a k §§ 8–8.1.2

Drexel 1951/1952; Hockett 1959, s. 570–586; Leonťjev 1963; Meier 1979, s. 17–36; Morávek 1969; Panov 1987; Stam 1976.

8.2 Součástí problematiky původu lidské řeči je otázka, zda vznikla na jednom místě (monogeneze řeči), nebo na několika místech nezávisle na sobě (polygeneze řeči). Současná věda se kloní spíše k druhému názoru. Ať už tomu bylo jakkoli, zůstává nezvratnou skutečností, že již na samém prahu dějin existovalo na zemi velké množství různých jazyků. Je dokonce nemožné zodpovědět otázku, zda se jejich počet od té doby zvětšil nebo zmenšil. Na jedné straně totiž neustále docházelo k diferenciaci jazyků (a tím ke zvyšování jejich počtu), na druhé straně však probíhala jejich integrace – jazyky se vzájemně sblížovaly, příp. zanikaly. Těmito dvěma základními procesy ve vnějších dějinách jazyků se budeme podrobněji zabývat v dalších odstavcích.

8.2.1 Diferenciace (divergentní vývoj jazyků) je způsobena nejednotností vývoje (hláskového, gramatického, sémantického), k níž nutně dochází při každém větším teritoriálním rozšíření jazyka: změny ve struktuře téhož jazyka neprobíhají shodně ve všech oblastech, kde žijí jeho uživatelé. Tomuto vývoji napomáhal nedostatek komunikací a tím i styku mezi jednotlivými oblastmi, politická roztržičnost, zejména však úplné přerušení styku mezi jednotlivými částmi uživatelů téhož jazyka v důsledku odchodu (migrace) do vzdálenější oblasti (srov. §§ 8.3.1n.). Zábranou diferenciačního procesu je existence celonárodního spisovného jazyka: jen tam, kde toto jednotící pouto chybí, dochází snadno k diferenciaci.

8.2.2 Diferenciace vede ke vzniku dialektů (nářečí), z nichž se časem (zvláště při teritoriální odloučenosti) mohou vyvinout samostatné jazyky. Typický příklad takového vývoje skýtají románské jazyky: lidová latina, zanesená římskými kolonisty do jednotlivých provincií (Galie, Hispánie, Dácie...), se po rozpadu římského impéria vyvíjela v každé z těchto oblastí jinak. Z latinských nářečí provincií se postupem doby vyvinuly samostatné jazyky: diferenciaci latiny vedla ke vzniku francouzštiny, italštiny, španělštiny a dalších románských jazyků.

8.2.3 Jazyky vzniklé diferenciací jednoho původního jazyka nesou zpravidla zřetelnou pečeť společného původu. Tak je tomu u románských jazyků, jejichž vzájemnou příbuznost pozná ještě dnes – 1 500 let po rozpadu římské říše – i neodborník. Stejně svědčí o společném původu nápadná vzájemná podobnost slovanských, germánských aj. jazyků, i když jejich společný základ není dochován (jako je tomu v případě románských jazyků). Hypotéza o společném základu – tzv. prajazyce – představuje v takových případech jediné možné vysvětlení nápadných shod mezi zkoumanými jazyky, shod, jež jsou tím větší, čím starší památky jazyků zkoumáme. Srov. dále §§ 11n.

8.2.4 Názorné poučení o tom, jak probíhá diferenciační proces, poskytuje v mnoha případech dialektologie, speciální jazykovědné odvětví, zabývající se výzkumem teritoriálních dialektů. Výzkum dialektů patří k aktuálním úkolům jazykovědy: v současné době se nářeční rozdíly všude stírají (probíhá integrace dialektů – § 8.3.10), a proto je třeba, aby byl urychleně zachycen aspoň současný (již dosti narušený) stav teritoriálních dialektů. S prací na dialektologickém průzkumu bylo v řadě zemí započato již v minulém století, nikde však nebyl proveden tento výzkum do všech detailů.

8.2.5 Z dialektologického bádání vzešla také metoda jazykového zeměpisu (§ 1.5.2). Její podstata spočívá v zaznamenávání jazykových jevů na mapách, a to nejčastěji pomocí tzv. izoglos, tj. čar ohraničujících na mapě oblasti určitých fonetických změn, výskytu určitých slov apod. Při současném zachycení řady nářečních jevů vzniká na mapě charakteristický obraz: izoglosy na jedné straně splývají (tvoří svazky), na druhé straně se kříží a rozbíhají. Svazky izoglos tvoří hranice nářečí; některé izoglosy však přesahují tyto hranice, zasahují i na území jiných nářečí. Jiné opět zasahují jen část území jednoho dialektu apod. Na základě toho se došlo k zajímavému závěru: změny (inovace) fonetické, lexikální aj. vycházejí z určitého centra a šíří se jako vlny na vodě, do níž byl vhozen kámen („teorie vln“). Se vzrůstající vzdáleností od centra „vlna“ slábne, až úplně mizí: mnohé změny provedené v centru jazykového areálu nezasáhly jeho okraj. Proto bývají okrajové dialekty často archaičtější než dialekty centrální. Okrajové dialekty jsou ovšem mnohdy zasaženy vlnou (inovací) vycházející z jiného centra a tvoří tak často jakýsi přechod mezi dvěma příbuznými jazyky (nářečními skupinami). Tak např. skupina slováckých (moravskoslovenských) nářečí představuje přechodný dialekt československý, piemontské nářečí italštiny tvoří přechod od italštiny k francouzštině apod.

8.2.6 Jazyky lidstva se nevyvíjely izolovány jeden od druhého: zároveň s kontakty společenských skupin (rodů, kmenů, národností, národů) dochází i k neustálému kontaktu jejich jazyků; není jazyka, v němž by se nedaly najít stopy působení jiných jazyků. Vzájemný kontakt jazyků vede nevyhnutelně k jejich sbližování – k jazykové integraci (konvergentnímu vývoji jazyků). Jazykový kontakt (jazyková interference) se přitom projevuje v různých složkách jazykového systému.

8.2.7 Jazyková integrace je proces neobyčejně mnohotvárný: někdy vede k úplnému splývání dvou jazyků, jindy se projeví v přejetí několika málo slov. Stupeň integrace souvisí se společenskými podmínkami jazykového kontaktu. K nejintenzivnějšímu kontaktu dochází při soužití dvou jazyků v rámci jednoho politického celku (státu, kmenového svazu apod.). Příčinou takového soužití bývá nejčastěji násilný akt: zotročení jednoho kmene druhým, zábor cizího území, vysílání kolonistů do porobené země, někdy však též dobrovolné přijímání cizích kolonistů.

8.2.8 Soužití dvou jazyků na jednom území může vést v průběhu doby k jejich úplnému splynutí – k jazykovému míšení. Termín „míšení“ není ovšem zcela přesný: v historické době šlo vždy o pohlcení jednoho jazyka druhým (srov. dále § 8.3.1). Vítězný jazyk si ponechává podstatné rysy své struktury, přejímá však ze zanikajícího jazyka část slovní zásoby, příp. některé derivační afixy a syntaktické vazby; rovněž jeho zvukový systém více nebo méně podléhá vlivu zvukového systému zanikajícího jazyka. – Zanikající jazyk označují jazykovědci termíny substrát nebo superstrát (mluví o substrátových nebo superstrátových vlivech ve vítězném jazyce).

8.2.9 Substrát je jazyk podmaněné (domorodé, autochtonní) národnosti, který byl pohlcen jazykem národnosti podmanitelské. Případů tohoto druhu lze najít velké množství: není snad území, kde by v průběhu vývoje nedošlo ke střídání jazyků. V římském impériu došlo k rozsáhlé latinizaci (romanizaci) obyvatelstva podmaněných území: v Galii přejali latinský jazyk Keltové, v Hispánii Iberové, v Dácii Dákové apod. Substrátem francouzštiny jsou tudíž keltské dialekty, substrátem španělštiny je mj. iberština, substrátem rumunštiny dáčtina atd. (různost substrátu také zřejmě přispěla k diferenciaci románských jazyků).

Podobně působil v arménštině substrát jihokavkazský, v indických jazycích substráty drávidské a austroasiatské, v maďarštině substrát slovanský, v ruštině (zvl. v severních nářečích) substrát ugrofinský, v jihoamerické španělštině substráty americké (indiánské) apod.

8.2.10 Historie lidstva však zná i mnoho takových případů, kdy dobyvatelé přijali jazyk porobené národnosti, na jejímž území se usadili. Příčina této asimilace tkví obyčejně ve velké početní převaze podmaněných, v jejich kulturní nadřazenosti apod. Zanikající jazyk dobyvatelů nazýváme *s u p e r s t r á t*. Nadmíru poučné příklady působení superstrátů skýtá historie angličtiny. Na půdě britských ostrovů proběhlo několikanásobné jazykové míšení: Ještě před historicky doloženými Kelty obývaly Británii kmeny, jejichž jazyk byl patrně příbuzný s jazykem hispánských Iberů. V době římské nadvlády podlehlí britští Keltové částečně romanizaci. Od 5. století n. l. byly keltské jazyky (i s latinou) z větší části vytlačeny západogermánskými nářečemi anglosaských dobyvatelů. V 9.–11. století trpěla Anglie nájezdy ze Skandinávie. Dánové a Norové se dokonce na čas zmocnili vlády nad Anglií; značný počet příslušníků těchto národností se tehdy usadil v Anglii, byl však v poměrně krátké době asimilován. V 11. století se Anglie stala kořistí francouzských Normanů. Francouzština byla pak po 3–4 století jazykem královského dvora, vyšší šlechty a duchovenstva, řečí správy, soudů apod. Nakonec však přijaly i špičky feudální společnosti domácí germánský jazyk: angličtina si udržela svůj základní germánský charakter, i když podlehla vlivu tří substrátů (předkeltského, keltského a latinského) a dvou superstrátů (severogermánského a francouzského). Obzvláště silný byl vliv francouzský, jenž se projevil zejména v lexiku.

8.2.11 Románské jazyky naopak podlehly působení superstrátů germánských: po pádu římské říše se zmocnily vlády nad většinou provincií germánské národnosti (Frankové, Burgundové, Vizigóti, Ostrogóti, Langobardi aj.) Jak v Itálii, tak i Galii a na Iberském poloostrově však byli germánští dobyvatelé asimilováni románským obyvatelstvem. Vliv germánských superstrátů se projevil zejména ve slovníku (vojenská terminologie apod.) a ve fonologických systémech. Ze slovanských jazyků je třeba uvést bulharštinu: název Bulhaři příslušel původně turkotatarskému kmeni, jenž ovládl v 7. století n. l. Slovany usídlené v jihovýchodní části Balkánského poloostrova. Během tří století byli tito dobyvatelé úplně asimilováni slovanským obyvatelstvem (jež se nedlouho předtím navrstvilo na starší obyvatelstvo thrácké, z větší části již romanizované nebo grecizované).

8.2.12 O takovém vzájemném působení, jež nevede k zániku jednoho jazyka (k jazykovému míšení), užíváme někdy termínu *a d s t r á t*. K adstrátovému působení dochází buď v rámci jednoho státního celku (soužití dvou národností nemusí vést k asimilaci – srov. poměry v Belgii nebo ve Švýcarsku), anebo také při okrajových stycích v pomezí oblasti, při stycích obchodních apod. V tom smyslu lze mluvit o německém adstrátu v češtině a polštině, o tureckém adstrátu v jazycích balkánských Slovanů (kteří žili po několik století pod tureckou nadvládou) apod. Konečně může jít o působení cizího literárního („učného“) jazyka (kulturní adstrát): vliv latiny na většinu evropských jazyků, řecké a zvláště církevněslovanské vlivy v jazycích východních a jižních Slovanů aj.

8.2.13 Zvláštní případ jazykové integrace představuje vznik tzv. jazykových svazů. *J a z y k o v ý s v a z* je takové společenství několika jazyků, jež vzniklo teprve druhotně – integrací (na rozdíl od jazykové rodiny nebo její větve, jež představují primární jazykové společenství, vzniknuvší diferenciací společného prajazyka). Při vytváření společných jevů (inovací hláskových, mluvnických a lexikálních), charakterizujících jazykový svaz, mohou

současně působit různé faktory: společný substrát, společný superstrát nebo adstrát, kulturní společenství atd. Tak např. jazyky národů obývajících Balkánský poloostrov (rumunština, bulharština, makedonština, albánština, novořečtina) mají řadu typických rysů (člen, chybění infinitivu aj.), jež nejsou zděděny z indoevropského prajazyka, ale vznikly teprve sekundárně. Srov. dále § 9.2.

8.3 Celkový vývoj jazyků představuje složitou souhru obou základních vývojových procesů – diferenciaci a integraci. Sledujeme-li vývoj jednotlivých jazyků, ukazuje se, že v jistých jeho fázích převládá diferenciaci, v jiných integraci.

8.3.1 Jazyky prvobytně p o s p o l n é h o o b d o b í měly všeobecně jen malý počet uživatelů – jednotlivé rody, později kmeny měly zpravidla svůj vlastní jazyk. Kmenové jazyky existují ještě dnes v různých oblastech světa: v Jižní Americe, Austrálii, Oceánii aj. nacházíme jazyky, jimiž mluví jen několik desítek nebo stovek osob a jež jsou přitom nesrozumitelné příslušníkům jiných kmenů. – V prvobytné společnosti dochází často k jazykové diferenciaci: při nedostatku lovišť nebo půdy migruje část kmene do nových sídel a vytváří tak nový kmen. Toto rozštěpení kmene je přirozeně doprovázeno jazykovou diferenciací. Na druhé straně docházelo v prvobytné společnosti k integracím: při slučování rodů v jeden kmen, při spojování kmenů v kmenový svaz. Zdá se, že tyto „primární“ integrace měly poněkud jiný charakter než míšení probíhající v historické době: šlo tu snad o skutečné splynutí dvou jazyků, jehož výsledkem byl nový, kvalitativně odlišný jazyk.

8.3.2 S rozpadem prvobytné společnosti vznikají kmenové svazy; dělba práce, rozvoj zemědělství a vznik společenských tříd vedou k větší stabilitě obyvatelstva na určitém území. Za těchto podmínek se některé kmenové svazy přetvářejí v národnosti; kmenové jazyky (dialekty) se přitom sblíží a vytvářejí jazyky národnostní. Typický příklad vývoje národnostního jazyka poskytuje stará řečtina: rozdíly mezi původními kmenovými (lokálními) dialekty se postupem času stírají a vzniká společný jazyk řecké národnosti („koiné“). Podobný vývoj – ovšem za poněkud jiných podmínek – proběhl ve starověké Itálii. Ta představovala v raných dobách pestrou mozaiku jazyků a dialektů různého původu (jazyky „italické“, keltské, venetština, messapština, řečtina, etruština atd.). Jeden z italských kmenových dialektů – latina – překryl nejdříve příbuzné italské dialekty (přitom přejala latina jisté množství lexikálních prvků), potom vytlačil i jazyky vzdáleněji příbuzné (keltštinu aj.) nebo nepříbuzné (etruštinu aj.).

8.3.3 Doba s t a r o v ě k u je charakterizována rozsáhlou jazykovou integrací: v Přední Asii pohltila aramejščina řadu příbuzných semitských jazyků. Řečtina se rozšířila na Balkáně a v Malé Asii (vytlačila jazyky anatolské, zčásti též thrácké a illyrské), pronikala též do jižní Itálie a na Sicílii (tyto oblasti však později podlely romanizaci). Zcela mimořádných rozměrů nabylo rozšíření latiny: oblast, kde se na konci starověku mluvilo převážně latinsky, značně přesahovala dnešní evropské území románských jazyků (patřila k ní mj. severní Afrika, Británie, alpské země, Panonie, Dalmácie, Moesie aj.). – Řečtina a zvl. latina mají dost blízko k pozdějším národním jazykům (§ 8.3.7), především v tom, že vytvořily pevnou literární normu, užívanou také jako hovorový jazyk vyšších společenských vrstev.

8.3.4 Rozklad otrokářského řádu (rozpad velkého centralizovaného státu, jež tento řád vytvořil) znamená konec integračního procesu a začátek nových diferenciací. Na troskách římského impéria vznikly feudální státy, ovládané jednotlivými germánskými národnostmi.

Románské obyvatelstvo těchto států prokázalo pozoruhodnou vitalitu, neboť během krátké doby pohltilo (aspoň ve většině případů) nepřilíš početnou vrstvu germánských dobyvatelů (§ 8.2.11). Rozrušení politické a hospodářské jednoty ovšem vedlo k samostatnému vývoji latiny v těchto jednotlivých státech (§ 8.2.2). Po jistém přechodném období se vytvořila typická struktura raně feudálního státu, jenž představoval volný svazek feudálních celků nižšího řádu (vévodství, hrabství aj.). Tato politická roztržičnost byla příčinou nové diferenciaci – vzniku nových, tzv. *teritoriálních dialektů*. Platí to zejména o románských jazycích: např. hranice francouzských dialektů se kryjí s hranicemi starých feudálních teritorií (vévodství a hrabství).

8.3.5 Poněkud jiná situace byla u těch národností, kde otroctví nikdy nenabývalo charakteru převládajícího výrobního vztahu a kde feudální společnost vyrůstala přímo z prvobytného řádu (u Slovanů, západních a severních Germánů aj.). Na přechodu k feudálnímu řádu tu dochází – v souvislosti se vznikem státu – k větší nebo menší integraci kmenových dialektů. Později v důsledku feudálního drobení dochází k nové jazykové diferenciaci: vznikají teritoriální dialekty, jejichž hranice se namnoze nekryjí s hranicemi starých dialektů kmenových. Tak tomu bylo u východních Slovanů a zčásti též i u nás. U západních Germánů byly rozdíly mezi kmenovými dialekty podstatně větší než u Slovanů. Hlavní skupiny německých nářečí v podstatě odpovídají starým kmenovým celkům (nářečí bavorská, alemanská, franská, dolnosaská atd.), i když v souvislosti s feudálním rozdrobením země a s kolonizací došlo k četným přesunům a ke vzniku nových nářečních skupin (nářečí rakouská, hornosaská aj.). Rovněž anglické teritoriální dialekty (ustálivší se ve středoanglickém období) uchovávaly některé rysy anglosaských kmenových dialektů. – *N á r o d n o s t n í j a z y k y* středověku tedy představovaly volný svazek teritoriálních dialektů. Ty se mnohdy uplatnily i v písemných projevech (literárních i správních), hlavním spisovným (literárním) jazykem však byla latina, resp. církevní slovanština. I když v řadě evropských zemí vznikají už v této fázi nadnářeční literární jazyky, přece zůstávají ještě omezeny žánrově nebo územně (a ovšem i sociálně) a nemají povahu normy nadřazené dialektům.

8.3.6 Na přechodu od feudalismu ke *k a p i t a l i s m u* se národnosti přetvářejí v národy. *N á r o d* je specifický jev jistého historického období – období vznikajícího kapitalismu. Totéž platí o národním jazyce, jednom z charakteristických znaků národa: národní jazyky vznikají teprve na přechodu od feudálního ke kapitalistickému řádu, v souvislosti se vznikem moderních národů. Tuto historickou (politickou) podmíněnost útvaru označovaného jako „národní jazyk“ je třeba mít na paměti při vymezení pojmů „jazyk“ a „dialekt“. Z hlediska diachronické jazykovědy totiž zpravidla užíváme termínu „dialekt“ o jazykových útvarech blíže příbuzných (mluvíme např. o češtině a ruštině jako o „slovanských dialektech“), termínu „jazyk“ pak o útvarech jen vzdáleně příbuzných nebo nepříbuzných. Toto úzce lingvistické kritérium může ovšem vést k omylům: čeština a slovenština nebo ruština a ukrajinština jsou si navzájem velmi blízké (jejich uživatelé se mezi sebou bez obtíží dorozumějí), nepochybně bližší než nářečí hornoněmecká a dolnoněmecká. Přesto pokládáme češtinu a slovenštinu, ruštinu a ukrajinštinu za samostatné národní jazyky, kdežto bavorština, dolnosaská atd. jsou pouhé dialekty jednotného německého jazyka (jenž ovšem slouží několika národům!). Historický vývoj totiž vedl ke zformování národů českého, slovenského atd. na jedné straně, ale jediného (aspoň do 19. století) německého národa na straně druhé. V souvislosti s tím se ustálily i příslušné národní jazyky. Termíny „jazyk“ a „dialekt“ tu přestávají být měřítkem jazykové příbuznosti. Jejich hodnota je ostatně v tomto směru více než sporná: tam, kde chybějí jiná kritéria (etnická, kulturní, politická), je přesné rozlišení

příbuzných jazyků a dialektů prakticky nemožné (vzájemná srozumitelnost je velmi nespolehlivé kritérium!). Tato okolnost mj. činí nemožným stanovit přesný počet jazyků světa (§ 9).

8.3.7 Na sklonku feudalismu nastává prudký rozvoj výroby a obchodu, přibývá městského obyvatelstva a vzrůstá význam měst jako kulturních a hospodářských středisek; vznikají silné centralizované státy (absolutní monarchie). V souvislosti s těmito procesy, připravujícími nástup nového společenského řádu, dochází k nové jazykové integraci: jeden z teritoriálních dialektů nabývá výsadního postavení a stává se společným dorozumivacím prostředkem všech příslušníků vznikajícího národa. Tento společný dorozumivací prostředek slouží zároveň jako psaná norma (vytláčuje postupně z funkce hlavního spisovného jazyka latinu, resp. církevní slovanštinu). Ostatní dialekty dostávají vedle něho charakter nižších jazykových útvarů, užívaných nižšími společenskými vrstvami, zejména venkovským obyvatelstvem. **N á r o d n í j a z y k** tedy nepředstavuje pouhý souhrn rovnocenných teritoriálních dialektů (jako jazyk národnostní), ale zahrnuje vedle těchto (dožívajících) dialektů ještě nadřazenou jazykovou formu, sloužící jako dorozumivací prostředek všem příslušníkům národního společenství – **s p i s o v n ý j a z y k** (literární a hovorový). Integrace se tu projevuje jednak v pronikání spisovného jazyka do oblasti ostatních teritoriálních dialektů (čímž se narušuje jejich další vývoj), jednak v tom, že vznikající spisovný jazyk přejímá obvykle prvky ostatních dialektů. Spisovným jazykem se totiž stává nářečí politického nebo kulturního centra dané země, kde se střetávají vlivy různých dialektů (neboť tam přicházejí lidé ze všech částí země, mluvící různými dialekty).

8.3.8 Základem spisovné francouzštiny je pařížské nářečí (nářečí oblasti zvané Isle-de-France), do něhož proniklo nevelké množství prvků jiných francouzských dialektů. V Anglii sehrálo podobnou úlohu nářečí londýnské. Oba tyto spisovné jazyky se v podstatě zformovaly již v 15. až 16. století. Ještě dříve (ve 14. století) vznikla spisovná italština, jejímž základem bylo toskánské nářečí (toskánská Florencie byla tehdy nejvýznamnějším kulturním střediskem Itálie). Ruský spisovný jazyk vznikl v 16.–18. století na základě moskevského nářečí, v němž se střetly vlivy nářečí severních a jižních. Příznačným rysem formace spisovné ruštiny je silná účast prvků starého literárního jazyka – církevní slovanštiny. – Daleko složitější byl vývoj spisovného jazyka v Německu, jež bylo na konci středověku rozdrobeno v množství států a státečků a jež vynikalo obzvláště velkými nářečními rozdíly. Základem celonárodního spisovného jazyka se tu stalo středoněmecké nářečí, užívané v kancelári saských knížat: tohoto kancelářského jazyka použil M. Luther ve svém překladu bible (16. století). V souvislosti s velkou autoritou tohoto biblického překladu pronikl jeho jazyk do všech německých oblastí (nejen protestantských, ale i katolických), přitom však přijal množství jinonářečních, zejména hornoněmeckých prvků. – Umělé zásahy, urychlující vznik a stabilizaci spisovných jazyků, jsou spíše pravidlem než výjimkou. Vedle činnosti jazykových reformátorů (učenců i umělců), jako byli Luther u Němců, Lomonosov u Rusů, Dante v Itálii aj., to byly též dekry panovníků o užívání jednotného jazyka ve státní správě, soudnictví aj. (např. nařízení francouzského krále Františka I. z r. 1539).

8.3.9 Málo typický je vývoj českého národního jazyka. Také u nás došlo v době raného feudalismu k integraci starých kmenových dialektů. Malá rozloha českého státu a jeho převážně centralistický charakter tuto integraci nepochybně urychlily. Již v nejstarších literárních památkách vystupuje čeština jako jazyk na tehdejší dobu neobyčejně jednotný. Základem tohoto literárního jazyka bylo pražské (středočeské) nářečí, kdežto vlivy ostatních

nářečí se uplatnily jen nepatrně (zdá se však, že při formaci spisovného jazyka spolupůsobily tradice církevněslovanského písemnictví, jež u nás žilo až do konce 11. století). V době zesíleného feudálního útlaku (16. až 18. století) došlo k nové diferenciaci, jež posílila nevelké nářeční rozdíly, uchované z dřívějších dob: tak vznikly typické nářeční celky, dožívající až do dneška. Vývoj českého národnostního jazyka v jazyk národní byl v 17. století násilně přerušen pobělohorským útlakem, kdy byla vážně ohrožena sama existence češtiny. Nástup kapitalismu na konci 18. a začátku 19. století vedl k definitivnímu zformování českého národa. Spisovná norma národnostního jazyka však nebyla vytvořena na základě současných dialektů, ale navázala na jednotný literární jazyk 16. století.

8.3.10 Pro poslední dvě století je typická především jazyková integrace. Pokroky v dopravě, industrializace, zintenzívnění styku mezi městem a venkovem, povinná vojenská služba, školní vzdělání, periodický tisk, film, rozhlas a televize – to vše napomáhá šíření spisovného jazyka a vytlačování dialektů. Zajímavým rysem tohoto procesu je vznik tzv. *i n t e r d i a l e k t ů* (polodialektů): rozdíly mezi jednotlivými lokálními dialekty se stírají, některé jejich znaky zanikají a zůstávají zachovány jen základní rysy hláskové, lexikální aj., společné celé nářeční skupině. Tak vznikl u nás interdialekt český („obecná čeština“), hanácký aj. V některých evropských zemích pokročil tento proces ještě dále, takže např. v Anglii lze mluvit jen o lokálních variantách celonárodnostního spisovného jazyka („modified standard“).

8.3.11 V novodobých státech docházelo nejrůzněji k násilné asimilaci menšinových národností: vládnoucí národ vnucuje (pomocí administrativy, škol apod.) svůj jazyk národnostním menšinám. Takovéto poměry vládly v bývalém Rakousko-Uhersku (zvláště v jeho uherské části), císařském Německu, carském Rusku aj.; ale ještě nedávno docházelo k násilné asimilaci ve Španělsku (Katalánci, Baskové), Řecku (Makedonci, Albánci) aj. Národněosvobozenké hnutí bývá spojeno s úsilím o zrovnoprávnění jazyka utlačované národnosti (vzpomeňme např. práce našich buditelů v první polovině 19. století). – Nelítostný národnostní boj ve společnosti vedl někdy dokonce k úplnému zániku (vymření) některých jazyků: polabští Slované podlehli germanizaci, podobný osud stihl staropruský jazyk, kornský jazyk v jihozápadní Anglii ustoupil angličtině apod. (uvedené jazyky zanikly teprve v 17.–18. století!). Řada jazyků zanikla v souvislosti s koloniální expanzí evropských velmocí: angličtina, španělština a portugalština vytlačily v Americe velký počet domácích (indiánských) jazyků úplně z užívání, podobně též angličtina a afrikánština některé domorodé jazyky v jižní Africe apod.

8.3.12 Koloniální správa v některých případech napomáhala jazykové integraci, povyšujíc jeden z kmenových jazyků dané oblasti na univerzální dorozumívací prostředek při stycích s domácím obyvatelstvem. To platí např. o svahilštině ve východní Africe, malajštině v holandské Indonésii aj. V některých koloniálních oblastech vznikly spontánně jakési pomocné jazyky, představující směs lexikálních prvků domácích a evropských jazyků s maximálně zjednodušenou mluvnicí – tzv. *k r e o l s k é* jazyky a *p i d ě i n y*. Tyto termíny vznikly zobecněním dvou konkrétních případů tohoto druhu: kreolština v užším smyslu je jazyk (nebo spíše jazyky) vzniknuvší na bázi francouzštiny v antilské oblasti (Haiti aj.), kdežto pidgin-english vznikla na bázi angličtiny (*pidgin* je zkomolené anglické slovo *business* „obchod“) v oblasti Jihočínského moře. Jazyků tohoto typu bylo zjištěno již několik desítek (též na bázi portugalštiny, španělštiny aj.). Zvláštní význam má pidgin-english (tzv. *beach-la-mar*) v západní Oceánii (Nová Guinea, Melanésie), vyznačující se maximální jazykovou roztržičností. V nově vzniklých státech Papua-Nová Guinea a Šalamounovy ostrovy se jí

dokonce dostalo oficiálního uznání: slouží jako vyučovací jazyk v základních školách, jazyk rozhlasového vysílání apod. (tzv. toko-pisin neboli novomelaněština).

8.3.13 Co se týká perspektiv dalšího vývoje jazyků, lze počítat v blízké budoucnosti se zmenšováním jejich počtu. Jazyky, jimiž mluví jen zcela malý počet osob, jsou patrně odsouzeny k zániku. Některé z nich ustoupí velkým evropským jazykům (např. v Americe), jiné zaniknou v rámci integrace vedoucí ke vzniku národních jazyků (v Asii, Africe aj.). Stále intenzivnější kontakty mezi národy povedou k povlovnému sblížení jejich jazyků, zejména v oblasti lexika. Tento vývoj probíhá již v současnosti: v souvislosti s rozvojem vědy a techniky neustále přibývá mezinárodních termínů. Zda tento vývoj může někdy ve vzdálené budoucnosti vyústit ve splývání jazyků a posléze vést k vytvoření jednotného jazyka lidstva, nelze prozatím předvídat. Potřeba univerzálního dorozumívacího prostředku (všesvětového jazyka) se ovšem pociťuje velmi silně již v současné době. Z prestižních důvodů nemůže tuto funkci plnit žádný z existujících velkých jazyků: proto má v OSN status oficiálních jazyků pět světových jazyků (angličtina, ruština, francouzština, španělština a čínština). Tato potřeba vedla k četným pokusům vytvořit všesvětový jazyk umělou cestou: volapük, esperanto, ido, okcidental, novial aj. Z těchto „umělých jazyků“ (§ 1.1.3) se trvale ujalo pouze e s p e r a n t o. I přes námitky, jež bývají proti umělým jazykům vznášeny, nelze vyloučit možnost, že se esperanto (nebo jiný umělý jazyk) jednou stane univerzálním pomocným dorozumívacím prostředkem v oblasti diplomacie, vědy, sportu apod.

L i t e r a t u r a k §§ 8.2–8.3.13

H a v r á n e k 1963; H o r e c k ý 1982; C h l o u p e k 1971; K r e j č í 1947; *La linguistique*, s. 60–63, 215–223, 305–310; *Le langage*, s. 569–684; sb. *Problémy interlingvistiky*; Š v e j c e r–N i k o l s k i j 1983.

IX KLASIFIKACE JAZYKŮ

9 Údaje o počtu jazyků se značně různí: udávaná čísla se pohybují přibližně v hranicích 2 500–5 000. Tyto rozpory vyplývají především z nedostatku lingvistických kritérií, jež by umožnila rozlišit samostatné jazyky a dialekty (§ 8.3.6). Problémy vyvstávají dále u tzv. mrtvých a „kreolských“ jazyků (§ 8.3.12). Jedním ze závažných úkolů obecné jazykovědy je klasifikace jazyků světa, jejich roztřídění na skupiny a podskupiny. Tato klasifikace může vycházet buď z jistých vnějších okolností, anebo z vlastností jazyků samých (srov. rozdíl mezi tzv. vnější a vnitřní lingvistikou – § 1.6.3). V prvním případě jde o sociolingvistickou a areální (geografickou) klasifikaci jazyků, v druhém případě o klasifikaci genealogickou (genetickou) a typologickou.

9.1 Sociolingvistická klasifikace jazyků vychází z počtu uživatelů jazyka ve funkci „prvního“ (mateřského) a „druhého“ jazyka, z jeho politické a kulturní váhy v současném světě (v kolika státech funguje jako oficiální jazyk apod.) aj. Na základě těchto kritérií se dají současné jazyky rozdělit do tří kategorií. Do první kategorie („světové jazyky“) patří čínština, angličtina, ruština, hindština, španělština, portugálština, arabština, bengálština, japonština, němčina, indonéština a francouzština. Těmito jazyky mluví celkem 2 500–3 000 mil. osob (záleží na tom, zda počítáme i ty, kteří jich běžně používají ve funkci druhého jazyka), tedy daleko více než polovina lidstva. Do druhé kategorie počítáme asi 100 jazyků s počtem uživatelů mezi 1–60 mil., většinou fungujících jako oficiální jazyky v samostatných nebo autonomních celcích. Těmito jazyky mluví kolem 1 000 mil. osob. Z celkového počtu jazyků světa představují tudíž jazyky první a druhé kategorie sotva 3 %, mluví jimi však kolem 90 % obyvatel zemského povrchu. Naprostá většina jazyků patří do třetí kategorie. Jde většinou o jazyky s menším počtem uživatelů než 1 mil., bez vlastního písemnictví, neužívané ve správě, školství apod., tedy bez většího praktického významu. Značná část těchto jazyků vyjde patrně během doby z užívání (srov. § 8.3.13).

9.2 Při areální (geografické) klasifikaci jazyků je základním kritériem geografická kontinuita (příslušné jazyky vytvářejí souvislý areál...). K tomu ovšem přistupují některá další kritéria: kulturní společenství, existence společného kulturního jazyka, shodné strukturní rysy, představující důsledek integrace (§§ 8.2.6n.), na druhé straně však i shody, jež mohou svědčit o vzdálené příbuznosti jazyků příslušného areálu. Geografická klasifikace je tedy do značné míry svázána s klasifikací typologickou (§ 9.4) a genealogickou (§ 9.3). Podle toho, k jakým dalším kritériím se vedle základního geografického kritéria přihlíží, budou jednotlivé areály a makroareály vymezeny aspoň do jisté míry různě. Jestliže přihlížíme k takovým kritériím, jako je společná kultura, kulturní jazyk, náboženské tradice apod., vymezíme asi tyto **makroareály**: 1. Evropa (staré kulturní jazyky: latina, řečtina, církevní slovanština; křesťanství), 2. Přední Asie a severní Afrika (arabština; islám), 3. Přední a Zadní Indie, Indonésie (sanskrt; hinduismus, buddhismus), 4. východní Asie (čínština; buddhismus, konfucianismus) a další. Za makroareály tohoto typu můžeme ovšem aspoň do jisté míry pokládat také bývalý Sovětský svaz (ruština jako lingua franca; marxismus) nebo Latinskou Ameriku (španělština, portugálština; katolicismus). Poněkud jiný obraz vznikne, přihlídneme-li vedle geografického kritéria i ke kritériím čistě lingvistickým. V tomto případě lze rozdělit zemský povrch na šest jazykových makroareálů: 1. Evropa (kromě severovýchodní části), Přední Asie (část), indický subkontinent; 2. severovýchodní Evropa, severní Asie, Střední Asie; 3. jihovýchodní Asie, Oceánie; 4. Austrálie (včetně Nové Guineje); 5. Přední Asie (část), Afrika; 6. Amerika. Každý z těchto makroareálů lze dále rozdělit na dílčí areály. Např.

v prvním („euro-indickém“) makroareálu lze vydělit areál západoevropský, středoevropský, balkánský (§ 8.2.13), indický a další.

9.3 Genealogická (genetická) klasifikace jazyků je spjata s diachronickou jazykovědou (§ 1.6.1). Třídí jazyky podle jejich původu: jazyky příbuzné, tj. vzniklé diferenciací společného prajazyka (§ 8.2.3) tvoří jednu skupinu. Základní jednotku této klasifikace tvoří *jazyková rodina*. Ta se zpravidla dále dělí na jazykové větve, ty pak případně na podskupiny apod. Za jazykové rodiny pokládáme jen ty skupiny jazyků, jejichž genetická sounáležitost je spolehlivým způsobem prokázána. To předpokládá dostatečné množství tzv. materiálových shod, tj. shod ve fonémických realizacích morfémů stejného nebo podobného významu (funkce), zejména gramatických. Přitom je třeba vyloučit ty případy, kdy shoda je důsledkem přejetí z jednoho jazyka do druhého (tak tomu často bývá u lexikálních shod); srov. též §§ 11.1–2. Důkaz jazykové příbuznosti bývá snadný tam, kde zkoumané jazyky mají starší památky, ale tento případ je spíše výjimečný (jazyky indoevropské, semitohamitské a některé další). Proto se u méně prozkoumaných jazyků bez starších památek raději prozatím počítá s větším počtem drobných jazykových rodin, příp. se některé jazyky uvádějí jako izolované. Jazykovědci se ovšem pokoušejí spojit tyto drobné rodiny a izolované jazyky (a příp. i velké jazykové rodiny) ve větší celky, tzv. jazykové kmeny (angl. *phylum*), příp. ve velekmeny (angl. *macrophyllum*). V rámci následujícího přehledu důležitých jazykových rodin budou některé domněnky tohoto druhu připomenuty v rámci úvodních poznámek o jazycích příslušného makroareálu.

9.3.1 Jazyky Evropy, části Přední Asie a Indie

Tento makroareál se do značné míry kryje s oblastí primární expanze indoevropských jazyků. Sekundární expanzí (od 16. stol.) se ovšem tyto jazyky rozšířily i do ostatních makroareálů (viz příslušné oddíly). Vedle indoevropských jazyků zahrnuje makroareál 1 ještě důležitou rodinu drávidských jazyků, tři drobné rodiny kavkazských jazyků a řadu izolovaných jazyků, většinou mrtvých a známých jen nedokonale (zde jsou uvedeny jen některé). Právě tyto jazyky bývaly často spojovány v jeden celek a pokládány (spolu s kavkazskými jazyky a baskičtinou) za pozůstatky dávné předindoevropské jazykové vrstvy ve Středomoří a Přední Asii (mediteránní substrát = *jafetické* jazyky). V současné době ustupuje tato domněnka do pozadí, zato však mají mnoho zastánců teorie spojující indoevropské jazyky v jeden kmen s jazyky uralskými („indouralský kmen“) nebo semitohamitskými. Někteří jazykovědci spojují dokonce v jeden velekmen (*nostratický* = boreální) jazyky indoevropské, jihokavkazské, drávidské, uralské, altajské a semitohamitské.

01 Indoevropské (indogermánské) jazyky představují nejvýznamnější jazykovou rodinu, a to jak z hlediska praktického, tak i teoretického. Jejich praktický význam spočívá jednak v počtu uživatelů (na 2 000 mil.), jednak je dán politickou vahou a kulturní vyspělostí příslušných etnických celků. Teoretický význam indoevropských jazyků vyplývá především ze skutečnosti, že všechny jsou doloženy i ve svých starších podobách (některé dokonce od 2. tis. př. n. l.): to umožnilo rozvoj historickosrovnávacího bádání (indoevropské srovnávací jazykovědy) v takové míře jako u žádné jiné jazykové rodiny. Indoevropská rodina tedy zahrnuje – vedle asi 150 živých jazyků – větší počet mrtvých jazyků, zčásti historických předstupňů živých jazyků, zčásti však jazyků zcela vymřelých (*). – Indoevropská rodina se dělí na 11 větví:

01.1 Indoíránské (árské) jazyky jsou doloženy texty již od 13. až 12. stol. př. n. l. V jejich vývoji rozlišujeme tři fáze: starou, střední a novou. Dělí se na 2–3 podskupiny:

01.1.1 Indické (indoárské) jazyky představují největší indoevropskou skupinu. Stará vývojová fáze indoárských jazyků je reprezentována dvěma variantami staroindického jazyka: védštinou a klasickým sanskrtem. Védština je jazyk nejstarších památek („védské literatury“), sanskrit byl kodifikován ve 4. stol. př. n. l. a sloužil pak po mnohá staletí v Indii jako hlavní literární jazyk (v době, kdy už dávno nebyl běžně mluveným jazykem); významnou úlohu hraje i dnes (podobnou úlohu latiny v Evropě). – Stredoindická fáze (5. stol. př. n. l.–10. stol. n. l.) je reprezentována několika literárními jazyky různého stáří, tzv. prákrty. Nejdůležitější z nich je pálí, posvátný jazyk jižního buddhismu. – Novoindických jazyků je velký počet (vymezení jazyků a dialektů je tu obtížné – 8.3.6); uvádíme z nich jen ty, které mají oficiální status (ve státních celcích nebo ve svazových státech Indie): h i n d š t i n a (hindí) (200–300 mil.; státní jazyk Indie), u r d ú (varianta hindštiny, státní j. Pákistánu), b e n g á l š t i n a (asi 189 mil.; Bangladéš – státní j., vých. Indie), m a r á t š t i n a (maráthí) (asi 65 mil.; záp. Indie), p a n d ž á b š t i n a (asi 75 mil.; Pákistán, sz. Indie), g u d ž a r á t š t i n a (asi 44 mil.; záp. Indie), u r i j š t i n a (oriya) (asi 31 mil.; vých. Indie), s i n h á l š t i n a (asi 13 mil.; státní j. Srí Lanky), n e p á l š t i n a (asi 16,2 mil.; státní j. Nepálu), a s á m š t i n a (asi 15 mil.; vých. Indie), s i n d h š t i n a (asi 20 mil.; již. Pákistán) aj. K novoindickým jazykům patří též c i k á n š t i n a (r o m š t i n a), tj. souhrn nářečí, rozptýlených dnes po všech světadílech.

01.1.2 Íránské jazyky představují ze současného hlediska samostatnou indoevropskou větev. Jazyky staroíránských památek jsou však tak blízké jazyku staroindickému, že je můžeme bez váhání pokládat za jednu indoevropskou větev. Ze staroíránské fáze se dochovaly dva jazyky: a v e s t a (jazyk posvátných knih Pársů, jejichž nejstarší části pocházejí ze 7.–6. stol. př. n. l.) a s t a r o p e r š t i n a (nápisy staroperských velkokráľů, 6.–4. stol. př. n. l.). Patřily sem dále mj. jazyky Skytů a Sarmatů, doložené jen vlastními jmény. Stredoíránská fáze (3. stol. př. n. l.– 8. stol. n. l.) je reprezentována několika jazyky: p a r t h š t i n a (arsakovské pehleví), s t ř e d o p e r š t i n a (sásánovské pehleví), s o g d i j š t i n a, s a č t i n a (= jazyk Saků) aj. – Novoíránských jazyků je větší počet (i zde je obtížné rozlišit jazyky a dialekty): n o v o p e r š t i n a (26 mil.), t á d ž i č t i n a (4,5 mil.), f á r s í = d á r í (7 mil.; Afghánistán) (tyto tři jazyky mají zcela shodnou gramatickou strukturu, jedná se spíše o dialekty jednoho jazyka), a f g h á n š t i n a = p a š t u (17 mil.; Afghánistán, Pákistán), b a l ú č š t i n a (4,5 mil.; Pákistán, Írán, Afghánistán), k u r d š t i n a (10–20 mil.; Írán, Irák, Sýrie, Turecko, Kavkaz), o s e t š t i n a (0,6 mil.; Kavkaz), dále tzv. pámirské dialekty (jazyk ťugnanský, vachanský aj., celkem asi 100 tis.) a další drobné jazyky v Íránu a ve Střední Asii.

01.1.3 Za samostatnou podskupinu indoíránské větve pokládají někteří jazykovědci tzv. d a r d s k é jazyky, zaujímající vysokohorskou oblast na pomezí Indie, Pákistánu a Afghánistánu. Vedle řady drobných jazyků (kafirské j., khovar, šina aj.) sem patří i k a š m í r š t i n a (asi 4,4 mil.), jeden z tzv. hlavních jazyků Indie.

01.2 A r m é n š t i n a představuje samostatnou indoevropskou větev. Staroarménský jazyk je doložen památkami od 5. stol. n. l. Novoarménské spisovné jazyky jsou dva: západoarménský (asi 1 mil. Arménů žijících v diaspoře) a východoarménský (4,5 mil. Arménů v Arménii a okolních zemích).

01.3 Ř e č t i n a rovněž představuje samostatnou indoevropskou větev. Nejstarší podoba starořeckého jazyka, doložená texty ze 14. až 13. stol. př. n. l., se nazývá m y k é n š t i n a.

Starořecké texty z 1. tisíciletí př. n. l., psané řeckým alfabetským písmem, reprezentují různé místní dialekty. Ty se dělily do čtyř nářečních skupin: íonské, dórské, aiolské a arkadokyperské. Na základě íonských nářečí se zformovaly dva nejdůležitější starořecké literární jazyky: h o m é r s k ý a a t i c k ý. Z atičtiny se vyvinula tzv. obecná řečtina („koiné“), jež později téměř vytlačila ostatní starořecké dialekty (srov. § 8.3.2). Jazyk byzantského období, lišící se po gramatické stránce jen málo od starořečtiny, se někdy označuje jako středořecký. V novořeckém období koexistovaly (a do jisté míry ještě koexistují) dva literární jazyky: jeden v podstatě starořecký, druhý („lidový“) založený na novořeckých dialekttech (vzniknuvších druhotnou diferenciací obecné řečtiny).

01.4 B a l k á n s k é j a z y k y: Jazyky ostatních indoevropských kmenů, obývajících ve starověku Balkánský poloostrov (Illyrů, Dáků, Thráků, Makedonců aj.), známe jen velmi nedokonale (vlastní jména, několik krátkých nápisů apod.). Jisto je, že netvořily jednu indoevropskou větev (počítá se s existencí 4–5 samostatných skupin). Na druhé straně existuje zjevná spojitost mezi balkánskými jazyky a některými indoevropskými jazyky Malé Asie. Jde tu především o jazyk f r y ž s k ý (frygický), doložený větším počtem nápisů z 6. stol. př. n. l.–1. stol. n. l. – Z balkánských indoevropských (neřeckých) jazyků se do současnosti zachoval jediný – a l b á n š t i n a (5 mil.), doložená památkami od 16. stol. Souvislost albánštiny s fragmentárně doloženými starobalkánskými jazyky je nejasná.

01.5 I t a l i c k é - r o m á n s k é j a z y k y: Starověkou Itálii obývaly různé indoevropské kmeny, jejichž jazyky aspoň zčásti známe z epigrafických památek různého stáří. V e n e t š t i n a (sv. Itálie) snad představovala samostatnou indoevropskou větev, m e s s a p š t i n a (jv. Itálie; oba jazyky doloženy nápisy z 2. poloviny 1. tis. př. n. l.) patřila od původu spíše k balkánským jazykům. Nejdůležitější z nich jsou však ty, jež většina jazykovědců označuje jako i t a l i c k é: l a t i n a (epigrafické památky od 6. stol. př. n. l., literární od 3. stol. př. n. l.), u m b e r š t i n a (stř. Itálie), o s k i č t i n a (již. Itálie; oba jsou doloženy nápisy z 2. pol. 1. tis. př. n. l.) a řada drobných jazyků, doložených nečetnými nápisy ze střední Itálie. Patřila sem snad i s i k u l š t i n a, velmi fragmentárně doložený indoevropský jazyk předřeckého obyvatelstva Sicílie. Někteří jazykovědci však popírají existenci italické větve a pokládají latinu na jedné straně, oskoumberské jazyky na druhé straně za dvě samostatné indoevropské skupiny.

01.5.1 Z lidové latiny, jež se římskou kolonizací rozšířila do rozsáhlých oblastí Evropy a Afriky, vznikly po rozpadu římské říše jazyky r o m á n s k é (§ 8.3.4): p o r t u g a l š t i n a (asi 170 mil.; památky od 12. stol.), š p a ň ě l š t i n a (asi 266 mil.; památky od 12. stol.), k a t a l á n š t i n a (6,3 mil.), f r a n c o u z š t i n a (asi 72 mil.; památky od 9. stol.), i t a l š t i n a (57 mil.; památky od 10. stol.), r é t o r o m á n š t i n a (50 tis.), r u m u n š t i n a (23 mil.; památky od 16. stol.), m o l d a v š t i n a (3,1 mil.) a vymřelá d a l m a t š t i n a (do 19. stol.). Další románské jazyky mají ze sociolingvistického hlediska spíše charakter dialektů: g a l i c i j š t i n a (sz. Španělsko; dialekt portugalštiny?), l a d i n o (jazyk židů, kteří byli v 17. stol. vyhnáni ze Španělska a usadili se na Balkáně), l a d i n š t i n a a f r i u l š t i n a (rétorománské jazyky v sev. Itálii), p r o v e n s á l š t i n a = okcitanština (ve středověku nepochybně samostatný jazyk, dnes spíše dialekt francouzštiny), s a r d š t i n a (Sardinie; italský dialekt?), a r u m u n š t i n a, m e g l e n o r u m u n š t i n a a a i s t r o r u m u n š t i n a (Jugoslávie, Řecko; dialekty rumunštiny?). Ve vývoji jednotlivých románských jazyků se rozlišuje stará a nová fáze (jazyk starofrancouzský – novofrancouzský apod.).

01.6 Keltské jazyky byly ve starověku rozšířeny po celé západní Evropě, zabíraly i značnou část střední Evropy a zasahovaly na Balkán a do Malé Asie (Galatové). Z této fáze jsou však doloženy jen vlastními jmény a krátkými nápisy (jazyk starogallský aj.). Souvislémi literárními texty jsou keltské jazyky doloženy až z doby, kdy se jimi mluvilo již jen na britských ostrovech a v sz. Francii: *irština* stará (nápisy od 4. stol. n. l.), střední a nová (státní jazyk Irské republiky, jímž běžně mluví jen asi na 100 tis. osob), *gaelská skotština* (90 tis.), *manština* (= manx; vymřela nedávno), *kymerština* (= velština; asi 0,6 mil. v záp. Anglii; památky od 9. stol.), *kornština* (vymřela na zač. 19. stol.) a *bretonština* (asi 1 mil. v sz. Francii; památky od 9. stol.). Irština, skotština a manština tvoří tzv. *goidealskou* podskupinu, kymerština, kornština a bretonština podskupinu *britanskou*.

01.7 Germánské jazyky se obvykle dělí na tři podskupiny (ale někteří jazykovědci rozlišují jen podskupinu skandinávskou [vg. + sg.] a kontinentální [= zg.]):

01.7.1 ⁺Východogermánské jazyky jsou vesměs vymřelé. Souvislémi texty je doložena pouze *gotština* (4.–6. stol. n. l.).

01.7.2 Severogermánské jazyky jsou doloženy od 3. stol. n. l. tzv. praseverskými runovými nápisy. Později se diferencovaly na západní (jazyk staronorský a staroislandský, souhrnně označované jako *staroseverský j.*; literární památky od 12. stol.) a východní (jazyk starošvédský a starodánský). V současné době reprezentují východní podskupinu *švédština* (8 mil.) a *dánština* (5,3 mil.), západní podskupinu *islандština* (0,2 mil.) a *faerština* (40 tis.). V Norsku (5 mil.) jsou dva spisovné jazyky: jeden z nich je dánského původu (*riksmal* = *bokmal*), druhý je založen na domácích norských, tedy západoseverských dialektech (*landsmal* = *nynorsk*).

01.7.3 Západogermánská podskupina se dělí na dvě části. První z nich tvoří *angličtina* (přes 350 mil.; stará od 7. stol., střední od 12. stol., nová od 16. stol.), druhou *němčina snizozemštinou* a příp. dalšími jazyky. Německé dialekty se odedávna dělí na dvě skupiny: horní (jižní) a dolní (severní). Starou vývojovou fází hornoněmeckých dialektů reprezentuje *starohornoněmčina* (8.–11. stol.), dolnoněmeckých *starosaština* (9.–12. stol.) a *starodolnofranština* (8.–11. stol.). Jejich pokračováním ve střední fázi jsou *středohornoněmčina* (12.–15. stol.), *středodolnoněmčina* a *středonizozemština*. V nové fázi představuje němčina (92 mil.) jeden jazyk (srov. § 8.3.6), kdežto *nizozemština* (18 mil.) se definitivně zformovala v samostatný jazyk. K nizozemštině (holandštině) patří *vlámština* (Belgie), kdežto jazyk nizozemských usedlíků v jižní Africe (Burů) se dnes pokládá za samostatný germánský jazyk (*afrikánština*, 6,5 mil.). Problematická je *frízština*, z historického hlediska nepochybně samostatný germánský jazyk, bližší angličtině než němčině, ze sociolingvistického hlediska však spíše dialekt nizozemštiny, resp. němčiny. Někteří jazykovědci pokládají za samostatný germánský jazyk i *lucemburštinu* (spíše německý dialekt). Německým dialektem je od původu i *jidíš*, jazyk východoevropských židů (0,7 mil.).

01.8 *Baltské jazyky* jsou dnes reprezentovány jen *litevštinou* (3 mil.) a *lotyštinou* (1,4 mil.). I když jsou oba tyto jazyky doloženy teprve od 16. stol., mají ze všech novoevropských jazyků nejarchaičtější ráz. Z vymřelých *baltských jazyků*

(zaujímalý v minulosti mnohem rozsáhlejší oblast!), je památkami doložena pouze (s t a r o)-p r u š t i n a (14.–16. stol.).

01.9 Slované jazyky se dělí na tři podskupiny:

01.9.1 J i h o s l o v a n s k é jazyky: s l o v i n š t i n a (2 mil.), s r b o c h a r v á t š t i n a (17 mil.; památky od 12. stol., dnes politicky dělené na s r b š t i n u a c h o r v a t š t i n u), b u l h a r š t i n a (8 mil.) a m a k e d o n š t i n a (1,4 mil.). K jihoslovanské podskupině patří i nejstarší dochovaný slovanský jazyk – s t a r o s l o v ě n š t i n a (9.–11. stol.), vývojový předstupeň bulharštiny a makedonštiny. Staroslověnština byla pro většinu Slovanů po kratší nebo delší dobu hlavním kulturním jazykem („církevní slovanština“ různého zabarvení).

01.9.2 V ý c h o d o s l o v a n s k é jazyky: r u š t i n a (170 mil.; památky od 11. stol.), u k r a j i n š t i n a (43,3 mil.) a b ě l o r u š t i n a (9,7 mil.).

01.9.3 Z á p a d o s l o v a n s k é jazyky: č e š t i n a (9,9 mil.; památky od 13. stol.), s l o v e n š t i n a (4,8 mil.), p o l š t i n a (40 mil.; památky od 14. stol.), l u ž i č t i n a (70 tis.; dva spisovné jazyky: hornolužický a dolnolužický), k a š u b š t i n a (dnes spíše polský dialekt) a vymřelá p o l a b š t i n a (drevanština; památky ze 17.–18. stol.). – Ve vývoji většiny slovanských jazyků se rozlišují dvě fáze: stará a nová.

01.10 ⁺A n a t o l s k é jazyky představují již od zač. n. l. mrtvou indoevropskou větev. Starší vrstvu reprezentují jazyky psané klínovým písmem nebo zvláštním hieroglyfickým písmem: c h e t i t š t i n a (17.–13. stol. př. n. l.), l u v i j š t i n a, p a l a j š t i n a a h i e r o g l y f i c k á l u v i j š t i n a (= hieroglyfická chetitština; památky z 1. pol. 1. tisíciletí př. n. l.). Mladší vrstvu představují jazyky doložené nápisy psanými variantami řeckého písma, větším dílem z 2. pol. 1. tis. př. n. l.: l y d š t i n a, l y k i j š t i n a, k a r š t i n a aj. Jde snad o mladší vývojové stupně staroanatolských jazyků (luvijština → lykijština apod.).

01.11 ⁺T o c h a r š t i n a je dochována v textech nalezených ve východním Turkestánu (Sinkiang). Tyto texty pocházejí z 6.–7. stol. n. l. a jsou téměř výhradně náboženského (buddhistického) obsahu. Jde vlastně o dva jazyky, tzv. dialekty A a B; jejich pravá jména ani vnější historii neznáme.

02 J i h o k a v k a z s k é (kartvelské) jazyky (4 mil.; Kavkaz, Turecko): g r u z í n š t i n a (památky od 6. stol. n. l.), m i n g r e l š t i n a, č a n š t i n a a s v a n š t i n a.

03 Z á p a d o k a v k a z s k é (abchazoadygské) jazyky (0,6 mil.; Kavkaz, Turecko); a b c h a z š t i n a, a b a z i n š t i n a, u b y c h š t i n a, a d y g š t i n a, k a b a r d š t i n a a č e r k e s š t i n a.

04 V ý c h o d o k a v k a z s k é jazyky (2 mil.; Kavkaz) se dělí na dvě větve, někdy klasifikované jako samostatné rodiny (ale jindy se naopak všechny kavkazské jazyky spojují v jeden celek!). K první (nachské) patří č e č e n š t i n a, i n g u š t i n a a b a c b i j š t i n a, ke druhé (dagestánské) a v a r š t i n a, a n d š t i n a, c e z š t i n a, l a k š t i n a, d a r g i n š t i n a, l e z g i n š t i n a, t a b a s a r a n š t i n a, c a c h u r š t i n a, jakož i 18 dalších jazyků s minimálním počtem uživatelů.

05 *Baskičtina* (asi 1,2 mil.; Španělsko, Francie); nářečně velmi rozrůzněna (několik spisovných jazyků).

06 ⁺ *Iberština*: jazyk (nebo jazyky) značné části obyvatel Pyrenejského poloostrova v dobách před zač. n. l. Dochována jen fragmentárně (vl. jména, nápisy z 1. tis. př. n. l.).

07 ⁺ *Etruština*: jazyk nositelů jedné z nejvyspělejších civilizací Apeninského poloostrova. Dochována ve velkém počtu napsů, většinou krátkých (1. tis. př. n. l.).

08 ⁺ *Protochatština*: předindoevropský jazyk v Malé Asii; dochován v nevelkém počtu textů z 2. tis. př. n. l.

09 ⁺ *Churitština* a *urartština*: blíže příbuzné jazyky neindoevropských národností Zakavkazí, zlomkovitě dochované v napsích a jiných textech z 2. a 1. tis. př. n. l.

10 ⁺ *Sumerština*: jazyk dávných obyvatel Mezopotámie, kulturně velmi vyspělých. Dochována ve velkém množství textů z 3.–2. tisíciletí př. n. l. (dlouho sloužila jako kultovní jazyk).

11 ⁺ *Elamština*: jazyk obyvatel oblasti východně od dolního Eufratu – Tigridu. Dochován v napsích z 3.–1. tis. př. n. l. (tři vývojové stupně).

12 *Burušaski*: jazyk malé etnické skupiny v poříčí horního Indu (55 tis.; Pákistán).

13 *Drávidské jazyky* (přes 20 jazyků, jimiž mluví kolem 200 mil. obyvatel indického subkontinentu) se dělí na 3–4 větve:

13.1 *Brahui* (1,7 mil.; Pákistán), *kurukh* (= *oraon*; 1,7 mil., stř. Indie) aj.

13.2 *Gondi* (asi 3 mil.; stř. Indie), *kui* (= *khond*; vých. Indie), *telugu* (67 mil.; hl. jazyk indického státu Andhra; památky od 7. stol. n. l.), *tulu* (1,8 mil.; již. Indie) aj.

13.3 *Kannada* (35 mil.; hl. jazyk indického státu Karnataka; památky od 5. stol. n. l.), *malajalam* (34 mil.; hl. jazyk indického státu Kerala), *tamil* (62 mil.; hl. jazyk indického státu Madrás; památky od zač. n. l.) aj.

9.3.2 Jazyky severovýchodní Evropy, střední, severní a severovýchodní Asie.

Do tohoto makroareálu patří vedle dvou významných rodin (uralské a altajské) dva velké izolované jazyky (korejština a japonština). Zbytek tvoří zcela drobné jazyky Sibíře a Dálného východu, souhrnně označované jako „*paleosibijské*“ (nebo „*paleoasiatské*“). Altajské jazyky představují podle mínění mnoha jazykovědců spíše kmen než rodinu (někteří jazykovědci o jejich sounáležitosti vůbec pochybují). Do tohoto altajského kmene bývají ovšem někdy zahrnovány i korejština a japonština. V minulosti byla dost rozšířena domněnka o uraloaltajském velekmeni. Dnes bývají uralské jazyky (zaujímající pomezí postavení mezi makroareály 1 a 2) často spojovány s indoevropskými, příp. se mluví o tzv. nostratickém velekmeni (§ 9.3.1). Z izolovaných paleosibijských jazyků bývá jukagirština spojována s uralskými jazyky, ketština s jazyky kavkazskými apod. Makroareál je dále charakterizován velkým rozšířením indoevropské ruštiny (leží největším dílem na území Ruska).

14 U r a l s k é jazyky (23 mil.; porůznu ve vých. a stř. Evropě) se dělí na šest větví. První z nich (samojedská) se velmi liší od ostatních, jež spolu tvoří užší celek (ugrofinské j.).

14.1 S a m o j e d s k é jazyky (30 tis.; polární oblasti Ruska): něněčština, selkupština aj.

14.2 U g r i c k é jazyky: maďarština (13,5 mil.; památky od 13. stol.), chantijština (= ost'áčtina) a mansijština (= vogulština; celkem asi 10-30 tis., při dolním Obu).

14.3 P e r m s k é jazyky (1,2 mil.; severovýchodní oblast evropské části SSSR); komi-zyrjanština, komi-permština a udmurtština (= votjačtina).

14.4 V o l ž s k é jazyky (2 mil.; Povolží): mordvínština (dva spisovné jazyky) a marijština (= čeremisština).

14.5 L a p o n š t i n a (saamština): asi 40 tis. v Norsku, Švédsku, Finsku a Rusku.

14.6 F i n s k é (baltofinské) jazyky: finština (5 mil.; památky od 16. stol.), estonština (1 mil.), karelština (0,2 mil.) a několik drobných jazyků v severozápadní oblasti evropské části Ruska.

15 A l t a j s k é jazyky představují – jak už bylo uvedeno – velmi volný svazek tří skupin jazyků, rozložených v ohromné oblasti od Balkánu až po východní Sibiř.

15.1 T u r k o t a t a r s k é jazyky (přes 30 jazyků; kolem 100 mil.) jsou si vzájemně velmi blízké. Lze je rozdělit na pět podskupin (jejich jména zde neuvádíme):

15.1.1 Č u v a š t i n a (1,7 mil., Povolží) a několik vymřelých turkotatarských jazyků (např. protobulharština – § 8.2.11).

15.1.2 O s m a n š t i n a (= vlastní turečtina; 59 mil.), g a g a u z š t i n a (170 tis.; Besarábie, Bulharsko), á z e r b á j d ž á n š t i n a (21 mil.; Ázerbájdžán, Írán), t u r k m e n š t i n a (3,5 mil.; Turkmenistán, Írán), t a t a r š t i n a (6,5 mil.; Povolží aj.), b a š k i r š t i n a (1,5 mil.; Povolží), k u m y č t i n a (300 tis.; vých. Kavkaz), k a r a č a j š t i n a - b a l k a r š t i n a (0,25 mil.; záp. Kavkaz), k a r a k a l p a k š t i n a (400 tis.; stř. Asie), k a z a š t i n a (8 mil.) aj.

15.1.3 U z b e č t i n a (19 mil.), n o v o u j g u r š t i n a (8 mil.; západní Čína, stř. Asie) aj.

15.1.4 T u v i n š t i n a (230 tis.), chakasština (80 tis.), jakutština (0,3 mil.) aj. (střední a vých. Sibiř). Sem patřily i nejstarší známé turkotatarské jazyky – orchonský a staroujgurský (6.–9. stol. n. l.).

15.1.5 K i r g i z š t i n a (2,6 mil.), altajština (70 tis.) a salarština (55 tis.; Čína).

15.2 M o n g o l s k é jazyky (kolem 6 mil.): mongolština (v užším smyslu – tzv. chalcha-mongolština; 4 mil.; Mongolsko, Čína; památky od 13. stol.), burjatština (360 tis.; vých. Sibiř), kalmyčtina (200 tis.; dolní Povolží) aj. (celkem asi 10 jazyků).

15.3 T u n g u z s k é jazyky: jazyky drobných národností ve východní Sibiři a v Číně (celkem sotva 100 tis.): evenkština, lamutština (= evenština), nanajština (= goldština), m a n d ů ť ť i n a (v 17.–19. stol. jazyk vládnoucí skupiny v Číně, rozsáhlá literatura; nyní téměř vymřelý) aj. (celkem asi 10 jazyků).

16 K o r e j ť ť i n a (65 mil.; památky od 8. stol. n. l.).

17 J a p o n ť ť i n a (120 mil.; památky od 8. stol. n. l.).

18 A i n ť ť i n a (10–20 tis.; sev. Japonsko, Sachalin).

19 N i v c h ť ť i n a (= giljačtina; 5 tis.; Sachalin, dolní Poamuří).

20 K e t ť ť i n a (1,3 tis.; dolní Jenisej).

21 J u k a g i r ť ť i n a (= odulština; 0,7 tis.; sv. Sibiř).

22 Č u k č o - k a m č a d a l s k é jazyky (25 tis.; Čukotka, Kamčatka): čukotština (= luoravetlanština), korjačtina (= nymylanština), kamčadalština (= itelmenština) aj.

9.3.3 Jazyky jihovýchodní Asie a Oceánie

Tento makroareál skýtá z genealogického hlediska poměrně jednotný obraz: zahrnuje pět jazykových rodin, mezi nimiž patrně existují příbuzenské svazky. Jazyky čínské, thajské a tibetobarmské bývají spojovány v t i b e t o č í n s k ý (sinotibetský) jazykový kmen (někdy se dokonce mluví o tibetočínské nebo aspoň o sinothajské rodině), jazyky austroasiatské (jejichž vnitřní jednota je ovšem poněkud sporná) a jazyky austronéské v jazykový kmen a u s t r i c k ý. Někteří jazykovědci dokonce spojují oba tyto kmény ve velekmény „makroaustrický“. V Zadní Indii a jižní Číně netvoří uvedené rodiny souvislé areály, ale složitě se prolínají (vzájemně tvoří enklávy apod.). Přitom je u řady jazyků vůbec sporné, do které z těchto rodin patří (to platí např. o vietnamštině). – Sekundární expanze indoevropských jazyků se dotkla tohoto areálu jen málo (sanskrt v úloze kulturního jazyka, v současné době angličtina v úloze druhého jazyka), zato je třeba zaregistrovat silnou expanzi jednoho z autochtonních jazyků, totiž čínštiny (Tibet, Vietnam, Singapur, Malajsie, Indonésie aj.).

23 Č í n s k é jazyky: č í n ť ť i n a (asi 1 miliarda – nejrozšířenější jazyk světa, památky od 2. tis. př. n. l.) představuje z čistě lingvistického hlediska spíše jazykovou skupinu než jazyk členěný v dialekty. Z hlediska sociolingvistického můžeme nicméně mluvit o jazyce čínského národa („hanském“ j.; § 8.3.6). Sinologové rozlišují 5–8 nářečních skupin: yüe a hakka (již. Čína), min (jv. Čína), wu (Šanghaj) a severočínský („mandarinský“) dialekt. Severočínský (pekingský) dialekt se stal bází všečínského literárního a hovorového jazyka (p u t o n g h u a), jehož dnes užívá na 70 % všech Číňanů (Hanů). – Do této rodiny patří dále několik drobných jazyků v severním Vietnamu a dunganština (6,4 mil.; záp. Čína).

24 T h a j s k é jazyky (kolem 40) se dělí na 4–6 větví. Vedle řady drobných jazyků v Zadní Indii a jižní Číně sem patří tyto důležitější jazyky: t h a j ť ť i n a (= siamština; 53 mil.; památky od 13. stol. n. l.), l a o ť ť i n a (3 mil.), šanština (Barma), thai-nüa (Thajsko, Laos),

zhuang, bui, kam (vesměs jižní Čína), li (ostrov Hainan) aj. Za zvláštní větev thajské rodiny pokládají někteří jazykovědci též vietnamštinu (26.4).

25 T i b e t o b a r m s k é jazyky: asi 300 jazyků, jimiž mluví na 50 mil. lidí v Zadní Indii a v himálajské oblasti. Dělí se na 5–11 větví (názory jazykovědců se tu velmi různí):

25.1 L o l o - b a r m s k é jazyky: b a r m š t i n a (26 mil.; památky od 11. stol.), lolo (již. Čína), nosu (již. Čína) aj.

25.2 H i m á l a j s k é jazyky: t i b e t š t i n a (4,3 mil.; památky od 8. stol., velmi bohatá literatura, zvl. náboženská), n e v á r š t i n a (starý literární jazyk v Nepálu) aj. (asi 80 jazyků).

25.3 Á s a m s k é jazyky: přes 150 drobných jazyků v sv. Indii, Bangladéši, Barmě, Thajsku a již. Číně (skupiny bodo, lepča, naga, kačin a další, považované někdy za samostatné větve).

25.4 K a r e n s k é jazyky (asi 4 mil.; Barma)

25.5 M i a o - y i a o: asi 20 drobných jazyků v již. Číně a sev. Vietnamu.

26 A u s t r o a s i a t s k é jazyky jsou porůznu rozptýleny po Zadní a Přední Indii (asi 100 jazyků). Představují zřejmě starší jazykovou vrstvu, druhotně překrytou a roztržštěnou expanzí jazyků sinothajských, tibetobarmských a indoevropských. Dělí se na 3–4 větve:

26.1 M o n k h m é r s k é jazyky: khmérština (6 mil.; Kambodža; památky od 6. stol. n. l.), monština (Barma) aj.

26.2 M u n d s k é jazyky (munda): drobné jazyky kulturně zaostalých národností ve vých. Indii (santalí, mundarí, ho aj.; celkem asi 6 mil.).

26.3 Jazyky khasi (sv. Indie), nikobárské aj.

26.4 V i e t n a m š t i n a (67 mil.) patří podle názoru většiny jazykovědců k jazykům austroasiatským, někteří ji však radí k jazykům thajským.

27 A u s t r o n é s k é jazyky představují velkou, ale poměrně kompaktní jazykovou rodinu (asi 300 jazyků, jimiž mluví na 200 mil. lidí), situovanou z největší části na ostrovech jižní hemisféry od Madagaskaru až po Velikonoční ostrov. Tradičně se dělí na tři větve (tohoto dělení se zde přidržujeme), ale někteří badatelé navrhují jinou klasifikaci: indonéské jazyky rozdělují na několik větví, od melanéských jazyků oddělují j. mikronéské, příp. spojují v jeden celek jazyky melanéské a polynéské apod.

27.1 I n d o n é s k é jazyky (přes 200) tvoří přes velké zeměpisné rozptýlení velmi kompaktní celek. Dělí se na 8–10 podskupin (jejich jména zde neuvádíme):

27.1.1 M a l a j š t i n a (10 mil.; Malajsie, Sumatra; památky od 13. stol.; odedávna sloužila v indonéské oblasti jako mezinárodní obchodní jazyk), i n d o n é š t i n a (státní jazyk Indonésie, vytvořený na bázi malajštiny), m i n a n g k a b a u (6,5 mil.; Sumatra), a t j e h (3,2 mil.; Sumatra), b a t a k (5,2 mil.; Sumatra) aj.

27.1.2 Javánština (75 mil.; Jáva; památky od 9. stol. n. l., starojavánský j. = kavi)
sundanština (27 mil.; Jáva), madurština (11,5 mil.; Jáva, Madura) aj.

27.1.3 Baliština (3,8 mil.; Bali) aj.

27.1.4 Dajáčtina (4,7 mil.; Borneo) aj.

27.1.5 Bugijština (4,6 mil.; Celebes) aj.

27.1.6 Tagalština (= tagalog; 15 mil.; státní j. Filipín), sebu (15,2 mil.; Filipíny),
ilokano (8 mil.; Filipíny), bikol (3,9 mil.; Filipíny) aj.

27.1.7 Malgaština (10 mil.; Madagaskar) aj.

27.1.8 Východoindonéská skupina zahrnuje množství drobných jazyků na Molukách, Timoru
aj.; silně se liší od ostatních skupin.

27.2 Melanéské jazyky: asi 45 drobných jazyků, jimiž mluví kolem 2 mil. lidí na
ostrovech v západní části Pacifiku. Rozdíly mezi jednotlivými jazyky jsou nápadně velké
(srov. § 8.3.12).

27.3 Polynéské jazyky: asi 20 drobných jazyků, jimiž mluví kolem 1 mil. lidí na
ostrovech středního a východního Pacifiku (havajština, tahitština, samoánština, tongština,
maorština aj.). Přes ohromné zeměpisné vzdálenosti jsou si tyto jazyky velmi blízké, takže je
můžeme z lingvistického hlediska pokládat za dialekty jednoho jazyka.

9.3.4 Jazyky Austrálie

V tomto makroareálu dosahuje jazyková roztržitost maxima. To platí v obzvláštní míře o
druhém největším ostrově světa – Nové Guineji. Menší část novoguinejských jazyků patří k
austronéské rodině, větší část tvoří tzv. papuánské jazyky: 400–700 drobných jazyků, jimiž
mluví celkem asi 3 mil. lidí. Klasifikace těchto jazyků dosud málo pokročila: zatím se
konstatuje existence 60–100 malých jazykových rodin nebo izolovaných jazyků, jež se podle
mínění některých jazykovědců dají spojit v 12–15 jazykových kmenů (pět z nich pak spojují v
„transnovoguinejský velekmén“, zahrnující většinu papuánských jazyků). – Poněkud
jednodušší obraz skýtá australský kontinent: bylo popsáno přes 200 domorodých jazyků, z
nichž mnohé patří dnes už k vymřelým (v současné době mluví australskými jazyky už jen asi
40 tis. praobyvatelů tohoto kontinentu). Do kategorie vymřelých jazyků patří též jazyky
praobyvatelů Tasmánie. Novější bádání dospělo k závěru, že existuje australský jazykový
kmen, zahrnující vedle 25 drobných rodin v severní Austrálii velkou rodinu jazyků,
zaujímajících většinu území kontinentu.

28 Jazyky p a m a - n j u n g a (neoaustralské)

Dominantní postavení zaujímá na australském kontinentě importovaný indoevropský jazyk –
angličtina, kterou dnes mluví i větší část původního obyvatelstva.

9.3.5 Jazyky Přední Asie a Afriky

Jazyky Afriky tvoří čtyři areály: oblast severně od Sahary a tzv. africký roh zabírají jazyky semitohamitské, na jih od Sahary je oblast jazyků súdánských, zhruba na jih od rovníku oblast jazyků bantuských, v nejjižnější části Afriky pak nacházíme – hlavně v pustinných oblastech – jazyky paleoafrické (khoisanské). Nositelé těchto jazyků, jež patrně netvoří z genetického hlediska jeden celek, představují nejstarší etnickou vrstvu v jižní polovině Afriky (Hotentoti, Křováci aj.; celkem asi 150 tis.). – Semitohamitské jazyky zabírají též značnou část Přední Asie, jejich pravlast je však patrně třeba hledat v severní Africe. Zatímco semitohamitské a bantuské jazyky představují kompaktní jazykové rodiny, je s ú dá n s k á oblast po lingvistické stránce velmi roztržštěná: 450–600 jazyků této oblasti lze roztrždit na 10–50 genetických jednotek (malých rodin, izolovaných jazyků). Nicméně nacházejí lingvisté i zde větší celky: rodiny označené čísly 30–32 bývají (spolu s několika dalšími drobnými rodinami) spojovány v nilosaharský jazykový kmen, rodiny 35–39 pak v n i g e r o k o n ž s k ý jazykový kmen (příp. ještě s několika drobnými rodinami kordofánských jazyků v tzv. konžskokordofánský kmen). Nechybí ani domněnka, že tyto dva kmény (tj. všechny „súdánské“ jazyky a rodina bantu) spolu tvoří tzv. n e o a f r i c k ý velekmény. Semitohamitské jazyky naproti tomu geneticky souvisí spíše s jazyky indoevropskými; shody s jazyky černé Afriky jsou patrně důsledkem integračních procesů (superstrátových vlivů v súdánských j., substrátových v čadské a kušitské větvi semitohamitských j.). – I v tomto makroareálu hrají důležitou úlohu importované indoevropské jazyky: na jihu Afriky mluví bělošské obyvatelstvo anglicky nebo afrikánsky, ve všech státech subsaharské Afriky (kromě Tanzanie) pak fungují jazyky bývalých kolonizátorů (angličtina, francouzština a portugalština) dosud jako jazyky státní administrativy a vyššího vzdělání.

29 S e m i t o h a m i t s k é (afroasiatské) jazyky zabírají značnou část Přední Asie a větší díl severní a východní Afriky (kolem 250 mil. lidí). Jejich pravlast byla patrně v severní Africe, již ve 2. tis. př. n. l. však zabíraly zhruba tutéž oblast jako dnes. Uvnitř této oblasti ovšem došlo k velkým přesunům: koncem 1. tisíciletí př. n. l. vytlačila aramejšťina z užívání velkou část ostatních semitských jazyků, o tisíc let později pak překryla arabština větší část semitohamitského areálu (vytlačila téměř úplně aramejšťinu, úplně egyptšťinu a větším dílem i berberské jazyky). Proto semitohamitská rodina zahrnuje celou řadu mrtvých jazyků, zachovaných v písemných památkách od konce 4. tisíciletí př. n. l. Semitohamitská rodina se dělí na pět větví (rozdíly mezi nimi jsou dost hluboké):

29.1 S e m i t s k é jazyky se dále dělí na čtyři podskupiny:

29.1.1 ⁺ Severovýchodní = akadská (25.–1. stol. př. n. l.): a k a d š t i n a se záhy rozšťepila na babilónšťinu a asyršťinu; v obou rozlišujeme tři vývojové fáze (starou, střední a novou).

29.1.2 Severozápadní podskupina zahrnuje jazyky k a n a a n s k é a a r a m e j s k é. Starokanaanšťinu známe už z 2. tis. př. n. l. (Ebla, Ugarit aj.). Poněkud mladší je f o i n i č t i n a (13.–1. stol. př. n. l.); její africká varianta (punšťina) přežila až do 6. stol. n. l. H e b r e j š t i n a je doložena texty od 10. stol. př. n. l.; kolem zač. n. l. vyšla z mluveného užívání, udržela se však až do současnosti jako kultovní jazyk židů. Začátkem našeho století byla uměle oživena a modernizována a slouží nyní jako státní jazyk Izraele (novohebrejšťina = i v r i t; 2,7 mil.). – Staroaramejšťinu známe od 10. stol. př. n. l. (nápis); v 2. pol. 1. tisíciletí př. n. l. se rozšťepila na dvě skupiny dialektů (západní a východní). V době velkého rozšření aramejšťiny vznikla celá řada literárních jazyků: biblická aramejšťina, samaritánšťina, mandejšťina aj. Zejména však sem patří s y r š t i n a, jazyk rozsáhlé literatury (3.–13. stol. n.

l.), zanesený křesťanskými a manichejskými misionáři až do čínského Turkestánu. Do současnosti přežil jediný západoaramejský dialekt (asi 4 tis.; Sýrie), z východoaramejské skupiny pak jazyk aisorský (= novosyrský = asyrský; asi 200 tis.; Írán, Irák, Rusko aj.).

29.1.3 Jihozápadní podskupinu tvoří *a r a b š t i n a* (od 5. stol. př. n. l.). V důsledku velké expanze v islámském období podlehl arabština hluboké nářeční diferenciaci: vedle klasické arabštiny, dodnes sloužící ve všech arabských zemích jako literární a státní jazyk, existuje pět velkých skupin lidových nářečí: poloostrovní, mezopotámská, syrská, egyptská a maghrebská. V jednotlivých arabských zemích pronikají místní dialekty do literatury i do oficiálních projevů (rozhlas apod.); nelze vyloučit, že se z nich postupně vyvinou národní jazyky. Arabské jazykové společenství čítá dnes na 202 mil. lidí. Arabského původu je též maltština (400 tis.).

29.1.4 Jižní podskupinu tvořily starojihoarabské jazyky (dochované v nápisech z 8. stol. př. n. l.–6. stol. n. l.); jejich pokračováním jsou patrně současné dialekty mehri, sokotri aj. Jihoarabské kmeny záhy kolonizovaly přilehlou část východní Afriky: od 4. stol. n. l. známe staroetiopský jazyk (= geez; dodnes slouží jako církevní jazyk). Jeho pokračováním jsou novoetiopské jazyky: *a m h a r š t i n a* (15 mil.; státní jazyk Etiopie), tigrina (6 mil.), tigre, gurage aj.

29.2 ⁺ *E g y p t š t i n a* (konec 4. tisíciletí př. n. l.–17. stol. n. l.), nejstarší známý jazyk. Rozlišuje se pět vývojových fází: stará, střední, nová, demotická a koptská. *K o p t š t i n a* dodnes slouží egyptským křesťanům jako církevní jazyk.

29.3 *B e r b e r s k é* jazyky zabíraly původně celou severoafrickou oblast na západ od Egypta. Ze starověku jsou doloženy krátkými nápisy (numidština, lybijština). V současné době přežívají berberské jazyky hlavně v horských a polopouštních oblastech Maroka a Alžíru: tašelhait, tamazight, taqbailit (= kabyliščina), tarifit, tamašek (jazyk Tuaregů) aj. (celkem asi 10 mil.).

29.4 *K u š i t s k é* jazyky tvoří ve východní Africe rozsáhlý, ale značně nesouvislý areál (prolínají se s jazyky semitskými a „súdánskými“). Dělí se na 3–5 podskupin:

29.4.1 *B e d a u j e* (Súdán) aj.

29.4.2 *G a l l a* = oromo (14 mil.; Etiopie, Keňa), *s o m á l š t i n a* (asi 8,5 mil.; Somálsko – státní jazyk, Etiopie, Keňa), *s i d a m o* (Etiopie, Keňa), *h a d i j j a* (Etiopie) aj.

29.4.3 *V o l a m o*, *k a f f a*, *g i m i r r a* (vesměs Etiopie).

29.5 *Č a d s k é* jazyky: téměř sto většinou drobných jazyků v západní subsaharské Africe (Nigérie, Niger, Čad aj.). Někteří jazykovědci je nepokládají za větev semitoamitské rodiny, ale řadí je k „súdánským“ jazykům (2–3 samostatné rodiny). Nejdůležitější z čadských jazyků je *h a u s š t i n a* (hausa; asi 23 mil.), sloužící jako mezikmenový dorozumívací prostředek v rozsáhlé oblasti západní Afriky.

30 *V ý c h o d o s ú d á n s k é* jazyky (Súdán, Uganda, Keňa): *d i n k a* (2,4 mil.), *n u e r*, *l a n g o*, *l u o*, *t e s o*, *m a s a i* aj. Vedle těchto tzv. *n i l o t s k ý c h* jazyků řadí někteří lingvisté k východosúdánské

rodině také n u b i j š t i n u (1,7 mil.; Egypt, Súdán) a některé další jazyky v Súdánu a Eritreji (pokládáné jinými za samostatnou rodinu nuba-kunama).

31 S t ř e d o s ú d á n s k é jazyky (Súdán, Čad, Kongo-Zaire): lugbara, mangbetu, lendu, gambai aj.

32 V ý c h o d o s a h a r s k é jazyky (Nigérie, Niger, Čad): k a n u r i (asi 4 mil.), tubu aj.

33 Z á p a d o a t l a n t s k é (senegalské) jazyky (Senegal, Guinea, Sierra Leone aj.): v o l o f (2,5 mil.), serer, temne, f u l a n i (= peul = fulbe; asi 13 mil.; rozptýleně od Senegalu až po Nigérii).

34 M a n d e (Mali, Guinea, Libérie aj.): b a m b a r a (2,4 mil.), m a l i n k e (3,8 mil.), djula, susu-djalonke, soninke, kpelle, mende aj.

35 V o l t s k é jazyky (= gur; Horní Volta, Pobřeží slonoviny, Ghana aj.): m o s s i (6,5 mil.), dagbani, bariba, senadi aj.

36 K w a (Nigérie, Togo, Benin, Ghana aj.): j o r u b a (19 mil.), i g b o (15 mil.), e w e (3 mil.), a k a n (= twi-fante; 9,4 mil.), angi-baule, bete, idjo aj.

37 U b a n g i - A d a m a w a (Středoafriická rep., Kamerun aj.): s a n g o (1 mil.), zande, banda aj.

38 B e n u e - K o n g o: velmi roztráštěná rodina, zahrnující velký počet většinou drobných jazyků v Nigérii, Kamerunu aj.: ibibio-efik (3,3 mil.), birom, tiv-munši aj. Jazyky této skupiny (nebo aspoň její části) se někdy nazývají „bantoidní“, protože podle všeho geneticky souvisí s jazyky bantuskými.

39 B a n t u s k é jazyky (bantu) tvoří souvislý areál v jižní polovině Afriky (zabírají její větší část); mluví jimi přes 100 mil. lidí. Vymezení jazyků a dialektů je tu obzvláště obtížné (srov. § 8.3.6): bylo napočítáno na 450 dialektů, z nichž některé mají spíše charakter samostatných jazyků, jiné se však dají spojit ve větší celky (úhrnem asi 100 „jazyků“). Důležitější podskupiny (nářeční celky) a jednotlivé spisovné jazyky uvádíme v následujícím přehledu (názvy větví nejsou uvedeny):

39.1 (Kamerun aj.): jaunde (spis. j. e w o n d o - j a u n d e), duala (1,4 mil.; spis. j. d u a l a) aj.

39.2 (Gabun, Kongo): t e k e aj.

39.3 (Zaire): bangi-ntomba (1,8 mil.; spis. j. l i n g a l a), mongo-nkundu (4,2 mil.), tetela aj.

39.4 (Zaire, Rwanda, Burundi aj.): rwanda-rundi (15 mil.; spis. jazyky r w a n d a a r u n d i) aj.

39.5 (Uganda, Keňa, Tanzanie): njoro-ganda (2,5 mil.; spis. j. ganda), haja-džita, masaba-luhja, ragoli-koria; kikuju-kamba (3,4 mil.; spis. j. k i k u j u) aj.

39.6 (Tanzanie): sukuma-njawezi, ilamba-langi aj.

39.7 (Tanzanie): s w a h i l i (svahilština funguje jako spisovný a státní jazyk v Tanzanii a jako mezikmenový dorozumívací prostředek po celé východní Africe – 30–50 mil.).

39.8 (Kongo, Zaire, Angola): k o n g o (7 mil.), k i-m b u n d u aj.

39.9 (Zaire, Angola): č o k w e-l u č a z i aj.

39.10 (Zaire; Angola, Zambie): l u b a (5,7 mil.), songe aj.

39.11 (Zaire, Zambie aj.): k o n d e, b e m b a aj.

39.12 (Malawi, Mosambik): m a n d a-n g o n i, njandža aj.

39.13 (Mosambik, Tanzanie): m a k u a (7,1 mil.), jao aj.

39.14 (Angola, Namibie): u-m b u n d u, ndonga aj.

39.15 (JAR, Botswana, Lesotho, Zimbabwe aj.): š o n a (6,5 mil.; spis. j. „Union-Shona“), sotho-tswana (11 mil.; spis. j. s o t h o a t s w a n a), nguni (15 mil.; spis. j. x h o s a, z u l u a s w a z i), tswa-ronga aj.

9.3.6 Jazyky Ameriky

Jazyků původního obyvatelstva Ameriky (indiánů a Eskymáků) je znám velký počet (asi 800, z toho asi 200 připadá na Severní Ameriku, 100 na Střední Ameriku a zbytek na Jižní Ameriku). Z toho ovšem značná část patří k jazykům vymřelým nebo vymře v blízké budoucnosti. To je také jeden z důvodů, proč údaje o počtu amerických jazyků značně kolísají (srov. § 9). Nejednotnost vládne také v názorech na klasifikaci těchto jazyků: podle starších údajů by mělo být v Severní a Střední Americe přes 50 a v Jižní Americe dokonce přes 100 drobných rodin a izolovaných jazyků. Novější bádání vedlo k redukci těchto čísel: v současné době se pro Severní a Střední Ameriku počítá maximálně s dvaceti rodinami, pro Jižní Ameriku se sedmdesáti. V našem přehledu uvádíme jen důležitější z těchto rodin, jakož i nejdůležitější jazyky – v Severní Americe (kde indiánskými jazyky mluví ještě asi 0,4 mil. lidí) zpravidla ty, kterými mluví více než 1 tisíc osob všech věkových kategorií, ve Střední a Jižní Americe (asi 20 mil. indiánů) zpravidla ty, kterými mluví více než 10 tisíc osob. Jména amerických jazyků zpravidla nepočesťujeme, ale ponecháváme je v té podobě, jakou uvádí Meillet–Cohen 1952. – Existuje řada pokusů spojit jednotlivé rodiny v celky vyššího řádu. Pro Severní Ameriku a část Střední Ameriky se počítá s existencí šesti jazykových kmenů: eskimo-aleut, na-dene, algonkin-wakash (rodiny 44–46 a další), penuti (několik drobných rodin, zde neuvedených), hoka-siou (rodiny 42, 43, 47, 48 a další), uto-aztek-tano (49 a další). V Jižní Americe bývají spojovány v jeden celek rodiny 68 a 69 (kečumaran), příp. i 70 (makročeua, andské j.), dále rodiny 60 a 67 (a řada drobných rodin: makroarawak), rodiny 49, 50, 51, 53, 55 aj. (makromaya) apod.; byly i pokusy spojit některé severoamerické skupiny (zejména kmen hokasiou) s jihoamerickými, nebo dokonce s jazyky Starého světa. – Dominantní postavení mají v celém makroareálu importované indoevropské jazyky, jimiž mluví naprostá většina obyvatelstva Ameriky: angličtina, španělština, portugalština a francouzština. Z domácích amerických jazyků mají jistý význam jen nahuatl (49; Mexiko), guarani (67; Paraguay), a zejména kičua (68; Peru).

40 E s k i m o - a l e u t (eskymácké j.) (80 tis.; Grónsko, Kanada, Aljaška, Rusko): grónština aj.

41 N a - d e n e (athapaskické j.) (160 tis.; Aljaška, Kanada, jz. USA): haida, tlingit, kutchin, tutchon, chipewyan, n a v a h o (nejvýznamnější severoamerický jazyk – 130 tis.), chiricahua, jicarilla aj.

42 H o k a = k a r o k - y u m a (30 tis.; jz. USA, sev. Mexiko): karok, walapai, mohave, yuma, chontal, tlapanec aj.

43 A t a k a p a - m u s k o g e e (21 tis.; jv. USA): choctaw, chickasaw, creek-muskogee aj.

44 A l g o n q u i n - r i t w a n (algonkinské j.) (110 tis.; vých. Kanada, sv. USA): cree, ojibwa, micmac, arapaho, cheyenne, blackfoot, naskapi aj.

45 S a l i s h = s p o k a n e - b e l l a c o o l a (12 tis.; sz. USA, jz. Kanada): okanagon, kalispel, shuswap, lilluet, nanaimo aj.

46 W a k a s h (5 tis.; jz. Kanada, sz. USA): kwakiutl, bellabella-heiltsuk, nootka, haisla-kitamat aj.

47 I r o q u o i s - c a d d o (irokézské j.) (20 tis.; vých. USA, jv. Kanada): seneka, onondaga, oneida, mohawk, cherokee aj.

48 Y u c h i - s i o u (30 tis.; stř. USA): dakota (santee), yankton, teton, assiniboin, winnebago, omaha, hidatsa, crow aj.

49 U t o - a z t e c - t a n o (jutoaztécké j.) (1,2 mil.; záp. USA, Mexiko): shoshone-comanche, paiute, tarahumar, huichol, hopi, n a h u a t l (aztéčtina), kiowa aj.

50 M a y a - k i č e (mayské j.) (1,8 mil.; Mexiko, Guatemala): m a y a, wastek, kanxobal, čol, tseltal, mam, kekči, kiče, kakčikel, pokomči, mixe, soke aj.

51 T o t o n a k (130 tis.; Mexiko).

52 T a r a s k (50 tis.; Mexiko).

53 O t o m a n g (1,1 mil.; Mexiko): otomi, masawa, masatek, činantek, mistek, sapotek aj.

54 M i s u m a l p a (120 tis.; Honduras, Nikaragua): miskito, sumu aj.

55 Č i b č a (120 tis.; Kostarika, Panama, Kolumbie); guaymi, kuna aj.

56 W a i k a (25 tis.; Venezuela, sev. Brazílie).

57 P a e z - k o k o n i k o (40 tis.; Kolumbie).

58 K a r i b s k é jazyky (25 tis.): velký počet drobných jazyků porůznu ve Venezuele, Guayaně, Brazílii a dříve i na antilských (karibských) ostrovech.

59 *G u a h i b o - p a m i g u a* (35 tis.; Kolumbie, Venezuela).

60 *A r a w a k* (přes 400 tis.; Brazílie, Venezuela, Kolumbie, Peru aj.): arawak, guaxiro, ačagua, izaneni, kampa, baure aj.

61 *X i v a r o* (22 tis.; Peru).

62 *W i t o t o - a n d o k e* (25 tis.; Kolumbie, Peru).

63 *P a n o - t a k a n a* (230 tis.; Brazílie, Bolívie, Paraguay).

64 *M a t a k o - m a k a* (35 tis.; Paraguay, sev. Argentina).

65 *G u a y k u r u* (28 tis.; Paraguay, sev. Argentina): toba aj.

66 *Ž e* (65 tis.): velký počet drobných jazyků v Brazílii.

67 *T u p i - g u a r a n i* (2,2 mil.; Paraguay, Bolívie, Brazílie): jazyk *t u p i* (tupinamba) fungoval v 17.–18. stol. jako spisovný jazyk a dorozumivací prostředek v rozsáhlé oblasti, v současné době plní tuto funkci (zejména v Paraguayi) jazyk *g u a r a n i*. Jiné významnější jazyky této skupiny: *kokama*, *siriono* aj.

68 *K i č u a* (kečuánský j.): četnými dialekty tohoto jazyka mluví asi 10 mil. lidí v Peru, Ekvádoru a Bolívii (v současné době se vytváří spisovná norma, která má sloužit v Peru jako druhý oficiální jazyk).

69 *A y m a r a* (2,2 mil.; Peru, Bolívie).

70 *A r a u k a n* (600 tis.; Chile, Argentina).

Literatura k §§ 9–9.3.6

Andronov 1965; Arakin 1965; Djakonov 1965; Greenberg 1963; Haarmann 1975; Jazyki narodov SSSR I–V; Klimov 1965; Koduchov 1987, s. 262–275; Krupa 1975; Krupa aj. 1983; Le langage, s. 814–864, 1093–1440; Lehečková 1983; Leonťjev 1974; Lewy 1964; Meier 1979; Meillet–Cohen 1952; Milewski 1948; Oranskij 1963; Pinnow 1964; sb. Teoretičeskije osnovy klassifikacii; Voegelin 1978; Vrhel 1976; Wurm 1972; Zograf 1960.

9.4 Zatímco se genealogická klasifikace jazyků zakládá na diachronickém přístupu k jazykům světa, je klasifikace typologická spjata s jazykovědou synchronickou: jazyky se tu třídí na základě charakteristických vlastností jejich současné struktury. Při takovémto porovnávání jazyků ovšem docházíme k závěru, že celková klasifikace jazyků (toho druhu jako klasifikace genealogická) na základě jejich současných vlastností není dost dobře možná: ukazuje se totiž, že jazyk A má některé strukturní rysy společné s jazykem B, jiné s jazykem C, jiné s jazykem D atd. Podle toho, jaké kritérium zvolíme, patří buď do třídy x (A, B...), y (A, C...), nebo

jiných tříd („typů“). Spíše než o typologické klasifikaci jazyků lze tedy mluvit o jejich **typologii**.

Typologická charakteristika jazyka je tu dána výčtem „typů“, které jednotlivé složky jeho struktury reprezentují.

9.4.1 Fonologický podsystem jazyka zahrnuje jednotky několikerého druhu, jakož i vzorce, jimiž se řídí spojování těchto jednotek v segmenty vyššího řádu. Typologií podsystemů souhláskových a samohláskových jsme se již zabývali v §§ 3.6–3.7.9, typologií slabičných vzorců v §§ 3.8.3–8 a typologií suprasegmentálních jednotek v §§ 3.9–3.10.12. Vedle těchto „kvalitativních“ typologických ukazatelů z oblasti zvukové stavby jazyka jsou tu ovšem i ukazatele kvantitativní (§ 1.5.2): celkové počty konsonantických a vokálních fonémů, vzájemný poměr těchto čísel a dále frekvence jednotlivých druhů hlásek v textech. Jako příklad uvádíme počty souhlásek a samohlásek v řadě jazyků různých rodin:

	souhlásky	samohlásky
havajština (27.3)	8	5
aranta (28)	10	3
finština (14.6)	14	8
tamil (13.3)	17	10
francouzština (01.5.1)	18	13
korejština (16)	19	10
němčina (01.7.3)	21	7
turečtina (15.1.2)	24	8
angličtina (01.7.3)	24	9
čeština (01.9.3)	25	10
gruzínština (02)	28	5
arabština (29.1.3)	28	6
polština (01.9.3)	33	7
ruština (01.9.2)	35	5
nootka (46)	37	5
chipewyan (41)	39	6
tlingit (41)	43	3
avarština (04)	45	3
adygština (03)	54	3
abazinština (03)	66	2
ubychština (03)	80	2

Jazyky, kde počet samohlásek činí více než 30 % celkového počtu fonémů, bývají označovány jako „vokální“, ostatní (kde je méně než 30 % vokálů) jako „konsonantické“: tak např. francouzština je jazyk vokální, ruština jazyk konsonantický. Frekvence souhlásek a samohlásek v textech je do značné míry závislá na povaze slabičných vzorců v daném jazyce: více než padesátiprocentní frekvenci vokálů vykazují především ty jazyky, které připouštějí pouze slabiky typu *CV* nebo *V* (polynéské aj.).

9.4.2 V **m o r f o n o l o g i c k é** oblasti existuje celá řada typologických ukazatelů. Jedním z nich je fonémické složení morfů, a to především kořenů (§ 4.4.1). V řadě jazyků odpovídá struktura kořenů určitým vzorcům: v semito-hamitských jazycích vzorec *CCC* (třísouhláskové

kořeny – § 4.5.1), jinde vzorci *CVCV* (některé uralské jazyky) apod. V řadě jazyků jihovýchodní Asie (§ 9.3.3) platí, že kořen = mikrosegment (slabika) + slabičná intonace (§ 3.9.7.). Bylo též zjištěno, že v jazycích s bohatým systémem fonémů jsou morfy kratší než v jazycích s chudým systémem. Např. v havajštině (13 fonémů) činí průměrná délka morfu čtyři hlásky, v americkém jazyce chinook (45 fonémů) naproti tomu 1,25 hlásky. Např. slovesná forma *a-m-L-a-x-ag-ám-x* „tys to od ní brával“ se skládá z osmi morfů (§ 6.10.9), jimž odpovídá pouhých deset hlásek. Podobně je tomu v kavkazských jazycích, kde se kořen často skládá z jediné souhlásky. – Dále je třeba rozlišovat jazyky alternující, kde kořen podléhá alternaci 1. řádu, a jazyky nealternující, kde je kořen víceméně neměnný. První typ reprezentují jazyky indoevropské (a dále některé jazyky severoamerické aj.), druhý např. jazyky altajské. V altajských a uralských jazycích zato podléhají vokalickým alternacím sufixy (§ 3.11.4). – Nejdůležitější z typologických ukazatelů tohoto druhu je však stupeň fonetického stmelení morfů v mezosegmentu (slově) – morfů lexikálních a gramatických. Především na těchto rozdílech se zakládá tradiční rozlišování jazyků izolujících, aglutinujících a fúzujících (flexivních). V *i z o l u j í c í c h* jazycích (jež nacházíme hlavně v makroareálu 3 a zčásti i 5) nedochází vůbec ke spojování lexikálních a gramatických morfů. V *a g l u t i n u j í c í c h* jazycích se lexikální morfy spojují s jedním nebo s několika gramatickými morfy, toto spojení je však značně volné (morfematické švy jsou na první pohled patrné); sem patří většina jazyků. V *f ú z u j í c í c h* jazycích morfy vytvářející slovo namnoze foneticky splývají, hranice mezi nimi jsou nezřetelné. Často se tu dále rozlišují jazyky *f l e x í v n í*, kde dochází především k fúzi afixů (např. v indoevropských j.), a jazyky *i n t r o f l e x í v n í*, kde fúzuje kořen s afixem (j. semitohamitské; ale je možná i jiná interpretace tohoto jevu – § 4.5.1).

9.4.3 Mezi *m o r f o l o g i c k ý m i* ukazateli zaujímá důležité místo výskyt afixů a jejich „poloha“ vzhledem ke kořenu (§ 4.5.1). V některých jazycích kategorie afixů vůbec neexistuje nebo je přinejmenším sporná: vietnamština, thajština, čínština aj. Takové jazyky se nazývají *a m o r f n í*. Většina jazyků užívá afixy, liší se však od sebe značně v tom, který druh afixů převládá. Podle toho lze rozlišit:

- 1° Jazyky užívající výhradně sufixy (uralské, altajské, drávidské).
- 2° Jazyky užívající převážně sufixy (indoevropské, jihokavkazské aj.).
- 3° Jazyky užívající převážně prefixy (austronéské, bantuské, na-dene aj.).
- 4° Jazyky s interfixy (semitohamitské).

Pouze u prvního typu nejsou přípustné jiné druhy afixů, kdežto u ostatních typů se setkáváme i s afixy jiných druhů (např. bantuské jazyky mají vedle prefixů též sufixy apod.). – Některé jazyky spojují lexikální morfémy ve větší celky (složeniny = kompozita), jiným tato schopnost chybí. Tento druhý typ reprezentují např. jazyky semitohamitské a bantuské, z indoevropských jazyků zejména francouzština (a vůbec románské j.). Většina jazyků vytváří složeniny: j. uralské, altajské, čínština aj. V některých indoevropských j. je schopnost tvořit složeniny rozvinuta v obzvláštní míře; ze staroindoevropských jazyků to byl sanskrť, z novoindoevropských zvláště němčina (typické je zejména tvoření vícečlenných složenin). Do této skupiny typologických ukazatelů můžeme zařadit též *g r a m a t i c k é k a t e g o r i e* (§§ 6.1.3n.): v některých jazycích chybějí úplně (to jsou jazyky izolující-amorfí), někde jsou vyvinuty jen málo, jinde však hrají prvořadou úlohu. Ze slovesných kategorií je nejrozšířenější diateze, vid a čas (§§ 6.4–6.4.5, 6.6–6.7.6), zato kategorie osoby v mnoha jazycích zcela chybí (např. v japonštině); ze jmenných kategorií je nejrozšířenější číslo (§§ 6.5n.), kdežto kategorie pádu je většinou jazyků cizí (§ 6.11.6). Důležité místo zaujímá jmenný rod (třída – §§ 6.3n.). Jazyky, kde se tato kategorie uplatňuje, můžeme označit jako *k l a s i f i k u j í c í*: indoevropské, semitohamitské, většina jazyků Afriky aj. – V souvislosti s gramatickými kategoriemi je třeba znovu upozornit na rozdíl mezi jazyky kumulujícími v

afixech gramatické funkce (1 morfém = 2 gramémy apod.; § 6.2) a těmi, kde gramatický afix má jen jednu funkci. Tento rozdíl se v podstatě kryje s rozdílem mezi jazyky fúzujícími (flexívními) a aglutinujícími.

9.4.4 Poslední skupinu typologických ukazatelů tvoří ukazatele syntaktické. Za nejdůležitější z nich pokládají někteří jazykovědci povahu základní větné konstrukce, její „hloubkovou strukturu“ (§ 7.1): v některých jazycích je transgresivní děj chápán aktivně, v jiných pasivně. Jazyky tohoto druhého typu se nazývají *ergativní* (§§ 7.3.5, 7.5.4), jazyky prvního (daleko rozšířenějšího) typu jsou jazyky „nominativní“. Zvláštní typ snad představují jazyky s „aktivní“ konstrukcí věty (některé americké j.). – Zpravidla se však pokládá za hlavní syntaktický ukazatel způsob označení syntaktických vztahů (§§ 7.5n.). Na základě tohoto kritéria se rozlišují jazyky analytické, syntetické a polysyntetické. V *analytických* jazycích, k nimž patří zejména valná většina jazyků makroareálu 3 (jv. Asie, Oceánie), dále značná část jazyků Afriky, ale také některé novoindoevropské j. (angličtina, francouzština aj.), se syntaktické vztahy označují (úplně, nebo aspoň převážně) pomocnými slovy a slovosledem (§ 7.5.2 – rovněž důležitý typologický ukazatel!). V *syntetických* jazycích se syntaktické vztahy naproti tomu označují převážně pomocí afixů. Tam, kde převládá rekční užití afixů, mluvíme o typu *excentrickém*, tam, kde naopak převládá anaforické užití afixů, mluvíme o typu *koncentrickém*. V *excentrických* jazycích bývá syntaktický vztah označen na akcesorním členu syntaktického spojení (tj. v základní větné konstrukci na aktantech, v nominální grupě na přívlastku), v *koncentrických* j. naopak na konstitutivním členu (tj. v základní větné konstrukci na predikátu, v nominální grupě na řídicím členu). Hlavním prostředkem označení syntaktických vztahů jsou tudíž v *excentrických* jazycích pádové morfémy, v *koncentrických* jazycích morfémy kategorie osoby – osobní afixy odkazující na akcesorní členy (srov. § 6.10.9). V klasifikujících jazycích (§ 9.4.3) je jak rekce, tak i anafora doprovázena kongruencí: v *excentrických* j. přejímá akcesorní člen gramémy-morfémy (rodu, čísla a pádu) konstitutivního členu, v *koncentrických* j. naopak afixy konstitutivního členu odkazují na rod (třídu) a číslo akcesorních členů. Indoevropské a semitohamitské jazyky jsou *excentrické* a klasifikující (kongruenční), uralské a altajské jazyky jsou rovněž *excentrické*, ale nejsou klasifikující, a neznají tudíž kongruenci. *Koncentrický* typ (zpravidla bez kongruence) představuje většina amerických j. (viz příklad z jazyka nahuatl v § 7.5.6), kdežto západokavkazské j. jsou zároveň *koncentrické* a klasifikující (viz příklad z abchazštiny tamtéž). – Vedle analytického a syntetického typu bývá uváděn jako třetí typ *polysyntetický*. V jazycích tohoto typu je základním syntaktickým prostředkem spojování lexikálních morfémů ve fonetické celky (slova), a to nejen výhradně jmenných (takových, které mohou tvořit nominální grupu), ale i slovesných a jmenných: do predikátního výrazu se vtělují substantiva (označující O apod.), adverbia (Adv) apod. Např. v americkém jazyce oneida znamená „slovo“ *g-naglah-sl-i-zak-s* „hledám vesnici“ (*zak* „hledat“, *naglah-sl* „vesnice“). Jedno slovo polysyntetického jazyka mnohdy zastupuje mnohočlennou větu: eskym. *qasu-iiG-saG-Big-caG-si-ňňit-luinaG-naG-puq* „vůbec se mu nepodařilo najít místo k odpočinku“. Jazyky tohoto typu najdeme hlavně v Severní a Střední Americe, dále sem patří některé jazyky paleosibiřské aj. Bývají také označovány jako *inkorporující* (inkorporují do predikátu objekt apod.), ale tento termín se také užívá o jazycích *koncentrických* (inkorporujících zájmena); v mnoha amerických jazycích ostatně shledáváme oba tyto rysy pohromadě.

9.4.5 Jak už bylo zdůrazněno v § 9.4, nelze pro mnohost a různorodost klasifikačních kritérií stanovit univerzální typologické třídy. Mnohé jazyky ostatně nepředstavují čistý typ ani z

určitého, zcela konkrétního hlediska, ale vykazují vedle převládajícího typu i prvky jiných typů. Indoevropské jazyky nepochybně reprezentují excentrický typ, ale syntaktická vazba predikátu se subjektem spočívá nejen v rekcii, ale také v anaforické kongruenci (§ 7.5.5), což představuje prvek koncentrického typu (podobně je tomu i v jiných jazycích). V některých jazycích koexistují nominativní a ergativní konstrukce, např. v hindštině má sloveso v přezentu nominativní konstrukci, v přezentu však konstrukci ergativní (podobně je tomu v gruzínštině aj.). O některých jazycích je těžko rozhodnout, zda reprezentují typ aglutinující nebo flexivní: uralské j., jihokavkazské j. aj. – Celkové typologické hodnocení zkoumaného jazyka bývá tudíž značně obtížné.

Literatura k §§ 9.4–9.4.5

F i n c k 1923; sb. Jazykovyje univerzalii; K l i m o v 1973; Le langage, s. 300–322; Lingvistické čítanky III.1 (vybrané práce V. Skaličky); M i l e w s k i 1969, s. 203–253; sb. Morfologičeskaja tipologija; S k a l i č k a 1951; U s p e n s k i j 1965.

X PÍSMO

10 P í s m o je systém znaků sloužící k transformaci řečového sdělení (sdělení určeného pro akustické vnímání) ve sdělení určené pro optické vnímání. Zatímco řečové sdělení (vnímané sluchem) představuje jednorázový akt, je písemné sdělení (vnímané zrakem) libovolně opakovatelné (pokud nedojde k mechanickému nebo chemickému zničení písemného záznamu): sdělení (text) se tak uchovává pro budoucnost (třeba velmi vzdálenou). Písemný znak (g r a f é m) je – stejně jako jiné znaky (§ 1.3.2) – bilaterální jednotka. Označujícím grafému je více nebo méně složitá kombinace geometrických prvků (čar apod.), příp. schematický obrázek nějaké věci; izolovanou formu (označující) písemného znaku budeme nazývat g r a f o n (§ 4.3). Designátem (označovaným) písemného znaku je buď sémém (§ 5.2), nebo foném (příp. spojení fonémů). V prvním případě má grafém povahu i d e o g r a m u, ve druhém případě povahu f o n o g r a m u. Písemný znak vykazuje všechny rysy uvedené v §§ 1.3.2–3: materiálnost označujícího (jeho optickou vnímatelnost), arbitrérnost označujícího vzhledem k označovanému (z podoby grafického znaku nelze soudit na jeho význam) a závaznost vzhledem ke společenství uživatelů a k systému. – G r a f é m je – podobně jako foném, morfém apod. (§ 1.4.3) – jednotka systému (paradigmatická), realizující se v písemných textech různými způsoby. Varianty grafému se nazývají a l o g r a f y. V latince, azbuce aj. mají grafémy zpravidla čtyři základní alografy: malý tiskací, velký tiskací, malý psací a velký psací. Počet subvariant je u tiskacích písmen vysoký („typy písma“), u psacích písmen nekonečný (individuální varianty...).

10.1 V abecedách latinských, cyrilských aj. se vyskytují různé druhy grafémů: 1° S a m o s t a t n é (autonomní) grafémy vytvářejí samy o sobě písemný text; označují jednotlivé fonémy nebo spojení fonémů. 2° N e s a m o s t a t n é (neautonomní) grafémy se vyskytují pouze v kombinaci se samostatnými grafémy: diakritická a interpunkční znaménka. D i a k r i t i c k á z n a m é n k a (umístěná nad, pod, před nebo za základní značkou = grafonem samostatného grafému) označují

a) distinktivní vlastnost, jíž se foném označovaný grafémem se znaménkem liší od fonému označovaného grafémem bez znaménka,

b) suprasegmentální jednotku (přízvuk nebo intonaci). Např.

´ délka samohlásky (čes., slov., maď....), přízvuk (ř., lat., lit....);

ˇ palatální artikulace (čes., slov., charv., lit....);

~ jistý druh slabičného přízvuku (ř., lit....) apod.

I n t e r p u n k č n í z n a m é n k a signalizují hranici věty (její konec), rozdíl mezi větou oznamovací (příp. zvolací) a tázací, členění souvětí na jednoduché věty apod. – V textech psaných fonografickými písmy se však vyskytují i některé ideogramy: číslice (5 „pět“), matematická a lingvistická znaménka (= „rovná se“, + „přidej“, : „děleno“, > „změnilo se v...“) aj.

10.2 G r a f i k a je soubor způsobů grafického záznamu fonologických jednotek konkrétního jazyka (tedy vlastně vztahů mezi fonémy a grafony, resp. grafémy daného písma; srov. obdobné vztahy mezi sémémami a gramémami na jedné straně a morfony, resp. morfémami na straně druhé – §§ 5.2, 6.2n.). Způsob grafického záznamu („psaní“) může být jednoduchý, diakritický nebo spřežkový. J e d n o d u c h ý m psáním rozumíme ty případy, kdy jednomu samostatnému grafému odpovídá jeden foném nebo spojení dvou (příp. i více) fonémů (G-F, G-FF). Může tu jít o spojení dvou souhlásek (např. lat. $x = /ks/$) nebo o spojení souhlásky se samohláskou – slabiku (např. v indickém písmu dévanágarí aj.). Grafémům označujícím

slabiky říkáme *s y l a b o g r a m y* (srov. dále §§ 10.6–7). Za jednoduché psaní pokládáme i ty případy, kdy dvěma různým grafonům odpovídá jeden foném (jeden foném se píše dvěma různými způsoby, např. č. *i, y = /i/*). Zatímco v těchto případech jde o dva různé grafémy (obdoba synonym v oblasti lexikálního plánu – § 5.2), nelze o dvou různých grafémech mluvit tam, kde jeden grafon má dvě fonemické hodnoty (rus. *o = /o/, /a/*, angl. *i = /i/, /ay/* apod. – srov. § 10.3). – *D i a k r i t i c k ý m* psáním rozumíme ty případy, kdy jeden foném je označen spojením samostatného grafému s nesamostatným (diakritickým znaménkem): čes. *š, č, á, ů*, něm. *ó, ü*, fr. *â* apod. Zvláštní případy: č. *dě, tě, ně = /d'e, t'e, n'e/* (diakritické znaménko patří vlastně k předcházejícímu znaku!), č. *bě, pě, vě, mě = /bje, pje, vje, mňe/* (grafém s diakritickým znaménkem označuje slabiku!). U sylabogramů mohou diakritická znaménka signalizovat rozdíly ve vokalické složce (§ 10.7). – *S p ř e ž k o v ý m* psáním rozumíme ty případy, kdy jeden foném je označen kombinací dvou samostatných grafémů, tzv. spřežkou: pol. *sz = /š/*, maď. *ny = /ň/*, něm. *sch = /š/*, čes. *ch = /x/* apod. – Podle převládajícího způsobu grafického záznamu charakterizujeme grafiku ruštiny, angličtiny, italštiny aj. jako jednoduchou, grafiku češtiny, slovenštiny, charvátštiny, litevštiny aj. jako diakritickou, grafiku polštiny, maďarštiny aj. jako spřežkovou.

10.3 P r a v o p i s (ortografie) je soubor pravidel, jimiž se v konkrétním jazyce řídí grafický záznam (psaní) segmentů vyššího řádu (morfů, slov, vět...). Jakýmsi rubem těchto pravidel převádění mluveného textu na text psaný („psaní“) jsou pravidla převádění psaného textu na text mluvený („čtení“). V pravopisu se uplatňují tři principy: fonematický, morfematický a historický (někteří badatelé však uvádějí ještě další principy). *F o n e m a t i c k ý* princip spočívá v požadavku zaznamenat písmem co nejadekvátněji fonemické složení slov (morfů apod.), jakož i v požadavku, aby konkrétnímu fonému odpovídal všude stejný grafém. – *M o r f e m a t i c k ý* princip spočívá v požadavku, aby konkrétní lexikální morfém měl co možná všude stejnou grafickou podobu (tj. aby písmo nerespektovalo alternace 2. řádu – §§ 4.66–7). Např. čes. *dub /dup/ – duby, dubový...*, *hladký /hlatký/ – hladit...*, *prosba /prozba/ – prosit...* rus. *golova /galava/ – golovu /golovu/ – bezgolovyj /bezgalovij/* apod. – *H i s t o r i c k ý* princip spočívá v zaostávání vývoje grafiky za zvukovým vývojem konkrétního jazyka: slovo se nadále píše tak, jak se psalo předtím, než proběhly hláskové změny, jež změnily jeho fonemické složení. Např. čes. *syn /sin/*, angl. *five /fayv/*, fr. *cent /sa/*, novořeč. *hodoi /oDi/, broché /vroxi/* apod. Podle převládajícího principu charakterizujeme pravopis češtiny, slovenštiny, srbocharvátštiny, gruzínštiny aj. jako fonematický (nepřesně: fonetický), pravopis angličtiny, francouzštiny, novořečtiny aj. jako historický apod.

10.4 *Systém grafémů hláskového (fonemografického) písma* užívaný k psaní konkrétního jazyka se nazývá *a b e c e d a*. Grafémy jsou v abecedě uváděny v ustáleném pořadí. To je v případě latinky (abeced založených na latině) přejato z abecedy řecké (alfabety), řecké pořadí pak z písma západosemitského (odtud je i většina názvů řeckých písmen). Podobně je od Řeků přejato pořadí písmen v cyrilské abecedě (azbuce). – *Inventář grafémů sylabografického písma* se nazývá *s y l a b á ř*; v klínopisných sylabářích bývají grafémy seřazeny podle vnější podoby, v indických naopak podle fonemické (resp. fonetické) hodnoty (znaky pro slabiky tvořené pouhou samohláskou, slabiky s velární souhláskou, palatální souhláskou atd.). – *S* písmem je úzce spjata *f o n e t i c k á t r a n s k r i p c e* – systém značek sloužících k zápisu řečových zvuků, tj. hlásek jakéhokoli jazyka (nikoli fonémů konkrétního jazyka!) pro účely vědecké nebo didaktické (§ 3.1.10). *T r a n s l i t e r a c e* je naproti tomu návod k převádění textů z jednoho písemného kódu do druhého, např. z cyrilice (azbuky) do latinky, z různých východních písem do latinky nebo azbuky apod. (§ 3.1.11).

10.5 Písmo vzniklo na prahu historického období vývoje lidské společnosti, a to nezávisle na sobě na různých místech. Vývojovým předstupněm písma jsou piktogramy – primitivní obrázky, znázorňující nějakou věc nebo děj. Piktografické záznamy jsou dosvědčeny ještě ze zcela nedávné doby z Ameriky, západní Afriky a odjinud. Zčásti piktografický charakter mají i nejstarší písemné památky z Egypta, Mezopotámie a Číny. Zde ovšem lze již mluvit o počátcích skutečného písma: vedle piktogramů shledáváme v těchto památkách i *i d e o g r a m y*, podoby písemných znaků se postupně ustalují a písemné sdělování se v některých sférách stává běžným zjevem. Přechod od piktogramů k ideogramům spočívá v oblasti označovaného v metafoře a metonymii (obrázek nohy nabývá vedle významu „noha“ i významu „chodit“, obrázek oka znamená i „vidět“ apod.), v oblasti označujícího ve schematizaci původních obrázků, vyvolané vzrůstající frekvencí písemného sdělování a používáním určitých psacích nástrojů a materiálů (např. v Mezopotámii psaní rydlem na hliněné tabulce vedlo k přeměně původního obrázku v soustavu klínů, v Číně se původní obrázek změnil v soustavu tahů štětce apod.). Tak nastala situace, kdy ze značky písma (grafonu) člověk neznalý písma už nemohl vyčíst jeho význam: obrázky věcí (piktogramy) se tak změnil v označení pojmů (ideogramy). V řadě případů ovšem tento vývoj nepokročil příliš daleko: písma Mayů a Aztéků, tzv. protoindické písmo a písmo Velikonočního ostrova vyšla z užívání ještě dříve, než se mohl ideografický princip plně rozvinout (žádné z těchto písem není plně rozluštěno).

10.6 Zatímco v Číně si písmo v podstatě uchovalo ideografický charakter až do současnosti (ukázka 1), postoupil jeho vývoj v oblasti Předního východu a Egeidy záhy o krok dále: vedle přežívajícího ideografického principu se začal uplatňovat princip *f o n o g r a f i c k ý*. Tento rozhodující krok ve vývoji písma spočíval v posunu vztahu grafonu k označovanému: označovaným grafem se místo designátu jazykového znaku stalo jeho designans, tj. zvuková forma. Např. schematický obrázek hvězdy se v sumerském (§ 9.3.1:07) písmu stal nejdříve ideogramem s významem „nebe“ (sumer. *an*), v další fázi pak fonogramem označujícím slabiku *an*. Jindy byla z fonémické podoby slova označovaného ideogramem vzata jen začáteční slabika: grafon výchozího ideogramu začal označovat tuto slabiku (tzv. *a k r o f o n i e*). Typické doklady těchto změn skýtá mezopotámské *k l í n o v é* písmo, jehož vývoj lze nepřetržitě sledovat od prvních počátků ve 4. tisíciletí (?) až do poloviny 1. tisíciletí př. n. l. U semitských Asyřanů a Babylóňanů si toto písmo uchovalo smíšený ideograficko-fonografický charakter až do samého konce (ukázka 2). Klínopisné znaky měly povahu sylabogramů (CV, V, CVC) nebo ideogramů. Indoevropští Chetitě převzali v 1. pol. 2. tisíciletí př. n. l. toto písmo bez podstatných úprav, zato indoevropští Peršané (§ 9.3.1:01.1.2) si je v polovině 1. tis. př. n. l. upravili v písmo téměř čistě fonografické (sylabografické). V Malé Asii a Egeidě vznikla – patrně nezávisle na Mezopotámii a Egyptě – písma, jež zčásti nebo úplně dospěla až k sylabografickému principu: tzv. chetitské (luvijské) hieroglyfy a dosud nerozluštěné minojské hieroglyfy, z nichž se dále vyvinula minojská (mykénská) lineární písma A (dosud nerozluštěno) a B (§ 9.3.1:01.3; ukázka 3) a dále slabičné písmo kyperské.

10.7 Všechna dosud uvedená písma předoasijské a egejské oblasti vyšla z užívání ještě ve starověku a na jejich místo nastoupila nová písma, jejichž první počátek je patrně třeba hledat v Egyptě. Od prvních piktograficko-ideografických počátků ve 4. tisíciletí př. n. l. dospělo *e g y p t s k é* písmo již ve 2. tis. k fonografickému principu. Na rozdíl od klínového písma však egyptské sylabogramy nerespektovaly rozdíly v povaze samohláskového vrcholu slabiky

(např. slabiky *ta, te, to* se psaly stejným fonogramem). Ideografický princip nebyl ani zde plně opuštěn a v monumentálních textech si egyptské grafémy uchovaly až do konce charakter obrázků (hieroglyfické písmo – ukázka 4), kdežto u běžně užívaného písma došlo k silné schematizaci a zjednodušení (písmo hieratické a démotické). Od Egyptů přejali písmo – jak se většinou soudí – západní Semité (§ 9.3.1:29.1.2). Vývojový mezistupeň mezi egyptským písmem a *z á p a d o s e m i t s k o u* abecedou, dosvědčenou od konce 2. tisíciletí př. n. l., snad představuje tzv. protosinajské písmo. Západní Semité zcela opustili ideografický princip, zjednodušili tvary grafémů a zredukovali jejich počet na 22 (uk. 5 – celá abeceda). Všechny varianty tohoto písma (fénická, starohebrejská, aramejská...) však uchovávají sylabografický princip: ve většině případů písmena dále označují celé slabiky, ovšem bez ohledu na povahu jejich vokalicke složky (to souvisí s morfologickým typem semitských jazyků – § 4.5.1). Totéž platí i o většině abeced, jež později ze západosemitského písma vznikly: syrské, *h e b r e j s k é* (uk. 6 – celá abeceda), *a r a b s k é* (uk. 7) a dalších. Výjimku mezi semitskými písmi tvoří písmo *e t i o p s k é* (amharské – § 9.3.1:29.1.4, kde došlo k dodatečné formální diferenciaci sylabogramů podle samohlásek (uk. 8). Totéž lze konstatovat o samostatné vývojové větvi západosemitského písma – o písmech *i n d i c k ý c h*. Většina badatelů soudí, že Indové přejali písmo někdy v polovině 1. tisíciletí př. n. l. z Přední Asie. Již nejstarší dochovaná forma indického písma – písmo *b r a h m í* (od 3. stol. př. n. l.) – má výrazně sylabografický charakter: základní grafémy tu označují souhlásky ve spojení s krátkým *a*, kdežto znaky pro slabiky s jinými samohláskami jsou doplněny o různá diakritická znaménka. Z písma brahmí vzniklo v oblasti indické kultury množství různých písmen, jež si však vesměs uchovala zmíněné rysy. Rozlišují se tři vývojové větve indického písma: písma severoindická (*d é v a n á g a r í* – uk. 9, bengálské písmo, tibetské písmo aj.), písma jihoindická (tamilské – ukázka 10, sinhálské aj.) a písma zadoindická (barmské – ukázka 11, thajské, khmérské aj.).

10.8 Epochální význam mělo pro další rozvoj lidské civilizace přejetí západosemitského písma Řeky (1. čtvrtina prvního tisíciletí př. n. l.): Řekové totiž – jako jediní – pokročili od písma slabičného (sylabografického) k písmu hláskovému (fonémografickému), využívaje k označení samohlásek znaků pro ty semitské souhlásky, jež byly řeckému zvukovému systému cizí (ukázka 12 – srov. s ukázkou 5!). Písmo se v řecké oblasti rychle šířilo a záhy se rozštěpilo ve dvě varianty: východní a západní. Z východní varianty se vyvinula klasická řecká abeceda (12), na jejímž základě byly později vytvořeny abecedy *a r m é n s k á* (13), *g r u z í n s k á* (14) a slovanské (*c y r i l i c e* – 15 a *h l a h o l i c e* – 16). Aspoň zčásti řeckého původu je *i r u n o v é* písmo (17) starých Germánů (zčásti je původu latinského). – Západoreckou abecedu převzali Etruskové, jakož i indoevropské kmeny Apeninského poloostrova (§ 9.3.1: 01.5. Nejstarší latinské nápisy psané touto abecedou pocházejí z 6. stol. př. n. l. Definitivní podoby nabyly latinská abeceda v 2. stol. př. n. l. To ovšem platí jen o tzv. verzálcích (velkých tiskacích písmenech), kdežto jiné typy latinky (zejména dnes užívané psací písmo) vznikly až později. Výklad o tom však již není záležitostí jazykovědy, ale patří do rámce tzv. pomocných věd historických (latinská paleografie).

Literatura k §§ 10–10.8

Istrin 1965; Jensen 1958; Krupa aj. 1989; Loukotka 1946.

HISTORICKOSROVNÁVACÍ JAZYKOVĚDA

11 Při porovnávání jazyků shledáváme na jedné straně shody, na druhé straně rozdíly. Jsou v podstatě dvojího druhu:

- (1) **Typologické** – shody a rozdíly ve vzorcích (slabičných, větných aj. – § 2.7) a v uspořádání podsystémů (fonologického a lexikálněgramatického).
- (2) **Materiálové** – shody a rozdíly ve fonémických realizacích konkrétních lexikálních a gramatických morfémů.

Rozdíly mezi jazyky (zejména materiálové) jsou svědectvím o arbitrérní povaze jazykových znaků (§§ 1.3.2–3). Některé z nich jsou patrně prastaré (domněnka o polygenezi lidské řeči – § 8.2), jiné vznikly až později divergentním vývojem (§ 8.2.1).

11.1 Shody lze rozdělit z hlediska jejich příčin na tři skupiny:

- a) **Náhodné** shody (náhodnost výskytu identických jevů je dána matematickým počtem pravděpodobnosti).
- b) **Elementární** shody vyplývají ze shodných biologických a psychických rysů tvůrců a uživatelů jazyků – různých variant druhu „homo sapiens“.
- c) **Společensky (historicky) podmíněné** shody, tj. takové, jež jsou dány společným původem srovnávaných jazyků (vzniknuvších diferenciací společného prajazyka) nebo jejich druhotným kontaktem (integračními procesy – § 8.2.6n).

U typologických shod přicházejí v úvahu všechny tyto tři motivace. Elementární typologické shody představují tzv. jazykové *univerzálie* (tj. rysy společné všem jazykům lidstva – § 1.1.3), příp. *frekventálie* (rysy vyskytující se ve většině jazyků): dvoustupňovité uspořádání kódu (dvojí artikulace – § 1.3.5), rozdíl mezi segmentálními a suprasegmentálními zvukovými jednotkami a mezi souhláskami a samohláskami (§ 3.6.1), členění promluvy na makrosegmenty, mezosegmenty a mikrosegmenty (§§ 2.1n.), predikát jako ústřední větný člen (§ 7.3.2) atd. Ostatní typologické shody jsou zčásti náhodné, zčásti společensky podmíněné. Synchronicky orientovaná jazyková typologie k tomuto rozdílu nepřihlíží (§§ 9.4n.), z hlediska historickosrovnávací jazykovědy jsou však závažné toliko společensky podmíněné typologické shody jako svědectví o společném původu jazyků nebo o jejich kontaktu. Historickosrovnávací jazykověda věnuje ovšem pozornost především materiálovým shodám mezi jazyky: zde totiž představují společensky (historicky) podmíněné shody většinový druh. Počet náhodných materiálových shod je prakticky zanedbatelný; elementární materiálové shody představují onomatopoická (zvukomalebná) slova (§ 1.3.4), citoslovce a tzv. dětská slova (typu *mama, tata, papa* apod.).

11.2 Úkolem historickosrovnávací jazykovědy je dokazování příbuznosti mezi jazyky (genealogická klasifikace – § 9.3), zejména však rekonstrukce jejich prehistorického vývoje (§ 1.5.2). Obojí se zakládá na společensky podmíněných (tj. nenáhodných a neelementárních) shodách mezi jazyky (v menší míře i na obdobně motivovaných shodách typologických). Úkolem srovnávací (a filologické) jazykovědy je přirozeně také rozlišení prvků (slov apod.) prapříbuzných a přejatých. To bývá snadné v těch případech, kdy k přejímání došlo v nedávné době (evropeismy, vědecká terminologie apod.); identifikace starých výpůjček bývá naproti tomu často nesnadná (podrobněji o tom *E r h a r t–V e č e r k a* 1981, s. 150n.).

11.3 Postup historickosrovnávací úvahy vedoucí k rekonstrukci prehistorického (prajazykového) stavu se dá nejlépe ilustrovat příklady z fonologické oblasti. Východiskem rekonstrukce jsou tu hláskové responze založené na větším počtu slovních rovnic. Slovní

rovnici rozumíme případ, kdy slovu jazyka A odpovídá v příbuzných jazycích (B, C...) slovo stejného (podobného) významu a stejného (podobného) zvukového složení. Hlávky, jež v těchto prapříbuzných slovech spolu korespondují, vytvářejí hláskovou responzi ($x^A = y^B \dots$). Korespondující hlávky (x, y...) mohou být foneticky shodné nebo různé (neshodné). V prvním případě (jestliže shledáváme ve všech srovnávaných jazycích stejnou hlávku) je rekonstrukce snadná: jako společné východisko rekonstruujeme právě tuto hlávku (jako součást zvukového systému příslušného prajazyka) a zároveň konstatujeme, že tato hlávka nepodlehla v žádném ze srovnávaných jazyků změnám (rozumí se: v dané pozici, např. na začátku slova).

11.4 Jestliže korespondují hlávky foneticky různé, můžeme pokládat za společné východisko (prajazykovou hlávku) buď některou z nich, anebo takovou hlávku, která se na responzi nepodílí. V prvním případě konstatujeme, že jeden jazyk (jedna část jazyků) uchoval původní stav, zatímco ostatní provedly změnu, v druhém případě provedly změnu všechny srovnávané jazyky. Při řešení těchto problémů se jazykovědci řídí těmito zásadami:

a) Zásada *m a j o r i t y*, příp. *a u t o r i t y* některého jazyka. – Platnost těchto kritérií je ovšem značně omezená: Ne vždy je původní ten stav, který shledáváme ve většině (majoritě) srovnávaných jazyků; často je právě tento stav výsledkem inovace, zatímco jeden jediný jazyk uchovává původní hlávku. Nelze rovněž přeceňovat svědectví starých jazyků (zásada *autority*): jsou případy, kdy současný jazyk (např. litevština) uchovává původní stav lépe než starý jazyk (např. staroslověnština).

b) Zásada *p r a v d ě p o d o b n o s t i h l á s k o v é h o v ý v o j e*. – Cesta, jež vedla od rekonstruovaného hláskového stavu ke stavu konkrétně doloženému, má být v souladu s obecnými tendencemi hláskového vývoje. Je třeba předpokládat prehistorické hláskové změny takových typů, s jakými se setkáváme i v historicky doloženém vývoji jazyků (např. změna velárních souhlásek v palatály, znělých v neznělé, okluzív ve frikativy apod.; nepravděpodobná je např. změna labiály v dentálu, nejvyšší samohlávky v nejnižší apod.).

c) Zásada „*s č í t á n í*“ *d i s t i n k t i v n í c h r y s ů* (§§ 3.5n.). – Jestliže korespondují hlávky, jež se od sebe foneticky silně liší, je možno rekonstruovat výchozí hlávku jakýmsi sčítáním jejich distinktivních rysů, pokud jsou ovšem tyto rysy kompatibilní. Např. responze velární a labiální souhlávky může vést k rekonstrukci veláry s vedlejší artikulací labiální (§ 3.6.9).

11.5 Při rekonstrukci je dále třeba přihlížet k systémovému charakteru jazyka: rekonstruovaná zvuková jednotka má tvořit organickou součást zvukového systému rekonstruovaného prajazyka. Tento požadavek může někdy vést k rekonstrukci hlásek, jež nejsou dostatečně dosvědčeny slovními rovnicemi (to platí v indoevropských jazycích o znělé labiále *b*). Rekonstruovaný stav je tím pravděpodobnější, čím více se podobá stavu skutečně existujícímu v živých jazycích, třeba zcela nepřibuzných a zeměpisně vzdálených (tzv. typologická opora). Rekonstrukce, která nemá žádnou takovouto oporu, je méně pravděpodobná.

11.6 Vybrané hláskové responze s l o v a n s k é:

	čeština	polština	ruština	srbocharv.	staroslov.
(1)	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>
(2)	<i>h</i>	<i>g</i>	<i>g</i>	<i>g</i>	<i>g</i>
(3)	<i>u, ou</i>	<i>ę</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>ǫ</i>

Řešení (rekonstrukce):

(1) Praslovanské **m* (shoda všech jazyků).

(2) Praslovanské **g*: pravděpodobný vývoj $g > h$ (ne naopak), majorita (nadto je g doloženo i pro češtinu vlastními jmény z 10.–12. stol.).

(3) Praslovanské **ǫ*: pravděpodobný vývoj $ǫ > u$ (ne naopak), autorita staroslověnštiny; zásada majority neplatí (jediná polština uchovává stav blízký původnímu!).

11.7 Vybrané hláskové responze i n d o e v r o p s k é:

	staroindičti- na	řečtina	latina	gótština	litevština	slovanské jazyky
(4)	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>
(5)	<i>p</i>	<i>p</i>	<i>p</i>	<i>f</i>	<i>p</i>	<i>p</i>
(6)	<i>ś</i>	<i>k</i>	<i>k</i>	<i>h</i>	<i>š</i>	<i>s</i>
(7)	<i>dź</i>	<i>g</i>	<i>g</i>	<i>k</i>	<i>ž</i>	<i>z</i>
(8)	<i>k, č</i>	<i>p, t</i>	<i>qu</i>	<i>hw</i>	<i>k</i>	<i>k, č</i>
(9)	<i>g, dž</i>	<i>b, d</i>	<i>v</i>	<i>q</i>	<i>g</i>	<i>g, ž</i>
(10)	<i>bh</i>	<i>ph</i>	<i>f, b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>	<i>b</i>
(11)	<i>dh</i>	<i>th</i>	<i>f, d</i>	<i>d</i>	<i>d</i>	<i>d</i>
(12)	<i>s, š</i>	<i>s, h</i>	<i>s, r</i>	<i>s, z</i>	<i>s, š</i>	<i>s, š, ch</i>
(13)	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>o</i>
(14)	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>e</i>	<i>e</i>
(15)	<i>a</i>	<i>o</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>

Řešení (rekonstrukce):

(4) Indoevropské (ide.) **m* (shoda všech jazyků).

(5) Ide. **p*: pravděpodobný vývoj $p > f$ (ne naopak), majorita (germánská změna $p > f$ tvoří součást posunutí souhlásek – § 3.12.12).

(6, 7) Ide. palatální veláry **k̑*, **g̑*: pravděpodobný je vývoj od velární okluzívy k sykavce, ne naopak. Zásada sčítání distinktivních rysů (velární artiklace k , g + palatální artiklace $š$, $ž$) vede k rekonstrukci velár s vedlejší artikulací palatální (v germ. posunutí co do způsobu artiklace $k̑ > h$, $g̑ > k$ – § 3.12.12).

(8, 9) Ide. labioveláry **kʷ*, **gʷ*: Neznělá je zachována v latině (v rozložené podobě $k + v$) a v gótštině (v posunuté podobě). Rekonstrukce znělé vyplývá též z požadavku symetrie systému. Rekonstrukce obou labiovelár vychází dále ze zásady sčítání distinktivních rysů: velární artiklace (k , g) + labiální artiklace (p , b , v) → veláry s vedlejší artikulací labiální. Palatály ve staroindičtině a slovanštině ($č$, $dž$, $ž$) vznikly palatalizací před původním e , i (§ 3.12.3).

(10, 11) Tradiční rekonstrukce **bh*, **dh* (aspiráty – §§ 3.1.6, 3.6.13) se opírá o pravděpodobný směr hláskového vývoje (směr $b > bh$, $f > bh$... je nepravděpodobný!). Ve starší fázi vývoje indoevropské srovnávací jazykovědy se opírala též o autoritu staroindického jazyka (ale to dnes už neplatí!). V novější době jsou proti této rekonstrukci vznášeny typologické námitky (souhláskový podsystém se znělými aspirátami, ale bez neznělých aspirát postrádá typologickou oporu).

(12) Ide. sykavka **s*: Čistá responze $s = s = s$... je doložena jen malým počtem slovních rovnic, protože *s* podléhalo mnoha různým syntagmatickým změnám ($s > š$, ch ; $s > z > r$ apod. – § 3.12.4.).

(13, 14, 15) Ide. **a*, **e*, **o*: Původní stav je uchován v řečtině a latině. Změna $a > e$ je bez vnějších příčin (přehláska apod.) nepravděpodobná, splynutí *a* a *o* je pravděpodobnější než diferenciaci původního **a*. Staroindická palatalizace $k > č$ (apod.) ukazuje, že samohláska *a* je tu v některých případech střídnicí za ide. **e*.

11.8 Tímto způsobem lze rekonstruovat celý fonologický systém skupinového nebo rodinového prajazyka. Pro indoevropský prajazyk se tradičně rekonstruuje tento systém:

KONSONANT	neznělé	znělé	aspiráty	sykavky
labiály	<i>p</i>	<i>(b)</i>	<i>bh</i>	
dentály	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>dh</i>	<i>s</i>
palatální veláry	<i>k</i>	<i>g'</i>	<i>g'h</i>	
veláry	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>gh</i>	
labioveláry	<i>k^w</i>	<i>g^w</i>	<i>g^wh</i>	

SONANTY	<i>r</i>	<i>l</i>	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>y (=j)</i>	<i>w</i>

VOKÁLY	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>o</i>	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>ā</i>	<i>ī</i>	<i>ō</i>	<i>ā</i>	<i>ū</i>
	(diftongy: <i>ai, ei, oi, au, eu, ou</i>)									

I když byla tato rekonstrukce v novější době často předmětem kritiky a byla předložena různá alternativní řešení, přece vychází výklad o hláskovém vývoji ve standardních příručkách slavistických, germanistických aj. obvykle z tohoto indoevropského stavu.

11.9 Při rekonstrukci jednotek vyšší úrovně – lexikálních a gramatických morfémů – je třeba dbát pravděpodobných směrů sémantického a gramatického vývoje (§ 5.4.3): při různosti významů srovnávaných jednotek postulujeme pro prajazykový morfém takový význam (takovou gramatickou funkci), z něhož lze bez obtíží odvodit historicky doložené významy (gramatické funkce). Rekonstrukce formy (hláskového složení morfů) vychází z poznatků srovnávacího hláskosloví (tj. z rekonstruovaného prajazykového stavu a hláskových zákonů, jež vedly ke stavu historicky doloženému); je ovšem třeba počítat též s působením analogie (§ 4.7.4) a dalších faktorů. Při rekonstrukci gramatických morfémů je nutno přihlížet k systémovým vztahům v rámci jednotlivých gramatických kategorií (§§ 6.3n.) a celého gramatického systému. Podrobnější poučení o tom přináší níže uvedená literatura.

L i t e r a t u r a ke kap. XI

Anderson 1971, Anttila 1972, Erhart 1982, Erhart-Večerka 1981,
Lehmann 1969, Ondruš-Sabol 1984, s. 244–248.

LITERATURA

- A c h m a n o v a, O. S.: Slovar' lingvističeskich terminov (Moskva 1966)
Analitičeskije konstrukcii v jazykach različnyh tipov (sb.; Moskva 1965)
A n d e r s o n, J. M.: The Grammar of Case (Cambridge 1971)
A n d e r s o n, J. M.: Structural Aspects of Language Change (London 1973)
A n t t i l a, R.: An Introduction to Historical and Comparative Linguistics (New York/London 1972)
A n d r o n o v, M. S.: Dravidijskije jazyki (Moskva 1965)
A p r e s j a n, J. D.: Ideen und Methoden der modernen strukturellen Linguistik (překlad z ruštiny; Berlin 1971)
A p r e s j a n, J. D.: Leksičeskaja semantika (Moskva 1974)
A r a k i n, V. D.: Indonezijskije jazyki (Moskva 1965)
B a u d i š, J.: Řeč (Bratislava 1926)
B ě l i č o v á, H.: Sémantická struktura věty a kategorie pádu (Praha, 1982)
B e n v e n i s t e, E.: Problèmes de linguistique générale (Paris 1966)
B l a n á r, V.: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia (Bratislava 1984)
B l o o m f i e l d, L.: Language / Rus. překlad: Jazyk (Moskva 1968)
B e c h e r t, J. aj.: Einführung in die generative Transformationsgrammatik (München 1973)
B ü h l e r, H. aj.: Linguistik I. (Tübingen 1971)
B ü h l e r, K.: Sprachtheorie (Stuttgart 1965)
C o s e r i u, E.: Sprachtheorie und allgemeine Sprachwissenschaft (München 1975)
Č e r m á k, F.: Jazyk a jazykověda: přehled (Praha 1994)
Č e r n ý, J.: Dějiny lingvistiky I, II, IV (Praha 1985, 1986, 1989; skriptum), (Votobia 1996; kniha)
Č e r n ý, J.: Úvod do studia jazyka (Olomouc 1998)
D a n e š, F.: Intonace a věta ve spisovné češtině (Praha 1957)
D a n e š, F.–H l a v s a, Z. aj.: Větné vzorce v češtině (Praha 1981)
d e S a u s s u r e, F.: Cours de linguistique générale (Paris 1922) / Čes. překlad: Kurs obecné lingvistiky (Praha 1989, 1996)
Ď j a č k o v, M. K.: Kreol'skije jazyki (Moskva 1987)
Ď j a k o n o v, I. M.: Semitočamitskije jazyki (Moskva 1965)
D o r o s z e w s k i, W.: Elementy lexicologii i semiotyki (Warszawa 1970)
D r e s s l e r, W.: Einführung in die Textlinguistik (Tübingen 1973)
D r e s s l e r, W.: Studien zur verbalen Pluralität (Wien 1968)
D r e x e l, A.: Ursprung und Wesen der Sprache I, II (Zürich 1951)
D u c r o t, O.–Todorov, T.: Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage (Paris 1972)
D v o n č o v á, J.: Fyziologická fonetika (Bratislava 1980)
E r h a r t, A.: Indoevropské jazyky. Srovnávací fonologie a morfologie (Praha 1982)
E r h a r t, A.–V e č e r k a, R.: Úvod do etymologie (Praha 1981)
F i l l m o r e, C. J.: Case for Case. In: Universals of Linguistic Theory (New York 1968)
F i n c k, N.: Die Haupttypen des Sprachbaus (Berlin 1923)
F o r c h h e i m e r, P.: The Category of Person in Language (Berlin 1953)
G l e a s o n, H. A.: An Introduction to Descriptive Linguistics / Rus. překlad: Vvedenije v deskriptivnuju lingvistiku (Moskva 1959)
G o ł ą b, Z. aj.: Słownik terminologii językoznawczej (Warszawa 1970)
G r e e n b e r g, J. H.: The Languages of Africa (Haag 1963)
G r e p l, M.–K a r l í k, P.: Skladba spisovné češtiny (Praha 1986)

- Guillaume, G.: Temps et verbe (Paris 1929)
- Harmann, H.: Soziologie und Politik der Sprachen Europas (München 1975)
- Hála, B.: Slabika, její podstata a vývoj (Praha 1956)
- Hála, B.: Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě (Praha 1962)
- Hála, B.–Sováková, M.: Hlas–řeč–sluch (Praha 1962)
- Hamp, E. P.: A Glossary of American Technical Linguistic Usage / Rus. překlad: Slovar' amerikanskoj lingvističeskoj terminologii (Moskva 1964)
- Hartmann, R. K.–Stork, F.: Dictionary of Language and Linguistics (London 1972)
- Havránek, B.: Genera verbi v slovanských jazycích I (Praha 1928)
- Havránek, B.: Studie o spisovném jazyce (Praha 1963)
- Hjelmslev, L.: La catégorie des cas (Aarhus 1935)
- Hjelmslev, L.: Sproget / Čes. překlad : Jazyk (Praha 1971)
- Hjelmslev, L.: Prolegomena to a Theory of Language / Čes. překlad: Základy teorie jazyka (Praha 1972)
- Hockett, C. F.: A Manual of Phonology (Baltimore 1955)
- Hockett, C. F.: A Course of Modern Linguistics (New York 1958)
- Holt, J.: Études d'aspect (København 1943)
- Horálek, K.: Filozofie jazyka (Praha 1967)
- Horecký, J.: Úvod do matematické jazykovedy (Bratislava 1969)
- Horecký, J.: Základy jazykovedy (Bratislava 1978)
- Horecký, J.: Spoločnosť a jazyk (Bratislava 1982)
- Horecký, J.: Vývin a teória jazyka (Bratislava 1983)
- Horecký, J.–Rácová, A.: Slovník jazykovedných termínov (Bratislava 1979)
- Chafe, W. L.: Meaning and the Structure of Language / Rus. překlad: Značenie i struktura jazyka (Moskva 1975)
- Chloupek, J.: Aspekty dialektu (Brno 1971)
- Chomsky, N.: Syntactic Structures / Čes. překlad: Syntaktické struktury (Praha 1966)
- Issledovanija po obščej teorii grammatiki (sb.; Moskva 1968)
- Istrin, V. A.: Vozniknovenije i razvitije pis'ma (Moskva 1965)
- Jakobson, R.: Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. In: TCLP 6 (1936) s. 240–288
- Jakobson, R.–Halle, M.: Grundlagen der Sprache / Překlad z angl. (Berlin 1960)
- Jazyki narodov SSSR I–V (Moskva 1966–68)
- Jazykovyje univerzalii i lingvističeskaja tipologija (sb.; Moskva 1969)
- Jensen, H.: Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart (Berlin 1958)
- Jespersen, O.: The Philosophy of Grammar / Rus. překlad: Filosofija grammatiki (Moskva 1958)
- Kleines Wörterbuch der sprachwissenschaftlichen Terminologie (Leipzig 1975)
- Klimov, G. A.: Kavkazskije jazyki (Moskva 1965)
- Klimov, G. A.: Fonema i morfema (Moskva 1967)
- Klimov, G. A.: Očerok obščej teorii ergativnosti (Moskva 1973)
- Koduchov, V. I.: Obščee jazykoznanije (Moskva 1974)
- Koduchov, V. I.: Vvedenije v jazykoznanije (Moskva 1987; vybrané části prvního vydání přeloženy do češtiny ve skriptu Lingvistické čítanky II.1)
- Komárek, M.: Příspěvky k české morfologii (Praha 1978)
- Kopečný, F.: Základy české skladby (Praha 1962)
- Kořínek, J. M.: Úvod do jazykospytu (Bratislava 1948)
- Koschmieder, E.: Zeitbezug und Sprache (Leipzig 1929)
- Koschmieder, E.: Beiträge zur allgemeinen Syntax (Heidelberg 1965)

- K r á ľ, A.–S a b o ľ, J.: Fonetika a fonológia (Bratislava 1989)
- K r e j č í, K.: Jazyk ve vývoji společnosti (Praha 1947)
- K r o n a s s e r, H.: Handbuch der Semasiologie (Heidelberg 1952)
- K r u p a, V.: Polinezijskije jazyki (Moskva 1975)
- K r u p a, V.: Jednota a variabilita jazyka (Bratislava 1980)
- K r u p a, V.–G e n z o r, J.–Drozdík, L.: Jazyky sveta (Bratislava 1983)
- K r u p a, V.–G e n z o r, J.: Písma sveta (Bratislava 1989)
- K u č e r a, H.: The Phonology of Czech (Haag 1961)
- K u r y ł o w i c z, J.: Esquisses linguistiques (Wroclaw 1960)
- La linguistique. Guide alphabétique sous la direction d'André Martinet (Paris 1969)
- Le langage (Encyclopédie de la Pléiade 25; Paris 1968)
- L a s s, R.: Phonology (Cambridge 1984)
- L e e c h, G.: Semantics: The Study of Meaning (Harmondsworth 1981)
- L e h e č k o v á, H.: Úvod do ugrofinistiky (Praha 1983; skriptum)
- L e h m a n, W. P.: Einführung in die historische Linguistik (Překlad z angl.; Heidelberg 1969)
- L e o n ť j e v, A. A.: Vozniknovenije i pervonačal'noje razvitije jazyka (Moskva 1963)
- L e o n ť j e v, A. A.: Papuasskije jazyki (Moskva 1974)
- L e w a n d o w s k i, T.: Linguistisches Wörterbuch I–III (Heidelberg 1979–80)
- L e w y, E.: Der Bau der europäischen Sprachen (Tübingen 1964)
- Lingvistické čítanky. I.1 Sémiotika. II.1 Obecná jazykověda. III.1 Typologie Praha 1970, 1975, 1979; skripta)
- L o u k o t k a, Č.: Vývoj písma (Praha 1946)
- L y o n s, J.: Semantics I, II (Cambridge 1977)
- L y o n s, J.: Introduction to Theoretical Linguistics / Rus. překlad: Vvedenije v teoretičeskiju lingvistiku (Moskva 1978)
- M a j t i n s k a j a, K. E.: Mestoimenija v jazykach raznyh sistem (Moskva 1969)
- M a l m b e r g, B. aj.: Manual of Phonetics (Amsterdam 1968)
- M a ŋ c z a k, W.: Z zagadnień językoznawstwa ogólnego (Warszawa 1970)
- M a s l o v, J. S.: Vvedenije v jazykoznanije (Moskva 1975)
- M a t h e s i u s, V.: Čeština a obecný jazykozpyt (Praha 1946)
- M e i l l e t, A.–C o h e n, M.: Les langues du monde (Paris 1952)
- M e i e r, G. F.: Das Zéro-Problem in der Linguistik (Berlin 1961)
- M e i e r, G. F. aj.: Handbuch der Linguistik und Kommunikationswissenschaft. Bd. I. Sprache. Sprachentstehung. Sprachen (Berlin 1979)
- M e n n i n g e r, K. : Zahlwort und Ziffer (Göttingen 1958)
- M i k o, F. : Rod, číslo a pád podstatných mien (Bratislava 1962)
- M i l e w s k i, T.: Zarys językoznawstwa ogólnego I–II (Lublin–Kraków 1947, 1948)
- M i l e w s k i, T.: Językoznawstwo (Warszawa 1969)
- Mluvnice češtiny 1 (fonetika, fonologie, morfonologie a morfemika, tvoření slov), 2 (tvarosloví), 3 (skladba) (Praha 1986, 1987)
- M o r á v e k, M.: Lidská řeč (Praha 1969)
- Morfologičeskaja struktura slova v jazykach različnyh tipov (sb.; Moskva 1963)
- Morfologičeskaja tipologija i problema klassifikacii jazykov (sb.; Moskva 1965)
- M u c h i n, A. M.: Struktura predloženíj i ich modeli (Leningrad 1968)
- M u c h i n, A. M.: Lingvističeskij analiz. Teoretičeskije i metodologičeskije problemy (Leningrad 1976)
- O b e r p f a l z e r, F.: Jazykozpyt (Praha 1932)

- O n d r u š, Š.–S a b o l, J.: Úvod do štúdia jazykov (Bratislava 1984)
- O r a n s k i j, I. M.: Iranskije jazyki (Moskva 1963)
- O s g o o d, C. E. aj.: Psycholinguistics (Bloomington 1965)
- P a l e k, B.: Základy obecné jazykovědy (Praha 1989)
- P a l e k, B.–P e r k i n s, M.: Základy jazykovědy – Foundation of Language (Praha 1985; skriptum)
- P a n o v, J. N.: Znaky, symboly, jazyky (překlad z ruštiny; Praha 1987)
- P a u l í n y, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny (Bratislava 1968)
- P a u l í n y, E.: Slovenská gramatika (Bratislava 1981)
- P e l c, J.: Wstęp do semiotyki (Warszawa 1982)
- P i l c h, H.: Phonemtheorie I. (Basel 1968)
- P i n n o w, H. J.: Die nordamerikanischen Indianersprachen (Wiesbaden 1964)
- Principy opisanija jazykov mira (sb.; Moskva 1976)
- Problemy interlingvistiki. Tipologija i evolucija meždunarodnyh iskusvennyh jazykov (sb.: Moskva 1976)
- Problémy interlingvistiki (sb.; Bratislava 1987)
- R e v z i n, I. I.: Sovremennaja strukturnaja lingvistika (Moskva 1977)
- R o m p o r t l, M.: Základy fonetiky (Praha 1975)
- R o y e n, G.: Die nominalen Klassifikations-Systeme (Wien 1929)
- R o ť d e s t v e n s k i j, J. V.: Tipologija slova (Moskva 1969)
- R u ť i č k a, J.: Z problematiky slabiky a prozodických vlastností (Bratislava 1947)
- S a b o l, J.: Fonetika a fonologia (Košice 1982)
- S e g a l, D. M.: Osnovy fonologičeskoj statistiki (Moskva 1972)
- S g a l l, P. aj.: Cesty moderní jazykovědy (Praha 1964)
- S g a l l, P. aj.: Úvod do syntaxe a sémantiky (Praha 1986)
- S c h m i d, W. P.: Skizze einer allgemeinen Theorie der Wortarten (Wiesbaden 1970)
- Sistema i urovni jazyka (sb.; Moskva 1969)
- S k a l i č k a, V.: Typ češtiny (Praha 1951)
- S o l n c e v, V. M.: Jazyk kak sistemno-strukturnoje obrazovanije / Čes. překlad: Systém a struktura v jazyce (Praha 1981)
- S t a m, J. H.: Inquiries into the Origin of Language (New York 1976)
- S t e p a n o v, J. S.: Metody i principy sovremennoj lingvistiki (Moskva 1975)
- S t e p a n o v, J. S.: Osnovy obščego jazykoznanija (Moskva 1975)
- S u n i k, O. P.: Obščaja teorija častej reči (Moskva 1966)
- Synchronischer und diachronischer Sprachvergleich (sb.; Jena 1972)
- Š a u m j a n, S. K.: Problemy teoretičeskoj fonologii (Moskva 1962)
- Š č u r, G. S.: Teorija polja v lingvistike (Moskva 1974)
- Š e v o r o š k i n, V. V.: Zvukovyje cepi v jazykach mira (Moskva 1969)
- Š m i l a u e r, V.: Novočeská skladba (Praha 1966)
- Š v e j c e r, A. D.–N i k o l ' s k i j, L. B.: Úvod do sociolingvistiki (překlad z ruštiny; Praha 1983)
- Teoretičeskije osnovy klasifikacii jazykov mira (sb.; Moskva 1980)
- T e s n i è r e, L.: Eléments de syntaxe structurelle (Paris 1959)
- Tipologija grammatičeskich kategorij (sb.; Moskva 1973)
- T r u b e c k o j, N. S.: Grundzüge der Phonologie (Praha 1939) / Rus. překlad: Osnovy fonologii (Moskva 1966)
- U l l m a n n, S.: Grundzüge der Semantik (Berlin 1967)
- Universals of Language (sb.; Cambridge–London 1966)

- U s p e n s k i j, B. A.: Strukturnaja tipologija jazykov (Moskva 1965)
- V a c h e k, J.: Dictionnaire de linguistique de l'école de Prague (Utrecht 1960)
- V a c h e k, J.: Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny (Praha 1960)
- V a š i n a, L.: Lidská komunikace v normě a patologii (Brno 1988)
- V o e g e l i n, C. F. aj.: Classification and Index of the Worlds's Languages (New York 1978)
- V o i g t, V.: Úvod do sémiotiky (překlad z maďarštiny; Bratislava 1981)
- V r h e l, F.: Úvod do studia nativních jazyků Iberoameriky (Praha 1976; skriptum)
- V r h e l, F.: Základy etnolingvistiky (Praha 1981; skriptum)
- W u r m, S. A.: Languages of Australia and Tasmania (Haag 1972)
- Z a s o r i n a, L. N.: Vvedenije v strukturnuju lingvistiku (Moskva 1974)
- Z i m e k, R.: Sémantická výstavba věty (Praha 1980)
- Z o g r a f, G. A.: Jazyki Indii, Pakistana, Cejlona i Nepala (Moskva 1960)
- Z v e g i n c e v, V. A.: Predloženiye i jego otnošení k jazyku i reči (Moskva 1976)

VĚCNÝ REJSTŘÍK

- abazinština 03
abeceda 10.4, 10.7–8
abchazština 03, 7.5.6
ablaut 4.6.6
abruptivy 3.1.6
absolutivum 7.6.6
adherence 6.11
adjektivum 6.12.2
– deklinace 6.2, 6.9.2
– stupňování 6.12.2
adstrát 8.2.12
adverbium → příslovce
adygština 03, 7.3.5
afix 4.5, 4.5.1
– derivační 4.4., 4.4.1–3.4.5, 4.7.3, 5.4.1
– gramatický 4.5, 7.5.1
– osobní 6.10.7–9
– posesivní 6.10.10, 7.5.10
afrikánština 01.7.3
afrikáty 3.1.4, 3.1.8
agens 7.3.4
aglutinace 4.7.5
aglutinující typ 9.4.2–3
akadština 29.1.1., 6.7.6
akomodace 3.12.1, 3.12.3
aktant 6, 6.1 1.3, 7.3.4–5, 7.5.4–6
aktivum 6.4.1, 7.6
aktuální členění 3.10.2, 7.8
akustická fonetika 3.2, 3.5.3
akut 3.10.5
albánština 01.4
algonkinské jazyky 44, 6.10.1, 6.10.9
alofon 3.4.1
alograf 10
alomorf 4.1.2, 4.2, 4.6, 4.6.7, 4.7.3
– prvního řádu 4.6.2–3
– druhého řádu 4.6.2, 4.6.4
– nulový 4.1.2, 4.6.7
altajské jazyky 15, 3.11.4
alternace 4.6.6, 4.7.2, 4.7.4, 9.4.2
alveoláry 3.1.5, 3.6.6
americké jazyky 9.3.6
amharština 29.1.4
– písmo 10.7
analogie 4.7.4
analytický typ 7.5.4, 9.4.4
anaptyxe 3.12.2
anatolské jazyky 01.10
angličtina 01.7.3, 3.6.10, 3.7.2, 4.6.3–4, 4.6.8, 6.9.3, 7.5.2, 8.2.10, 8.3.10, 8.3.12
antikadence 3.9.4, 3.11.8
aorist 6.7.2
apikály 3.1.5
arabština 29.1.3, 3.6.18, 3.7.1, 6.4.5, 6.10.8, 6.10.10
– písmo 10.7
aramejšťina 29.1.2
araukánské jazyky 70
arawak (jazyky) 60
arbitrérnost 1.3.2–4
arménština 01.2
– písmo 10.8
árské jazyky → indoiránské
artikulace – dvojí 1.3.4, 1.3.5, 2.7
– způsob 3.1.4, 3.6.2–5
– místo 3.1.5, 3.6.6–8
– vedlejší 3.6.9
artikulační fonetika 3.1–3.1.11, 3.5.1
artikulátor 3.1, 3.1.5
asibilace 3.12.3
asimilace 3.12.2
aspekt → vid
aspiráty 3.1.6, 3.1.8, 3.6.10–13, 3.6.19–20, 11.7
atribut 7.3.7, 7.5.7–10
– shodný 7.5.11
augment 6.7.2
australské jazyky 9.3.4
austrické jazyky 9.3.3
austroasiatské jazyky 26
austroasijské jazyky 27
autosémantická slova 6.12.1
avarština 04, 3.6.14
avesta 01.1.2
aymara (jazyky) 69

baltské jazyky 01.8
bantuské jazyky 39
barmština 25.1, 3.8.3, 3.9.7
– písmo 10.7
baskičtina 05, 6.10.9
bengálština 01.1.7
– písmo 10.7
benue-kongo (jazyky) 38
bilabiály 3.1.5, 3.6.6
brahmí (písmo) 10.7
bulharština 01.9, 6.9.2, 8.2.11
burušaski (jazyk) 12

cerebrály 3.1.10, 3.6.6, 3.6.20
cirkumflex 3.10.5
cyrilice 10.8

čas slovesný 6.7n., 7.6.2
čibča (jazyky) 55
čínština 23, 3.9.7, 6.12.5
– písmo 10.6
číslo 6.5n., 6.10.1–2
číslovky 6.5.1, 6.12.3
člen 6.9.1–3
čukotština 22, 3.6.15

dáčťina 01.4
dardské jazyky 01.1.3

deagentizace 6.4, 7.6
 defonologizace 3.12.11
 deixe – anaforická 6.10.1
 – objektivní 6.11, 6.11.1
 – personální 6.10.1
 – subjektivní 6.10
 deklinace 6.2, 6.11.7, 6.12.2
 delimitace 3.11n.
 – slov 3.11.1–6
 – vět 3.1 1.8–9
 dentály 3.1.5, 3.6.6
 deponens 6.4.1
 designans 1.3.1, 1.3.6
 designát 1.3.1, 1.3.7, 5.2
 determinant 7.4.1
 dětská slova 11.1
 dévanágarí (písmo) 10.7
 diachronie 1.6.1–2
 dialekt 8.2.2, 8.2.4–6
 – teritoriální 8.3.4
 – kmenový 8.3.5
 – zánik 8.3.10, 8.3.13
 dialektologie 8.2.4–5
 diateze 6.4n.
 dierém → předěl
 diference 8.2.1–5, 8.3.1, 8.3.4
 diftongy 3.1.9, 3.7.7, 3.8.6, 3.8.8
 distinktivní vlastnost (rys) – zvuková 3.4,
 3.5.–3.5.3
 – sémantická 5.3.1–3, 6.4, 6.7.2, 6.10,
 6.10.2, 6.11
 distribuce 3.3.1
 – volná (kontrastivní) 3.3.1, 4.1.1
 – komplementární 3.3.2, 4.1.1–2
 divergentní vývoj → diference
 doplněk 7.3.7
 dorzály 3.1.5
 drávidské jazyky 13
 drsné souhlásky 3.6.5
 duál 6.5.3, 6.10.3

 ekonomie jazyka 1.3.4, 3.8.1
 ekvipolentní protiklad 3.5.2
 elamština 11
 emfatické souhlásky → faryngalizované
 epenteze 3.12.2
 ergativ 6.11.3, 7.3.5, 7.5.4
 ergativní typ 7.5.4, 9.4.4
 eskymácké jazyky 40, 7.3.5
 esperanto 1.1.3, 8.3.13
 etruština 07
 eufemismy 5.4.2
 excentrický typ 9.4.4
 exkluzivní 1. osoba plur. 6.10.1–2
 exploziv 3.2

 faryngalizované souhlásky 3.1.8, 3.6.9,
 3.6.18
 faryngály 3.1.5

 finské jazyky 14.6
 flexe 4.6.8, 6.12.1, 9.4.2
 – vnitřní 4.5.1, 9.4.2
 flexivní typ 9.4.2–3
 foném 2.6–7, 3.3, 3.4–3.4.2
 fonetická transkripce 3.1.10–11, 10.4
 fonogram 10, 10.6–7
 fonologizace 3.12.10
 fonotaktika 4.3.1
 formant 4.4.1, 4.4.3, 5.4.1
 fortes (souhlásky) 3.1.6, 3.6.12
 francouzština 01.5.1, 3.6.16, 3.7.4, 3.7.6,
 3.11.9, 5.1, 6.5.1, 6.10.9, 7.5.2, 8.3.4,
 8.3.12
 fráze nominální a verbální 7.3
 frekvencie 11.1
 frikativy 3.2, 3.6.11
 funkce – apelová (excitativní) 1.2.1
 – delimitativní 3.10.3, 3.11.3
 – distinktivní 3.3, 3.10.3–5, 3.10.11
 – estetická 1.2.1
 – komunikativní (sdělovací) 1.2.1
 – kulminativní 3.10
 – mentální 1.2.1
 futurum 6.7.2, 6.7.5
 fúzující typ 9.4.2–3
 fúze 4.7.3
 fysei 8.1

 gemináty 3.6.14
 generativní gramatika 7.1
 genitiv 6.11.3, 6.11.5, 7.5.9
 germánské jazyky 01.7, 3.6.12, 3.10.8,
 6.7.3, 8.3.5
 gerundivum 7.7.1
 glotalizované souhlásky 3.1.6, 3.1.8,
 3.6.10–14
 glotály 3.1.5
 glotochronologie 1.5.2
 graduální protiklad 3.5.2
 grafém 10, 10.1
 grafika 10.2
 gramatikalizace 6.1, 6.1.1, 6.9.1, 6.13.1
 gramém 4.3, 4.3.1, 6–6.2.2
 gravis 3.10.5
 grupa nominální a verbální 7.3.7, 7.5.7–12
 gruzínština 02, 3.6.19
 – písmo 10.8

 havajština 27.3, 3.6.15
 hebrejština 29.1.2, 6.9.2
 – písmo 10.7
 hieroglyfy – egyptské 10.7
 – chetitské 10.6
 hindština 01.1.1, 3.6.20, 6.11.1
 hlaholice 10.8
 hláska 2.3–6, 3.3, 3.3.1–3
 homonymie 4.6.8, 5.2, 5.4.3
 hypotaxe 7.4, 7.4.1, 7.6.1

- cherokee (jazyk) 47
 chetitština 01.10
 – písmo klínové 10.6
 – písmo hieroglyfické 10.6
- iberština 06
 ideogram 10, 10.5–6
 igbo (jazyk) 36, 3.9.6
 illyrština 01.4
 imperfektum – vid 6.6
 – čas 6.7.2, 6.7.4
 indoárské jazyky 01.1.1
 indoevropské jazyky 01, 6.3.2, 6.4.2, 6.6.1, 6.7.1, 6.10.8, 9.4.5
 indogermánské jazyky → indoevropské
 indoíránské jazyky 01.1
 indonéské jazyky 27.1, 4.5.1, 7.5.7
 indouralské jazyky 9.3.1
 infinitiv 7.6.4
 infix 4.5.1
 ingresivní souhlásky 3.11
 iniciála 3.8.2–4
 inkluzivní 1. osoba plur. 6.10.1–2
 inkorporující typ 9.4.4
 integrace 8.2.6–13, 8.3.1–3, 8.3.7, 8.3.10, 8.3.13–14
 interdenty 3.1.5
 interdialekt 8.3.10
 interference 8.2.6
 interfix 4.5.1, 9.4.3
 intonace 2.2, 3.4.2, 3.9n.
 – slabičná 3.9.7, 3.10.12
 – slovní 3.9.6
 – větná 3.9.2–5, 7.7.3
 introflexivní typ 9.4.2
 íránské jazyky 01.1.2
 irokézské jazyky 47
 italské jazyky 01.5
 iterativum 6.6
 izoglosa 8.2.5
 izolující typ 9.4.2
 izomorfismus 5.3.1, 6, 7.3.6
- jafetitské jazyky 9.3.1
 japonština 17, 3.8.3, 6.10.5
 jazyk – podstata 1.2, 1.3, 1.3.5
 – společenský jev 1.2, 1.2.1
 – funkce 1.2.1
 – a sdělení (promluva) 1.1, 1.3.9, 1.4.3, 1.5
 – a myšlení 1.3.7, 1.5, 5.1, 6.3, 8.1.2–3
 – a společnost 1.5, 8n.
 – fungování 2.7
 – kmenový 8.3.1
 – národnostní 8.3.5
 – národní 8.3.6n.
 – spisovný 8.3.7
 – a dialekt 8.3.6
 – umělý 1.1.3, 8.3.13
- světový 8.3.14, 9.1
 – klasifikace 9n.
 jazyková rodina 9.3
 jazykověda 1
 – aplikace 1.6
 – dělení (dílčí disciplíny) 1.6, 2.8
 – a matematika 1.5.2
 – metodologická báze 1.5
 – metody 1.5–1.5.2
 – místo v hierarchii věd 1.7
 – obecná 1.6
 – vnitřní a vnější 1.6.3
 jazykový kmen 9.3
 jazykový svaz 8.2.13, 9.2
 jazykový zeměpis 1.5.2, 8.2.5
 jméno 6.1.1, 6.12.2, 6.12.4
 – slovesné 6.12.2, 7.6.3–6
 jutoaztécké jazyky 49
- kadence 3.9.3–4, 3.11.8
 karibské jazyky 58
 kategorie – gramatické 6.1.3–4
 – lexématické 6.12
 – sémantické 5.3, 5.3.2, 6.1
 kauzativum 6.4.1
 kavkazské jazyky 02, 03, 04
 keltské jazyky 01.6
 khmérština 26.1, 4.5.1
 – písmo 10.7
 khoianské jazyky → paleoafrické
 kičua (jazyk) 68
 klasifikace (= druhá fáze analýzy) 2.6
 – zvukových jednotek 3.3.1–3
 – morfů (lexikálněgramatických jednotek) 4.1–4.1.2
 klasifikace (= třídění)
 – sémémů 5.3, 6.3–4
 – gramémů 6.1.2–3
 – lexémů 6.12n.
 klasifikace jazyků 9
 – areální 9.2
 – genealogická (genetická) 9.3
 – geografická 9.2
 – sociolingvistická 9.1
 – typologická 9.4
 klasifikující typ 9.4.3–4
 kmen 4.4.1
 kóda 3.8.2–4
 koherence 6.11
 kólon 2.2, 2.7, 3.9.1
 komponenciální analýza 5.3.1–3
 koncentrický typ 9.4.4
 kondenzace 7.6.3
 konec slova 3.12.6
 kongruence 6.3.3, 7.5.1, 7.5.11
 – anaforická 7.5.1, 7.5.5
 konjugace 6.2, 6.4.3, 6.7.1, 6.8.2, 6.10.8, 6.12.2
 konsonanty 3.1.2, 3.1.4–8, 3.6n.

konsonantický typ 9.4.1
 konstriktivy 3.2, 3.1.4
 kontrakce 3.12.5
 koordinace → parataxe
 kordofánské jazyky 9.3.5
 korejština 16
 korelace 3.5.2, 3.6.1 1
 kořen 4.4.1–3, 4.5, 4.7.3, 9.4.2
 kreolština 8.3.12
 kvantita 3.7.5, 3.8.7, 3.10.6
 kwa (jazyky) 36

labializované – samohlásky 3.1.3
 – souhlásky 3.1.8, 3.6.9
 labiály 3.1.5, 3.6.6, 3.6.8
 labiodentály 3.1.5, 3.6.6
 labiovelary 11.7
 lakština 04, 6.11.2
 laponština 14.5
 laryngály 3.1.5, 3.6.8
 latina 01.5, 3.8.7, 4.6.3, 4.6.8, 6.4.3, 6.7.2,
 6.8.1, 7.6, 7.6.4–5, 8.2.2, 8.3.2–3, 8.3.5
 latinka 10.8
 laterály 3.1.4
 lenes (souhlásky) 3.1.6, 3.6.12
 lexikalizace 5.4.1, 5.4.3
 lexikální dvojice 5.2.1
 likvidy 3.2, 3.6.2
 litevština 01.8, 3.8.8, 3.10.5, 6.4.4, 6.9.2
 lokalizace souhlásek 3.5.1, 3.6.6–7

maďarština 14.2, 3.11.4, 6.10.10, 6.11.2,
 6.11.7, 7.6
 mayské jazyky 50
 – písmo 10.5
 makroareál 9.2
 makrosegment 2.2, 2.5–6
 malajština 27.1.1
 mande (jazyky) 34
 matné souhlásky 3.6.5
 mediae (souhlásky) 3.1.6, 3.6.10–13
 melanéské jazyky 27.2
 mediopasívum 6.4.2
 medium 6.4.2–3
 merisma 3.5
 messapština 01.5
 metafora 5.4.3
 metoda – filologická 1.5.2
 – historickosrovnávací 1.5.2, 11.2–9
 – strukturální analýzy 1.5.2.
 – typologická 1.5.2
 metodiky 1.5.1
 metonymie 5.4.3
 mezosegment 2.2, 2.5–6
 mikrosegment 2.3, 2.5–6, 3.8.1
 minimální pár 3.3.1
 mlaskavé souhlásky 3.1.1
 mluvidla 3.1, 3.3
 modalita 7.7n.

model 1.4, 1.4.1, 1.5.1
 – generativní 7
 modus → způsob slovesný
 moném 1.3.5, 2.7
 mongolské jazyky 15.2
 móra 3.8.5–8, 3.10.5
 morf 2.4–7, 4.1, 4.4.3
 morfém 4.2, 4.4
 – deiktický 4.2.1, 6.1, 6.9–10
 – gramatický 4.2.1 4.5, 6.1
 – lexikální 4.2.1, 4.4.1–2, 6.1
 – vztah ke gramému 6.2–6.2.2
 morfémika 4
 morfon 4.3
 morfonologie 2.8
 morfotaktika 2.8
 mutace – fonologická 3.12.12
 – gramatická 6.13.3
 – sémantická 5.4.3

na-dene (jazyky) 41
 nahuatl (jazyk) 49, 6.5.1, 6.10.10, 7.5.6
 napjaté souhlásky → fortes
 nazály (nosovky) 3.1.7, 3.2, 3.6.1
 – souhlásky 3.6.4
 – samohlásky 3.7.5
 němčina 01.7.3, 3.7.2, 3.10.4, 4.6.7, 5.1,
 7.7.2–4, 8.3.5–6, 8.3.8
 neutralizace – fonologická 3.6.10, 3.10.6
 – sémantická 5.2
 nigerokonžské jazyky 9.3.5
 nilosaharské jazyky 9.3.5
 nilotské jazyky 30
 nominativ 6.11.3
 nominativní typ 7.3.5, 7.5.4, 9.4.4
 nostratické jazyky 9.3.1
 numerus → číslo

objekt 7.3.1, 7.3.3–4
 – nepřímý 7.3.7
 okluzivy 3.1.4, 3.2, 3.6.10–11
 oneida (jazyk) 47
 onomatopoická slova 1.3.4, 11.1
 optativ 6.8.1
 ortografie → pravopis
 oskouberské jazyky 01.5
 osoba 6.10n.
 – afixy 6.10.7–9
 otomang (jazyky) 53

pád 6.11n.
 – gramatický 6.11.3, 6.11.5
 – lokální 6.11.2, 6.11.5
 – počet 6.11.6
 – předložkový 7.5.12
 – zánik kategorie 6.13.2
 palatalizace 3.12.3
 palatalizované souhlásky 3.1.8, 3.6.9,
 3.6.17

- palatály 3.1.5
 paleoafrické jazyky 9.3.5
 paleoasiatské (paleosibiřské) jazyky 9.3.2
 pano-takana (jazyky) 63
 papuánské jazyky 9.3.4
 paradigmatica 1.1.1, 1.4.3, 2.6–7, 3.3.3
 parataxe 7.4, 7.4.3, 7.6.1
 participium 6.12.2, 7.6.4
 pasívum 6.4.1, 6.4.4, 7.6
 pauza 2.2, 3.11.8
 perfektum – vid 6.6
 – čas 6.7.2
 permské jazyky 14.3
 perština – nová 01.1.2, 7.5.10
 – stará 01.1.2
 – písmo 10.6
 pidžin 8.3.12
 piktogram 10.5
 písmo 10n.
 – klínové 10.5–6
 – mykénské lineární 10.6
 – egyptské 10.7
 – západosemitské 10.7
 – runové 10.8
 plán – výrazový a významový 2, 3, 4.3.1
 – zvukový 2.7
 – lexikálněgramatický 2.7, 4.2.1
 podmět → subjekt
 polynéské jazyky 27.3, 3.8.3
 polypersonalismus 6.10.9
 polysémie 5.2, 5.4.3
 polysyntetický typ 9.4.4
 posesivní afixy 6.10.10, 7.5.10
 postpozice 6.11.1
 prajazyk 8.2.3
 prákrty 01.1.1
 pravopis 10.3
 predikát 7.3, 7.3.2, 7.3.4, 7.3.6
 – jmenný 7.5.3
 predikativum 6.12.5
 prefix 4.5.1, 9.4.3
 prepozice → předložka
 privativní protiklad 3.5.2
 promluva 1.1, 1.1.1
 – roviny 7.9
 – lingvistika 7.10
 proteze 3.12.7
 protochatština 08
 prozodém 3.4.2
 předěl 3.4.2, **3.11n.**
 předložka 6.1.1, 6.11, 6.11.1, 6.12.3, 7.5.12
 předmět → objekt
 předpony slovesné 4.4.2
 přehláska 3.12.3, 3.12.5
 přimykání 7.5.1, 7.5.12
 příslovce 6.1.2, 6.10, 6.11, 6.11.1, 6.12.3
 příslovečné určení 7.3.7
 přísudek → predikát
 přívlástek → atribut
 přízvuk 2.2, 3.4.2, **3.10n.**
 – důrazový 3.10.6, 3.1.1.3
 – působení na vokály 3.12.8
 – pevný 3.10.8
 – slabičný 3.8.2, 3.10.5, 3.10.10–11
 – slovní 3.10.3, 3.10.8–11, 3.11.3
 – větný 3.10.2, 7.8
 – volný 3.10.9
 ráz 3.6.8, 3.11.1
 redukce 3.12.8
 reflexívum 6.4.1–2, 6.4.4
 rekce 7.5.1, 7.5.9
 responze hláskové 11.3–7
 rod **6.3n.**, 9.4.3
 románské jazyky 01.5.1, 8.2.2–3, 8.2.11, 8.3.4
 rotacismus 3.12.4
 ruština 01.9, 3.6.17, 3.7.2, 3.10.3, 6.4.4, 8.3.8
 řeč 1.1, 1.1.2, 3.1.1
 – dětská 8.1.5
 – monogeneze / polygeneze 8.2
 – posunková 8.1.1
 – původ 8–8.1.5
 – vnitřní 1.3.7, 7.1–7.1.3
 řečtina 01.3, 3.6.19, 6.4.3, 6.7.2, 8.3.2
 – písmo 10.8
 řízenost → rekce
 samojedské jazyky 14.1
 sandhi 3.11.7–9
 sanskrt 01.1.7, 3.6.20, 3.7.1, 3.11.9, 6.4.3, 6.7.1, 6.11.6, 7.6.6
 sdělení 1.1, 1.1.1, 1.4.3
 segmentace 2.1
 sémantické pole 5.1
 sémém 4.3, 4.3.1, 4.4.2, 5.2–5.3.3, 6
 semitoamitské jazyky 29, 4.4.1, 4.5, 6.6.1
 semitské jazyky 29.1
 seneka (jazyk) 47
 shoda → kongruence
 shody (typologické – materiálové, náhodné – elementární – společensky podmíněné) 11, 11.1
 slabika 2.3, 2.6–7, **3.8n.**, 3.11.5
 slovanské jazyky 01.9, 3.6.12, 6.6.1, 6.7.4, 8.3.5
 slovenština 01.9, 3.7.2, 8.3.6
 sloveso 6.12.2, 6.12.4–5
 – a jméno 6.12.5
 – modální 7.7.1–2
 – přechodné a nepřechodné 6.4
 – složené (opisné) formy 6.2.1, 6.4.4, 6.7.3–5
 slovo 2.5
 – fonetické (mezosegment) 3.11–3.11.7, 4.5.9.4.2

- gramatické (pomocné) 4.5, 6.1.1, 7.5.3, 7.5.8
- druhy 6.12.1n.
- prapříbuzné a přejaté 11.2
- slovosled 7.5.2, 7.5.7, 7.6.2, 7.8
- složenina 4.4.1, 5.4.1, 9.4.3
- sociolingvistika 1.6.3
- sonagram 3.2
- sonanty 3.1.2, 3.2, 3.6.15, 3.8.8
- sonorizace 3.12.4
- sonory 3.1.2, 3.2
- souvětí 7.6.1–2
- spiranty 3.1.4
- spojky 6.12.3, 7.6.2
- spona 7.5.3, 6.12.5
- spřežka 10.2
- srbocharvátština *01.9.1*, 3.10.11
- struktura 1.4.2–3
- povrchová a hloubková 7.1–7.1.3, 7.6
- středosúdánské jazyky *31*
- subjekt 7.3
- submorfém 4.4.1, 4.4.3
- subordinace → hypotaxe
- substantivum 6.12.2, 6.12.5
- substituce 1.5.1, 3.3.1, 4.1, 7.2
- substrát 8.2.9
- súdánské jazyky 9.3.5
- sufix 4.5.1, 9.4.3
- sumerština *10*
- superstrát 8.2.10–11
- supletivismus 4.6.5
- suprasegmentální jednotky 2.1–2, 3.4.2, 3.8.2
- svahilština 39.7, 6.3.3, 6.4.5, 6.7.6, 6.10.8
- sylabář 10.4
- sylabogram 10.2, 10.6–7
- synchronie 1.6.1–2
- synkopa 3.12.8
- synkretismus 6.13.2
- synonymie 5.2
- syntémantická slova 6.12.1
- syntagma 1.4.3, 7.4.2
- syntagmatika 1.1.1, 1.4.3, 2.6–7
- syntaktický vztah – atributivní 7.4.1, 7.5.12
- formální prostředky vyjádření 7.5n.
- predikativní 7.4.1, 7.5.2, 7.5.5
- relativní 7.4.1, 7.5.12
- syntetický typ 7.5.4, 9.4.4
- systém 1.4, 1.4.1, 1.4.3, 1.5, 2.7
- hláskový indoevropský 11.8

- švédština *01.7.3*, 3.10.10

- tabu 5.4.2
- tagmém 2.7
- takt 2.2, 2.7, 3.8, 3.9.1
- tamilština *13.3*, 3.6.10, 3.6.15
- písmo 10.7

- tasmánské jazyky 9.3.4
- tenues (souhlásky) 3.1.6
- teorie – bilateralistická 1.3.1
- binaristická 3.5.3, 3.7.9
- interjekční 8.1.1
- onomatopoická 8.1.1
- synergastická 8.1.1
- unilateralistická 1.3.10
- text 1.1.1, 1.4.3, 2.7
- lingvistika 7.10
- thajské jazyky *24*
- thajština *24*, 3.9.7
- písmo 10.7
- thesei 8.1
- thráčtina *01.4*
- tibetobarmské jazyky 25
- tibetočínské jazyky 9.3.3
- timbre samohlásek 3.1.3, 3.7.1
- tocharština *07.11*
- tón 3.1.2, 3.1.6, 3.9, 3.9.6–7
- tónové jazyky 3.9.7
- tonak (jazyky) *51*
- transfix 4.5.1
- transformace 7.6n.
- transliterace 10.4
- třída → rod
- tunguzské jazyky *15.3*
- tupi-guarani (jazyky) *67*
- turečtina (osmanština) *15.1.2*, 3.7.3, 3.11.4, 6.4.5, 6.5.2, 6.7.6, 6.10.1, 7.5.10
- turkotatarské jazyky *15.1*
- typologie 9.4n.
- souhláskových podsystémů 3.6n.
- samohláskových podsystémů 3.7n.
- slabičných vzorců 3.8n.
- suprasegmentálních jednotek 3.9n., 3.10n.
- kvantitativní 9.4.1
- morfonologická 9.4.2
- morfologická 9.4.3
- syntaktická 9.4.4

- ubangi-adamawa (jazyky) *37*
- ugrické jazyky *14.2*
- univerzálie 1.1.3, 3.9.5, 11.1
- uraloaltajské jazyky 9.3.2
- uralské jazyky 14, 3.11.4
- urartština *09*
- určenost 6.9n.
- uvuláry 3.1.5, 3.6.6

- velarizované souhlásky 3.1.8
- veláry 3.1.5, 3.6.6
- venetština *01.5*
- věta 2.4–7, **7n.**
- hlavní a vedlejší 7.6.1–2
- jednočlenná a vícečlenná 7.3.2
- neslovesná 7.3.2
- bezprostřední složky (IC) 7.2
- základní konstrukce 7.3.6–7, 7.5.2

– nominativní a ergativní stavba 7.3.5, 7.6
– hloubková a povrchová struktura 7.1n., 7.6
větný člen 7.2
– akcesorní (závislý) 7.2, 7.4.1
– druhého řádu 7.3.7
– konstitutivní (řídící) 7.2
– rozšířený (mnohonásobný) 7.4.3
– základní 7.3.–7.3.2
vibranty 3.1.4
vid slovesný **6.6n.**, 6.7.2
vietnamština 24, 26.4, 3.9.7, 6.12.5
vokály 3.1.2–3, 3.1.9, 3.6.1, 3.7–3.7.7
– klouzavé (glajdy) 3.1.9
vokalický typ 9.4.1
vokální harmonie 3.11.4
vokativ 6.11.4
voltské jazyky 35
volžské jazyky 14.4
vrchol slabiky 3.8.2, 3.8.5–8, 3.10.5
východosaharské jazyky 32
východosúdánské jazyky 30
výpověď 7.1.3, 7.6
výška samohlásek 3.1.3, 3.7n.
vzorec – slabičný (fonotaktický) 2.6–7,
3.8–3.8.8, 7.3.6

– větný (syntaktický) 2.6–7, 7, 7.1.2

yuchi-siou (jazyky) 48

zájmena 6.12.2

– odkazovací 6.9, 6.10.1

– osobní 6.10.1–5

– přivlastňovací 6.10.6

– tázací 6.9

– ukazovací 6.10

západoatlantské jazyky 33

zápor 7.7.2

změny – gramatické 4.7 6.13–6.13.3

– hláskové zákonité a nahodilé 3.12

– hláskové paradigmatické 3.12.9–12

– hláskové syntagmatické 3.12.1–8

– hláskové pravděpodobné a nepravděpodobné 11.4

– morfonologické 4.7, 4.7.1–5

– sémantické 4.7, 5.4–5.4.3

znak **1.3.1–1.3.10**, 1.5, 4.2–3, 10

znaménko – diakritické 10.1–2

– interpunkční 10.1

způsob slovesný **6.8n.**, 7.6.2, 7.7n.

zvukomalebný → onomatopický